

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

**ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ
КОМПЕТЕНТНОСТІ У ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ**

Монографія

за загальною редакцією Т. Я. Грітченко

Вінниця
ТОВ "НІЛАН-ЛТД"
2025

УДК 378.015.31:172.12]:316.32

Ф79

Авторський колектив:

Комар О. А., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри фахових методик та інноваційних технологій у початковій школі Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Грітченко Т. Я., доктор педагогічних наук, доцент, доцент кафедри фахових методик та інноваційних технологій у початковій школі Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Майданик О. В., кандидат педагогічних наук, декан факультету педагогіки та фінансово-економічної діяльності Комунального закладу вищої освіти «Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж»;

Чучаліна Ю. М., кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри фахових методик та інноваційних технологій у початковій школі Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Байдюк Л. М., док. філософії, старший викладач кафедри фахових методик та інноваційних технологій у початковій школі Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Рецензенти:

Радул О. С., доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри дошкільної та початкової освіти Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка;

Червінська І. Б. доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри початкової освіти та освітніх інновацій Карпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Макаричук В. В., кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри виховних технологій та педагогічної творчості Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Рекомендовано до друку вченою радою

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

(протокол № 9 від 25 листопада 2025 р.)

Формування громадянської компетентності у здобувачів освіти :
Ф79 монографія / [О. А. Комар, Т. Я. Грітченко, О. В. Майданик [та ін.] ; за заг.
ред. Т. Я. Грітченко ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені
Павла Тичини. Вінниця : ТОВ «НІЛАН-ЛТД», 2025. 232 с.

ISBN 978-617-558-410-1

Монографія досліджує комплексний процес формування громадянської компетентності, охоплюючи два ключові рівні: теоретико-методологічну підготовку майбутніх вчителів початкових класів у ЗВО та практичну реалізацію цієї роботи з учнями початкової школи.

Особлива увага приділяється сучасним методичним стратегіям, використанню інтерактивних та інклюзивних технологій, а також ролі соціально-емоційного розвитку (СЕН) як фундаментальної основи становлення громадянської компетентності молодших школярів.

Монографію адресовано викладачам закладів вищої освіти, студентам спеціальності А3 Початкова освіта, магістрантам, вчителям початкових класів, а також усім, кого цікавить проблематика громадянської освіти та підготовка педагогів до її реалізації в сучасному освітньому середовищі.

УДК 378.015.31:172.12]:316.32

ISBN 978-617-558-410-1

© Авторський колектив, 2025

© ТОВ «НІЛАН-ЛТД», 2025

ПЕРЕДМОВА.....	4
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ В УМОВАХ ЗВО.....	6
1.1. Громадянська компетентність учителя початкових класів: сутність і структура.....	6
2.1. Критерії, рівні та показники сформованості громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів.....	25
3.1. Модель формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів в ЗВО.....	33
4.1. Педагогічні умови формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО.....	54
РОЗДІЛ 2	
ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ: ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ.....	99
2.1. Методичні основи та технології формування громадянської компетентності здобувачів початкової освіти.....	99
1.2.1. Формування громадянської компетентності учнів: ключова вимога сучасності.....	99
2.2.1. Як формується громадянська компетентність?.....	104
3.2.1. Інтерактивні технології як засіб формування громадянської компетентності учнів початкових класів.....	111
4.2.1. Формування громадянської компетентності учнів: інтегративний підхід та ключові методичні стратегії.....	122
5.2.1. Формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкової школи.....	134
6.2.1. Деякі питання організації громадянського навчання молодших школярів.....	139
2.2. Соціально-емоційний розвиток як основа становлення громадянської компетентності молодших школярів.....	148
1.2.2. Теоретико-методологічні основи соціально-емоційного розвитку.....	150
2.2.2. Соціально-емоційний розвиток і громадянська компетентність молодших школярів.....	163
Варіанти впровадження СЕН у закладах освіти.....	173
2.3. Інклюзивні педагогічні стратегії як засіб формування громадянської компетентності в учнів початкової школи.....	193

ПЕРЕДМОВА

Інтеграція України у європейський освітній простір та необхідність консолідації суспільства перед обличчям глобальних і національних викликів зумовлюють переосмислення соціальної та професійної ролі вчителя як ключового агента суспільних перетворень. В контексті впровадження Концепції «Нова українська школа» (НУШ), яка визначає компетентнісний підхід як пріоритетний, особливого значення набуває громадянська компетентність – як фундаментальна якість особистості, що забезпечує активну, свідому та відповідальну участь у розбудові демократичної, правової та європейської держави.

Нова місія педагога передбачає не лише усвідомлення й прийняття методологічних змін, але й готовність формувати ціннісні орієнтири та готовність до громадянської дії у своїх вихованцях. Це актуалізує потребу в переосмисленні та перетворенні власного професійного досвіду відповідно до сучасних освітніх орієнтирів на основі механізмів рефлексії та особистісної зрілості.

Оперативно відреагувати на ці запити суспільства має система вищої педагогічної освіти. Перед закладами вищої освіти (ЗВО) стоїть стратегічне завдання: підготовка майбутнього вчителя початкових класів, який є не просто предметником, а громадянином-наставником, готовим до роботи в мінливих, непередбачуваних умовах, який покликаний вирішувати завдання реформування та модернізації системи освіти. Це вимагає формування компетентного, конкурентоспроможного вчителя, здатного до саморозвитку та навчання впродовж життя, і, що найважливіше, свідомої трансляції демократичних та національних цінностей.

Особливе значення у підготовці майбутнього вчителя початкової школи має проблема формування громадянської компетентності учнів, оскільки пріоритетом сучасної освіти є становлення і розвиток активної особистості, з чітко вираженою суб'єктною позицією, здатної швидко адаптуватися до умов швидкозмінного суспільства, протистояти дезінформації та свідомо обирати європейський вектор розвитку.

Актуальність окресленої проблеми відображено в таких державних нормативних документах, як: Закон України «Про освіту», Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року, Державний стандарт початкової освіти, професійний стандарт за професією «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти».

Підготовка майбутнього вчителя початкової школи до формування громадянської компетентності учнів починається у закладі вищої освіти, де формуються його професійно значущі якості, патріотичні установки та зростає загальний рівень правової й громадянської культури. Це підвищує вимоги до освітнього процесу ЗВО, який готує фахівця нової генерації, що відповідає сучасним стандартам професійної підготовки та суспільним очікуванням.

У пропонованій монографії зроблено спробу схарактеризувати теоретичні, методологічні та методичні аспекти формування громадянської компетентності, охоплюючи весь цикл – від професійної підготовки майбутнього вчителя початкових класів до практичної реалізації цього процесу в роботі з учнями загальноосвітнього закладу.

Зміст наукового дослідження, викладений у монографії, не претендує на вичерпність у висвітленні всіх аспектів проблеми формування громадянської компетентності. Перспективами подальшого наукового пошуку у цій сфері може стати порівняльний аналіз вітчизняного та європейського досвіду підготовки педагогів до громадянської освіти, а також дослідження можливостей гейміфікації освітнього процесу як засобу підвищення мотивації молодших школярів до активної громадянської участі.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ В УМОВАХ ЗВО

Майданик О. В.

Грітченко Т. Я.

1.1. Громадянська компетентність учителя початкових класів: сутність і структура

У контексті інтеграції України в сучасний європейський освітній простір посилюються вимоги до якості освіти. Це зумовлює необхідність підготовки компетентних фахівців, які відзначаються високим рівнем культури, моральності, мають сформовану систему цінностей і переконань, громадянську свідомість і активну життєву позицію. Такі фахівці повинні бути зацікавлені у результатах своєї діяльності, здатні до впровадження інновацій та готові формувати моральні й громадянські якості в учнів у процесі професійної взаємодії.

Перш ніж перейти до розгляду сутності, змісту та структури поняття «громадянська компетентність учителя початкових класів», доцільно зупинитися на аналізі основних підходів до тлумачення понять: «компетентність», «компетенція», «професійна компетентність», «громадянське виховання», «громадянська освіта», «громадянська компетентність».

Варто підкреслити, що в сучасній педагогічній науці відсутнє уніфіковане й однозначне визначення термінів «компетенція» та «компетентність», що пов'язано з їх багатозначністю і різноманіттям підходів до інтерпретації в науковому дискурсі.

У Законі «Про вищу освіту» поняття «компетентність» розглядається як динамічне поєднання знань, умінь, практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних та громадянських якостей, а також морально-етичних цінностей, що

забезпечує здатність особи ефективно здійснювати професійну діяльність та продовжувати навчання [47].

Те, що компетентність – це «не тільки професійні знання, навички і досвід у спеціальності, але й ставлення до справи, визначені (позитивні) схильності, інтереси і прагнення, здатність ефективно використовувати знання й уміння, а також особистісні якості для забезпечення необхідного результату на конкретному робочому місці в конкретній робочій ситуації», стверджує Н. Ничкало [38, с. 96].

У Концепції «Нова українська школа» зазначено, що ключовими для нової української школи визначено такі компетентності: спілкування державною (і рідною в разі відмінності) мовою, спілкування іноземними мовами, математична грамотність, компетентності в природничих науках і технологіях, інформаційно-цифрова компетентність, уміння навчатися впродовж життя, соціальні й громадянські компетентності, підприємливість, загальнокультурна грамотність, екологічна грамотність і здорове життя [39, с. 13–14].

Аналізуючи ієрархічну структуру компетентностей, Н. Бібік визначає кілька їх типів: ключові, базові (які проявляються у різноманітних контекстах), загальнопредметні (що мають галузеве значення), а також предметні компетентності [4, с. 3].

Предметною компетентністю О. Савченко називає сукупність знань, умінь та характерних якостей, що дають змогу учневі автономно виконувати певні дії в межах конкретного предмета для розв'язання навчальної проблеми (завдання, ситуації) [50, с. 26].

Важливим етапом реалізації компетентнісного підходу, на думку науковців, є встановлення взаємозв'язку між ключовими та предметними компетентностями. У сучасній педагогічній та психологічній науці поняття «компетентність» і «компетенція» переважно вживаються у контексті професійної діяльності, оскільки в процесі фахової підготовки майбутній спеціаліст насамперед має сформувані професійну компетентність.

Професійну компетентність науковці розглядають як:

– складну, комплексну характеристику, що відображає інтеграцію професійних теоретичних знань, ціннісних орієнтацій, особистісних якостей і практичних умінь [59, с. 18];

– психічний стан людини, що дозволяє їй діяти самостійно й відповідально, володіти здатністю й уміннями виконувати визначені трудові функції, що виявляються в результатах праці самої людини [37, с. 82];

– професійна компетентність – це сукупність знань, умінь, необхідних для ефективної професійної діяльності, уміння аналізувати, передбачати наслідки професійної діяльності, використовувати інформацію [10, с. 7].

Відповідно до вимог та особливостей професійної діяльності сучасні дослідники визначають різні види компетентностей: професійно-педагогічну, професійно-правову, соціальну, громадянську, комунікативну, психологічну, які є необхідними для успішного виконання професійних обов'язків, ефективної взаємодії з учасниками освітнього процесу, прийняття відповідальних рішень, забезпечення інноваційного розвитку освіти, дотримання етичних норм та адаптації до постійно змінюваних умов соціального середовища. Такий підхід передбачає інтеграцію знань, умінь, цінностей, особистісних якостей, що формуються у процесі фахової підготовки та набувають практичного значення у професійній діяльності.

Ми зосередимо нашу увагу на професійній компетентності вчителя, зокрема на громадянській компетентності як її складнику.

Професійна компетентність учителя за своєю суттю є структурним утворенням, що спрямоване на забезпечення ефективності навчально-пізнавального процесу, оскільки включає необхідні ресурси – знання, уміння, досвід, особистісні якості – та здатність оперативно й доцільно їх використовувати.

На думку М. Гусак, рівень компетентності визначається обсягом наявних ресурсів та здатністю ефективно їх використовувати, тому її формування відбувається через опанування знань та вмінь, необхідних для професійної діяльності. Найповніше зміст професійної компетентності вчителя передають такі функції:

1) інформаційно-комунікативна – пов'язана зі створенням необхідного інформаційного потоку в процесі взаємин, обумовлює

розвиток соціальних зв'язків у колективі, передбачає вміння чітко і ясно викладати думки, підтримувати бесіду, передавати раціональну й емоційну інформацію;

2) аналітико-конструктивна – забезпечує опанування знаннями, необхідними для виконання цього виду діяльності, здатність до оцінювання обставин, прийняття рішень, аналіз праці та її результатів, здатність до планування праці та її результатів, становить основу системності всіх проведених заходів;

3) діяльнісно-регулятивна – передбачає організацію виконання управлінських рішень, забезпечує корегування праці, створює соціально-психологічні й педагогічні умови, що спонукають до продуктивного виконання обов'язків і соціально-ціннісних функцій у колективі;

4) формувально-розвивальна – виявляється в активному впливі на процес розвитку й саморозвитку соціально-ціннісних характеристик учнів шкільного колективу, продуктивну реалізацію їхнього творчого потенціалу в трудовій діяльності;

5) профілактико-виховувальна – полягає в прогнозуванні, попередженні й ліквідації небажаних виявів поведінки, подоланні й ліквідації негативних якостей і рис характеру учнів в інтересах формування й розвитку позитивних стосунків [15, с. 56–57].

Професійна компетентність становить основу педагогічного професіоналізму вчителя. За твердженням Л. Карпової, професіоналізм є результатом творчої педагогічної діяльності та як результат передбачає найвищий рівень продуктивності праці – «ефективну особистість», тобто особистість, яка здатна ефективно вирішувати суспільно-політичні, професійні та особистісні завдання. Звідси випливає, що професіоналізм педагогічної діяльності характеризується особистісною і діяльнісною сутністю, зумовленою мірою реалізації його громадянської відповідальності, зрілості та професійного обов'язку [24, с. 15].

На думку І. Зязюна, професіоналізм учителя виявляється в здатності бачити й формувати педагогічні завдання на основі аналізу педагогічних ситуацій і знаходити оптимальні способи їх виконання,

тому однією з важливих характеристик педагогічної діяльності є творчий характер, зумовлений рівнем розвитку педагогічної майстерності як системи компетентностей, що становлять перераховані складники педагогічної діяльності [22, с. 23].

До вчителя-професіонала науковці висувають такі вимоги:

- ефективно реалізовувати завдання навчання та виховання, формуючи випускника з необхідними для суспільства якостями як результат своєї професійної діяльності;
- мати внутрішній потяг до професії, виявляти зацікавленість у професійній діяльності та відчувати задоволення від її виконання;
- забезпечувати досягнення суспільно схвалених результатів у формуванні особистості учнів;
- застосовувати методи та технології, характерні для демократичного суспільства;
- опановувати професійні норми та зразки, прагнути високого рівня майстерності у своїй діяльності;
- прагнути надавати своїй професійній діяльності індивідуального характеру та свідомо формувати власну індивідуальність через засоби обраної професії;
- прагнути вже сьогодні опанувати необхідний рівень професійних знань, умінь і якостей;
- мати та усвідомлювати перспективу, зону свого найближчого професійного розвитку, робити все можливе для її реалізації;
- бути відкритим для постійного професійного навчання, накопичення досвіду, водночас збагачувати досвід професії за рахунок особистого творчого внеску;
- бути соціально активним у суспільстві, порушувати питання про потреби і досягнення професії в ході суспільних обговорень, разом з тим шукати резерви вирішення проблем усередині професії, не боятися потрапляти в умови конкуренції освітніх послуг;
- бути відданим педагогічній професії, прагнути підтримувати її честь і гідність навіть у складних умовах;
- бути налаштованим до якісної та кількісної еволюції оцінювання своєї професійної діяльності, вміти самому це робити,

бути готовим до диференційованого оцінювання своєї праці в балах, категоріях, спокійно ставитися до участі в професійних змаганнях.

Згідно із науковими працями українських дослідників педагог має відповідати таким педагогічним характеристикам, як:

- соціальна активність як властивість індивіда, що є найважливішою якістю особистості;
- гуманістична орієнтація, що відповідає глобальним змінам у сучасному світі;
- критичність мислення як прояв аналітичного підходу до процесу пізнання, оцінювання навколишньої дійсності;
- цільова спрямованість на розвиток особистості школяра, формування в нього потреби в постійному русі вперед;
- залучення педагога до процесу взаємодії та співробітництва;
- включеність у життєдіяльність, де виявляється активність учителя.

Крім зазначених якостей, на нашу думку, джерелом розвитку формування професійної майстерності вчителя мають бути насамперед його загальнолюдські якості. У певній професійній сфері, під впливом її специфіки, окремі загальнолюдські якості можуть стати професійно значущими. Інакше кажучи, особливості роботи можуть висувати на перший план і підкреслювати певні людські риси, перетворюючи їх на ключові складники успіху в цій діяльності.

Варто підкреслити, що В. Сухомлинський не лише пропагував, але й активно виховував у дітей ціннісне ставлення до іншої людини. Він наголошував на тому, що людина є найвищою цінністю завжди [56]. Продовжуючи думку видатного педагога, О. Третяк зазначає, що виявлення бажання бути хорошим є найважливішою передумовою виховання таких моральних цінностей, як бажання творити красу й радість для людей, чуйність і привітність, людяність, уміння серцем відчувати іншу людину, правильне бачення добра і зла, совість, відповідальність, терпимість, почуття власної гідності. Найголовніше полягає в тому, щоб учити дитину бачити й відчувати, розуміти й переживати всім серцем, що вона живе серед людей і що найголовніша людська радість – жити для людей [57, с. 70].

Ідеї В. Сухомлинського набули піднесення в педагогічній діяльності сучасних учених: І. Беха, Д. Пащенко, О. Савченко, Н. Скотної, О. Сухомлинської та ін. Практика виховання молоді особистості, що стає на життєвий шлях, зазначають Н. Скотна і В. Мовчан, передбачає формування в неї свідомого, а отже, відповідального ставлення до власних намірів і дій, тобто свідомого вибору вчинків, котрі не завдають шкоди ні їй, ні оточенню. Це первинна умова ставлення до себе як суб'єкта морального вибору, що разом з тим є вихідною у моральному становленні особистості [52, с. 14].

Індивідуальні та особистісні особливості педагога є ключовою передумовою для формування особистості вихованця. Простіше кажучи, те, яким є вчитель як особистість – його характер, цінності, досвід, манера спілкування – безпосередньо впливає на розвиток учня. Це означає, що особистість педагога відіграє вирішальну роль у становленні особистості вихованця.

На думку І. Беха, з місією вихователя впорається той учитель, який «працює над розвитком у собі мотивації до опанування духовною культурою, поглиблює та урізноманітнює знання, орієнтується на систематичне вдосконалення своєї професійної майстерності» [3, с. 14].

У структурі педагогічної професійності важливо виокремлювати не тільки професійно значущі властивості та якості особистості, а й інтелектуальні ресурси, що стимулюють розвиток кмітливості, професійної спрямованості психічних процесів (уваги, сприйняття, мислення, уяви, прояву творчих здібностей); моральні ресурси (любов до дітей, віру в їхні можливості та здібності, педагогічну справедливість, вимогливість і повагу до дитини); духовні ресурси (прагнення до справедливості, вірогідності в знаннях і праці, красі). Ці ресурси, синергетично взаємодіючи, утворюють основу педагогічної культури і позитивно впливають на педагогічну діяльність [34, с. 194].

Проаналізувавши різні підходи до визначення понять «компетентність» та «компетенція», а також з'ясувавши сутність «професійної компетентності педагога», ми дійшли висновку: високі

стандарти, яким має відповідати сучасний педагог, вимагають не лише глибокої предметної та психолого-педагогічної обізнаності, а й готовності до виконання суспільно значущої місії. Учитель початкової школи, як перша ланка у формуванні особистості, закладає основи громадянської свідомості учнів.

Саме тому, після ґрунтовного аналізу загальних підходів до визначення «компетентності» та «професійної компетентності педагога», вкрай необхідно перейти до розгляду поняття «компетентність» саме в громадянознавчому аспекті.

Сучасний вчитель має володіти не лише професійно-моральними якостями (такими як чуйність, милосердя, повага до учнів, справедливість), а й бути справжнім громадянином своєї країни з чіткою громадянською позицією. Тому, на нашу думку, сформована громадянська компетентність майбутніх вчителів початкових класів є одним із ключових факторів їхньої готовності до професійної діяльності після закінчення педагогічного ЗВО.

Якість освіти, що студенти здобувають у закладах вищої освіти, безпосередньо впливає на рівень їхньої професійної підготовки. Проте, ми вважаємо за потрібне наголосити, що виховному аспекту цієї підготовки у ЗВО також необхідно приділяти належну увагу. Адже, за словами академіка О. Киричука, «громадській думці постійно нав'язується ідея про те, що найважливіше в житті – це знання. Вважаємо, що в економіці, політиці, в будь-яких інших сферах справи йдуть погано тому, що відсутній справжній професіоналізм. Але професіоналізм, якщо він з самого початку не зорієнтований соціально і духовно, схильний не до добра, а до зла» [27, с. 15].

Нині одним із ключових завдань у підготовці майбутніх учителів є формування особистості з високим рівнем громадянської свідомості. Така людина має бути здатною до самовизначення та відповідальності в політичному, економічному й культурному житті України. Для досягнення справжнього професіоналізму майбутнім педагогам потрібні не лише глибокі фундаментальні та професійні знання. Вони також мають опанувати знання про громадянські права, свободи та

обов'язки, мати навички участі в управлінні та взаємодії з державними органами, виявляти толерантність і мати чітку громадянську позицію.

На нашу думку, сучасний вчитель повинен мати глибокі особистісні та професійні якості. Педагог має бути здатним до контролю і самоконтролю, вміти прогнозувати результати своєї роботи, а також педагогічно осмислювати нові соціально-педагогічні умови виховання.

Крім того, вчителю необхідно володіти тактом та чітко уявляти, яким має стати його вихованець як громадянин незалежної України. Важливо, щоб особисті та професійні якості педагога сприяли формуванню у дітей громадянської компетентності, свідомості, активності та відповідальності.

Аналіз сучасного розуміння громадянської компетентності показує, що її можна розглядати з чотирьох методологічних позицій. За своєю суттю, громадянська компетентність особистості – це поняття, що описує певний стан людини. Цей стан характеризується тим, що громадянське буття індивіда адекватне стану суспільства, в якому він живе та діє.

За своїм функціональним призначенням, громадянська компетентність описує стан індивіда як громадянина. Це такий рівень громадянськості, що дає змогу людині реалізовувати свої права та свободи, а також виконувати громадянські обов'язки. У структурному вимірі це поняття відображає здатність і готовність людини виявляти свій статус громадянина та рівень громадянськості. Це відбувається завдяки поєднанню пізнавальних, діяльнісних, вольових та цілепокладальних чеснот. З погляду широти дії, громадянська компетентність – це ключове, поліваріантне та системне поняття. Воно відображає здатність особистості реалізовувати свої громадянські чесноти в усіх сферах життя, зокрема в політичній, правовій, економічній, соціальній та культурній.

Аналіз праць вчених підтверджує, що громадянська компетентність є ключовою компетентністю особистості. Зокрема, за словами О. Пометун, поряд з навчальною, соціальною, інформаційно-комунікаційною, економічною (підприємницькою), загальнокультур-

ною та валеологічно-оздоровчою компетентностями, саме громадянська компетентність відіграє вирішальну роль. Вона допомагає визначити орієнтири ефективності освітнього процесу в Україні [46, с. 19].

Співавтор колективного дослідження щодо життєвої компетентності особистості І. Єрмаков громадянську компетентність характеризує як «...розвиток здатностей бути громадянином, який володіє демократичною громадянською культурою, усвідомлює цінності свободи, прав людини, відповідальності, готовий до компетентної участі в громадянському житті» [19, с. 102].

Отже, виходячи зі змісту досліджень, громадянську компетентність варто вважати однією з ключових компетентностей особистості, що характеризує певний стан людського індивіда, громадянське буття якого є адекватним стану соціуму, в якому цей індивід здійснює власну життєдіяльність, що виявляється в здатності людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права, обов'язки, свободи та підтримувати реалізацію прав, обов'язків і свобод інших людей з метою розвитку демократичного суспільства та правової держави.

Аналіз психолого-педагогічної літератури показує, що поняття «громадянська компетентність» тлумачиться по-різному і не має єдиного визначення. У змістовому аспекті вчені часто характеризують його такими поняттями: громадянськість, громадянська позиція, громадянська поведінка, громадянська зрілість, громадянська культура, громадянська свідомість тощо.

Сутність громадянської компетентності найчастіше розглядають у контексті поняття громадянськості як інтеграційної якості, котра найбільш загально віддзеркалює результат громадянського становлення особистості. За твердженням О. Шестоपालюка, це поняття вживають у широкому або вузькому значеннях. У широкому розумінні громадянськість характеризується як інтегральна якість особистості, що поєднує окремі складники громадянської компетентності, у вузькому розумінні – як окрема риса серед інших громадянських рис особистості [65, с. 117].

У Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності зазначено, що «громадянськість – це реальна можливість утілення в життя сукупності соціальних, громадянських прав особистості, її інтеграція в культурні й соціальні структури суспільства» [31, с. 7].

Ключовими поняттями соціально-психологічного дискурсу щодо громадянськості С. Позняк називає громадянські ставлення і громадянські уявлення [45, с. 18]. Громадянські ставлення відображають характер взаємодії особистості й суспільства, визначають спосіб долучення особистості до суспільно-політичних відносин та використання нею своїх інтелектуальних здібностей, пояснюють спрямованість майбутньої політичної та громадянської поведінки особистості. Громадянські уявлення визначають розуміння особистістю сутності суспільних процесів та суспільно релевантних соціальних категорій, взаємин між громадянами, соціальними групами та суспільством (нацією), правовими та політичними інститутами держави, а також ступінь усвідомлення особою необхідності долучення до різних сфер суспільного життя [45, с. 20–21].

Близьким за значенням до «громадянськості» в контексті нашого дослідження є поняття «громадянська позиція». Громадянська позиція формується поступово в процесі розуміння дитиною того, що відбувається, та передбачає становлення незалежного члена суспільства, добровільне дотримання стандартів поведінки, усвідомлення політичних та економічних обов'язків, участь у суспільних подіях, усвідомлення підтримки конституційної демократії, визнання людської гідності [46].

Формування громадянської позиції, що є результатом набуття молоддю громадянських знань і навичок, означає, що молодь набуває специфічної когнітивної й комунікативної компетентності в соціально-психологічному, політичному і педагогічному сенсах, формує особливе бачення світу та лінію поведінки, здатність аналізувати і діяти з погляду громадянськості.

Результатом прояву громадянської позиції в активних діях і вчинках, а також Результатом соціальної активності особистості є її

громадянська поведінка. На думку П. Вербицької, громадянська поведінка передбачає готовність людини здійснювати ефективну соціальну комунікацію, співпрацю для досягнення спільних цілей, орієнтацію на сприйняття базових демократичних цінностей, особисту самореалізацію та участь у суспільних демократичних процесах [8, с. 42]. Громадянська поведінка, вважає Г. Хітрова, може реалізовуватися в таких формах: дотримання поведінкових (моральних, правових, соціальних) норм суспільства, їх виконання й використання під час практичної діяльності. Водночас сприйнятті свідомістю поведінкові норми переломлюються через: потреби особистості кожного громадянина; його інтереси; особистий досвід; реальні життєві обставини й відношення до суспільства та держави [58, с. 38].

Таким чином, громадянська поведінка характеризує позицію людини щодо можливих альтернативних рішень проблем суспільно-політичного характеру і проявляється в її трудовій, суспільно корисній діяльності, поінформованій та активній участі громадян у житті спільноти.

Громадянськість людини як складне психологічне утворення – це засвоєна нею частка соціально-культурного досвіду, її можна назвати громадянською культурою. Громадянська культура є підвидом соціальної культури. Вона об'єднує в собі знання, норми та правила поведінки людини в суспільстві, а також відображає рівень розвитку громадянськості в ньому. За твердженням В. Оржехівського, громадянську культуру можна розглядати «як здобутки в регуляції відносин між людьми в найрізноманітніших аспектах трудової діяльності, управління, побуту тощо» [40, с. 10].

Громадянська культура особистості в дослідженні Н. Дерев'янка та ін. постає як «... інтегральна системна властивість, що характеризується мірою сформованості суспільно значущих громадянських якостей, набутих у результаті функціонування механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки та зовнішніх громадянських відносин особи в процесі її життєдіяльності та спілкування» [17, с. 13].

Совість, чесність, принциповість, свобода, рівність, справедливість, повага, гідність, працелюбність, відповідальність та інші подібні якості є ключовими моральними цінностями, що формують і визначають громадянську культуру особистості. Підсумовуючи сказане, можна припустити, що ефективність формування громадянської культури в учнів безпосередньо залежить від того, наскільки педагоги стимулюватимуть розвиток їхньої самоорганізації, самоуправління та демократичного стилю взаємодії. Важливо також сприяти формуванню в них критичного і творчого мислення, а також усвідомленню власних світоглядних орієнтацій. Ці якості в майбутньому стануть основою для їхнього життєвого вибору та громадянського самовизначення.

Це, своєю чергою, вимагає від закладів вищої освіти створення необхідних умов для формування та розвитку цих якостей у майбутніх учителів початкових класів.

Майбутнім педагогам, крім громадянської культури, потрібно також набувати відповідних якостей, що утворюють їхню громадянську зрілість.

Науковці Бужина І., Бивалькевич Л., Імерідзе М. сходяться на думці, що громадянська зрілість – це поєднання ключових соціальних цінностей та особистісних якостей. До соціальних цінностей вони відносять: патріотизм, інтернаціоналізм, відповідальність, обов'язок, відданість державі. Серед особистісних якостей, що формують громадянську зрілість, виокремлюють: цілеспрямованість, організованість, самостійність, працьовитість, наполегливість [6, с. 141].

З огляду на зазначене, можна стверджувати, що громадянська зрілість здобувачів вищої освіти є частиною соціально-професійної зрілості майбутнього педагога.

Окрім зазначених нами категорій, що становлять сутність дефініції «громадянська компетентність», науковці розглядають й інші поняття, безпосередньо пов'язані з нею. Так, на думку Л. Снігур, зміст громадянської компетентності пов'язаний з поняттями: плюралізм, полікультурність, багатоманітність, толерантність, соціальна

згуртованість, колективні та індивідуальні права та обов'язки, свобода, соціальна справедливість, самоусвідомлення (національне, європейське, глобальне), що є ключовим для сучасного розуміння сутності громадянськості [53].

Крім того, поняття громадянської компетентності вчені [7; 19; 22 та ін.] розглядають у сукупності кількох методологічних підходів, за якими визначаються відмінності в тлумаченні цього поняття різними науками: галузевих (соціологічного, психологічного, педагогічного, соціально-педагогічного) і загальнопедагогічних (компетентнісного, аксіологічного).

Так, у межах соціологічного підходу до формування громадянської компетентності процес її формування можна розглядати як соціальну ситуацію розвитку, а суб'єктів формування громадянської компетентності – як агентів і провідників соціалізації, що впливають на розвиток громадянських якостей особистості. Важливе значення має аналіз статусно-рольової структури сучасного студентства з метою виявлення у майбутніх фахівців відповідного потенціалу до формування громадянської компетентності в умовах вищого навчального закладу [7, с. 20].

Варто підкреслити, що громадянська компетентність є різновидом соціальної компетентності (у широкому розумінні). Вона функціонує як елемент громадянського суспільства, що формує сприятливе середовище для ефективної та результативної діяльності індивіда, соціальних груп і соціуму загалом. Натомість у вузькому розумінні, громадянська компетентність визначає успішність діяльності особистості, яка пройшла соціалізацію на основі громадянських цінностей, норм і правил, що проявляється у її знаннях, навичках та вміннях у політичній площині.

Тому переконані, що врахування соціологічного підходу у формуванні громадянської компетентності майбутніх вчителів початкових класів допоможе їм розвинути громадянську свідомість. Це також дасть їм змогу оцінювати себе як активних учасників суспільного життя та забезпечуватиме їхню активну участь у громадських справах.

У межах психологічного підходу формування громадянської компетентності розглядається залежно від базових психічних процесів особистості – пам'яті, уяви, уявлення, мислення тощо.

Психологи переконують, що на поведінку особистості (в тому числі й на поведінку людини як громадянина) чинить вплив як суспільне оточення, так і сама людина, яка зможе відіграти активну роль у створенні громадянського суспільства. Відповідно до теорії Г. Костюка індивід стає особистістю в міру того, як у нього формуються свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, здатність брати участь у житті суспільства і виконувати соціальні функції, а також зазначається, що одночасно соціально зумовлене психічне в людині визначає її соціальні відносини з іншими людьми.

Урахування психологічного підходу до формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів впливає на формування емоційно-ціннісного компонента його громадянської культури і поведінки, сприяє усвідомленню себе як особистості, здатної впливати на інтереси інших людей і суспільства, а також готовності відповідати за свої рішення та їх наслідки.

З позиції педагогічного підходу треба схарактеризувати зміст, форми, методи громадянської освіти й виховання молоді, що сприятимуть формуванню громадянської компетентності залежно від вікових особливостей. Основи цього підходу закладені в наукових дослідженнях П. Вербицької, О. Вишневського, Н. Косаревої та ін.

У площині соціально-педагогічного підходу до проблеми формування громадянської компетентності робиться акцент на соціальних характеристиках освітнього середовища, що сприяє розвитку громадянських знань, на основі яких формуються уявлення про форми і способи функціонування особистості в політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному полі демократичної держави; умінь і досвіду участі в соціально-політичному житті суспільства; практичного застосування знань, громадянських чеснот – норм, установок, цінностей і якостей, притаманних громадянам демократичного суспільства [29] –

майбутнім фахівцям педагогічної сфери. Соціалізація є способом сприйняття майбутніми вчителями початкової школи основних атрибутів професійної й громадянської культури. У процесі соціалізації майбутніх фахівців суттєве значення мають: орієнтація соціального середовища вищого навчального закладу на формування громадянської компетентності; залучення здобувачів вищої освіти до громадянської діяльності з метою набуття ними досвіду громадянської поведінки, становленню їхньої громадянської позиції.

У межах компетентнісного підходу громадянську компетентність можна визначати, з одного боку, як інтегративну якість особистості майбутнього вчителя початкової школи, що проявляється в засвоєних нею громадянських знаннях і вміннях, дотриманні норм і правил поведінки, що потрібні для ефективної та конструктивної участі в громадському житті, в сім'ї, колективі, на роботі, громадській діяльності, сформованій системі громадянських якостей і цінностей. З іншого боку, громадянську компетентність вважають однією із ключових компетентностей особистості, що дозволяє їй реалізовувати свої громадянські чесноти в усіх сферах суспільного життя.

Крім компетентнісного, з-поміж загальнопедагогічних теоретичних підходів у дослідженні поняття громадянської компетентності варто розглядати й аксіологічний підхід, в основі якого лежить вивчення сутності громадянських цінностей майбутніх учителів початкових класів, що вони набувають під час навчання та в позанавчальний час.

Філософський енциклопедичний словник, трактуючи поняття «цінність», зазначає, що це категорія, яка виражає будь-яке матеріальне або ідеальне явище, що має значення для людини чи суспільства, заради якого вона діє; це також соціальні уявлення більшості людей про те, що таке добро, справедливість, патріотизм тощо [66].

До громадянських цінностей дослідники [16; 17; 31; 55; 56] відносять:

- загальнолюдські – цінність людини як особистості, а також цінність природи як оточення кожного з нас;

– демократичні цінності – цінність власної гідності, свободи особистості, рівності можливостей, солідарності; цінність довкілля як навколишнього світу та відповідального ставлення до нього; цінність влади як демократичного координатора в суспільстві; активна громадянська позиція, спроможність впливати на суспільне життя навколо себе; цінність міжкультурного співіснування в суспільстві;

– національні – цінність своєї Батьківщини і держави; цінність своєї належності до певної нації, усвідомлення її майбутнього; цінність національної історії, культури, мови тощо.

Поряд із категорією «громадянська цінність» у структурі аксіологічного підходу чільне місце відведено філософській категорії «громадянська якість».

Поняття «якість» походить від латинського слова «qualitas», що в перекладі означає «властивість». Як філософська категорія, якість виражає притаманну речам специфічну визначеність, тотожну з їхнім буттям, що відрізняє їх від інших речей у певній системі зв'язків [66, с. 767].

Дуже часто дослідники розкривають зміст громадянської компетентності шляхом виокремлення комплексу громадянських якостей особистості, зокрема:

– патріотизм, інтернаціоналізм, демократизм, громадянська свідомість, громадянська самосвідомість і самовизначення, громадянське мислення, громадянська відповідальність, почуття громадянської гідності, громадянські обов'язки, громадянська совість, громадянська мужність, громадянська діловитість, національна й полікультурна зрілість [37];

– громадянська свідомість, почуття громадянської гідності, почуття громадянської відповідальності та обов'язку, громадянська мужність, прихильність до державних інтересів, суспільна ініціативність, громадянська дисциплінованість, національна гідність, готовність захищати Батьківщину, піклування про державну мову, про природу, правосвідомість, громадянська активність, вірність, політична воля, прихильність до загальнолюдських цінностей, повага до національних традицій, державний оптимізм [2];

– повага до національних традицій, національний менталітет, національна гідність, національна одномовність [17] тощо.

Проаналізувавши змістовий аспект поняття «громадянська компетентність», вважаємо за необхідне дослідити структуру (компоненти) громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів.

Громадянську компетентність майбутніх учителів предметів гуманітарного циклу М. Михайліченко трактує як складне, інтегроване утворення в цілісній структурі особистості фахівця, складову його професійної культури та професійної компетентності, загальну категорію, що уособлює розвиток громадянськості як особистісної якості, що визначає громадянську й життєву позиції, соціальну зрілість і суспільно корисну діяльність особистості. Науковець зазначає, що основними структурними компонентами в змісті громадянської компетентності майбутнього вчителя предметів гуманітарного циклу є: когнітивний (знання і норми, що становлять зміст громадянськості та визначають готовність до громадянського виховання, освіти й самоосвіти у професійній діяльності); операційно-процесуальний (професійні знання, уміння й навички, що визначають функціональну готовність до діяльності з громадянської освіти і виховання та практичної реалізації громадянської позиції, громадянських компетенцій); ціннісно-мотиваційний (мотиви, психологічні установки, ціннісні орієнтації, що інтеріоризують світоглядне сприйняття цінностей і норм громадянської культури, визначають спрямованість особистості, внутрішні спонукальні чинники діяльності з громадянської освіти і самоосвіти); особистісний (здібності та якості, що уможливають формування громадянської компетентності як інтегрованого особистісного утворення, реалізацію її функцій у професійній та повсякденній діяльності) [37, с. 53].

Узагальнивши вище обґрунтовані позиції науковців, основними складниками формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО вважаємо такі компоненти:

– *ціннісний* (стійкий інтерес до проблем громадянського суспільства, потреба в громадянській освіті, мотивація формувати

громадянську компетентність, самовдосконалюватися і само-реалізуватися в професійній діяльності, ціннісне ставлення до людини-громадянина, сприйняття освітньої та громадської діяльності як певної цінності тощо);

- *когнітивний* (знання теоретичних засад громадянської освіти; обізнаність щодо законів та норм чинного законодавства і Конституції України, прав, свобод і обов'язків громадян України, історії своєї держави, політичного налаштування світу; знання громадянських цінностей; знання про закономірності й принципи організації процесу громадянського виховання учнів початкової школи);

- *поведінковий* (сформованість педагогічних умінь оцінювати результати професійної та громадської діяльності; відповідність поведінки громадянським нормам та ідеалам);

- *рефлексійний* (адекватне оцінювання власних можливостей та власної поведінки, наявність розвиненої особистісної й педагогічної рефлексії).

На основі вищезазначених характеристик можемо стверджувати, що громадянська компетентність характеризується сукупністю освітніх елементів, що охоплюють систему знань, умінь, навичок, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань особистості. Саме вони допомагають людині усвідомити своє місце в суспільстві, визначити свій обов'язок і відповідальність перед Батьківщиною і державою. Це дає нам можливість інтерпретувати **громадянську компетентність учителя початкових класів** як ключовий компонент професійної компетентності; поліваріантне, цілісне, динамічне, інтегроване утворення особистості фахівця, що містить ціннісний, когнітивний, поведінковий, рефлексійний компоненти, які охоплюють систему переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань, знань, умінь, навичок особистості, допомагають усвідомити своє місце в суспільстві, визначити свій обов'язок і відповідальність перед Батьківщиною і державою; утверджує громадянську й життєву позицію, громадянську зрілість і суспільно корисну діяльність особистості, а також потребу у формуванні громадянськості молодших школярів як пріоритетної соціально-моральної цінності.

Вважаємо, що формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів варто досліджувати в поєднанні двох складників: освітнього, що характеризує засвоєння громадянських компетенцій протягом навчання у ЗВО, й життєвого, що дає змогу використовувати сформовану в процесі фахової підготовки, під час соціалізації, завдяки сімейним нормам і традиціям громадянську компетентність у самостійному дорослому житті.

Формування громадянської компетентності майбутніх учителів варто розглядати як важливий компонент системи фахової підготовки, що дозволяє впроваджувати громадсько-виховну діяльність у соціально-освітньому просторі ЗВО.

Таким чином, аналіз сутності, змісту та структури громадянської компетентності, дає нам підстави вважати її системним утворенням, ключовим поняттям у сучасній педагогічній теорії й практиці. Важливість формування громадянської компетентності для вчителя початкової школи обумовлена його місцем і роллю в системі формування особистості майбутнього громадянина, адже вчитель є носієм духовної, моральної й громадянської культури.

2.1. Критерії, рівні та показники сформованості громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів

У підрозділі 1 визначено, що громадянська компетентність майбутнього вчителя початкової школи – ключовий компонент професійної компетентності, поліваріантне, цілісне, інтегроване утворення особистості фахівця, компонентами якого є ціннісний, когнітивний, поведінковий та рефлексійний. Сформованість кожного із зазначених компонентів громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів має бути схарактеризована сукупністю певних параметрів, якими слугують визначені критерії та показники.

Великий тлумачний словник сучасної української визначає критерій як підставу для оцінювання, визначення або класифікації чогось.

За твердженням С. Гончаренка, критерій має бути об'єктивним, відображати суттєву інформацію, бути стандартом оцінювання результатів діяльності. Кожен критерій містить групу якісних показників, що розкривають зміст і характеризують досягнення [10].

Поняття «показник» можна схарактеризувати як свідчення, доказ, ознака чого-небудь [66, с. 738], що і є компонентом критерію.

Як було зазначено вище, вивчення педагогічного феномену громадянської компетентності базується на дослідженнях багатьох науковців [3; 31; 37; 65 та ін.].

Аналіз наукових праць українських вчених, зокрема І. Беха, Н. Волкової, В. Гриньової, Н. Іванцева, В. Лозової, Г. Полякової, В. Радула та Г. Сухобської, дав нам підстави для визначення критеріїв сформованості громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів. Зокрема, це: *мотиваційно-ціннісний*, що відображає внутрішню готовність особистості до громадянської діяльності, її ціннісні орієнтири та переконання; *знаннєво-інформаційний*, що стосується обсягу та якості знань про громадянське суспільство, правові норми, історію та культуру своєї країни; *організаційно-діяльнісний*, що характеризує здатність особистості до активної участі в громадському житті, ініціативність та вміння реалізовувати громадянські ідеї; *суб'єктно-оцінювальний*, що передбачає здатність до самоаналізу, критичного мислення, оцінки власних дій та вчинків з позиції громадянської відповідальності тощо.

Мотиваційно-ціннісний критерій відображає позитивне ставлення майбутніх учителів початкових класів до своєї професійної діяльності, ставлення до неї як до цінності та потреби у формуванні своєї громадянської компетентності. Мотивація є основною рушійною силою людської поведінки. Вона пронизує її основні структурні утворення як спрямованість і діяльність. Професійна мотивація є внутрішнім чинником розвитку професіоналізму особистості. Основою мотиваційно-ціннісного критерію ми вважаємо усвідомлення студентами – майбутніми учителями початкової школи себе як самостійної цінності.

Досвід показує, що від того, наскільки змістовно багата і

різноманітна ціннісна система особистості, залежить не лише міра її участі в суспільних справах, а й те, з чим вона має справу, наскільки її різновиди суспільно значущі. Це справді так, адже кожна мета, що ставить перед собою людина, і відповідна поведінка перш ніж реалізуватися, співвідноситься із системою її особистісних цінностей, виважується на її терезах [2, с. 20].

Отже, мотиваційно-ціннісний критерій дає змогу майбутнім учителям початкової школи сприймати та інтерпретувати особливості освітньої та громадянської діяльності як ціннісні. Це проявляється у спонукальних мотивах до їхнього професійного саморозвитку в обраній сфері.

Формування громадянської компетентності майбутнього вчителя, на думку М. Михайліченка, пов'язане з потребами самоактуалізації та самовизначення і становленням широкосоціальних мотивів діяльності в тісному взаємозв'язку з професійною та особистісною самореалізаціями [37, с. 69].

Теоретична підготовка майбутніх учителів початкових класів у ЗВО здійснюється в межах спеціально організованого освітнього процесу в навчальному закладі є важливою характеристикою пізнавальної сфери розвитку здобувачів вищої освіти і становить систему засвоєних знань теоретичних засад громадянської освіти та закономірності й принципи організації процесу громадянського виховання.

Система педагогічних умінь, необхідних для організації освітнього процесу з формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів, передбачає *діяльнісний критерій*, пов'язаний з досвідом громадянської діяльності, успішним виконанням професійних функцій, громадянською активністю.

Педагогічне вміння – це сукупність послідовно розгорнутих дій, заснованих на теоретичних знаннях і спрямованих на вирішення завдань розвитку гармонійної особистості [10].

У нашому дослідженні педагогічні вміння визначаємо як сукупність послідовних дій, заснованих на суспільно-теоретичних знаннях, усвідомленні завдань, принципів, умов, засобів, форм,

методів навчально-виховної роботи з формування громадянської компетентності, спрямованих на їх застосування в соціально-освітньому просторі педагогічного ЗВО та в громадянській діяльності.

Професія вчителя – одна з найсуперечливіших. Якщо раніше основна функція педагога полягала в транслюванні суспільного досвіду у вигляді знань та способів пізнання, то в сучасній школі від учителя очікують розв'язання завдань проектування й управління процесом індивідуального інтелектуального, духовного розвитку кожного учня. Професійна спрямованість особистості сучасного вчителя як суб'єкта суспільної громадянської поведінки і громадянської діяльності є складною системою його ставлення до громадянського суспільства, до людей і самого себе, цілей, цінностей, установок і мотивів, якими він керується у своїй роботі. Можливим шляхом ефективного вирішення цих проблем, на нашу думку, є аналіз і коригування структури педагогічного мислення, зокрема його компонента – рефлексії. Оскільки більшість із зазначених утруднень має особистісний характер, то рефлексія як один з основних механізмів особистісного розвитку належить до структури професійно важливих якостей педагога.

Поняття рефлексії представлено в розробках багатьох учених, зокрема [1; 13; 50 та ін.].

У філософському словнику зазначено, що рефлексія – це така риса людського пізнання, що виявляється в дослідженні самого пізнавального акту, діяльності самопізнання, що дає змогу розкрити специфіку духовного світу людини [66, с. 547]. У психології рефлексія постає як міркування людини про свій психічний стан, як здатність до аналізу своїх переживань[41].

Теоретичний аналіз різних підходів до розуміння сутності рефлексії дозволяє нам зробити висновок, що в педагогічній сфері вона постає як професійно значуща якість педагога, як здатність свідомості вчителя осмислювати власну діяльність.

Суб'єктно-оцінювальний критерій є показником суб'єктності, регулятором особистісних досягнень, пошуку власних орієнтирів майбутніми учителями в спілкуванні з людьми, вміння аналізувати

власну громадянську діяльність, прагнення відповідати громадянським вимогам суспільства. Зазначений критерій містить навички рефлексії – самопізнання, самосвідомість, самовизначення, самоаналіз, самооцінювання.

У таблиці 1 представлено показники сформованості громадянської компетентності, за визначеними нами критеріями.

Таблиця 1

Критерії та показники сформованості громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів

Критерій	Показники
Мотиваційно-ціннісний	– наявність позитивної мотивації до формування власної громадянської компетентності; – інтерес до громадської діяльності та участі в суспільних справах, усвідомлення необхідності в міжособистісній взаємодії в суспільній діяльності; – усвідомлення потреби у формуванні особистісних гуманістичних життєвих установок, поваги до людини як вищої соціальної цінності, її прав і свобод, громадянських цінностей та правових основ держави і права, патріотизму; – потреба в опануванні професійно значущими громадянськими якостями вчителя початкової школи для виховання громадянськості молодших школярів.
Знаннєво-інформаційний	– наявність знань теоретичних засад громадянської освіти (сутності громадянськості, її складників, шляхів та етапів формування); – обізнаність із законами та нормами чинного законодавства і Конституції України як Основного закону держави, правами, свободами і обов'язками громадян України, історією своєї держави, політичним наладштуванням світу тощо; наявність знань громадянських цінностей, національної культури, історії свого краю, звичаїв і традицій народу; – обізнаність із правилами співжиття в громадянському суспільстві та демократичними умовами дотримання правил безконфліктного середовища; – наявність знань із фахових навчальних дисциплін для громадянської освіти і виховання учнів початкової школи; закономірностей і принципів організації процесу громадянського виховання учнів початкової школи.
Організаційно-діяльнісний	– вміння та навички: – досліджувати й оцінювати демократичні процеси сучасного українського суспільства, аналізувати причини виникнення та шляхи розвитку суспільних явищ; – виконувати свій громадянський обов'язок та користуватися своїми громадянськими правами; – моделювати та розв'язувати різноманітні правові ситуації, пов'язані з порушенням прав людини;

	– застосувати набуті знання й уміння для ефективного вироблення і прийняття рішень у соціально-освітньому середовищі педагогічного ЗВО та громадських організаціях; – використовувати різноманітні форми і методи навчально-виховної роботи та організовувати суспільно корисну діяльність молодших школярів з метою формування в них громадянських цінностей і якостей, вироблення власної громадянської позиції та виховування правової поведінки.
Суб'єктно-оцінювальний	– аналізувати особистісну громадянську позицію, оцінювати власні вчинки та поведінку відповідно до громадянських та суспільних ідеалів; – здійснювати самооцінювання системи особистісних, громадянських та професійних якостей; – здатність здійснювати самоаналіз своєї участі в подіях суспільно-політичного та громадського життя соціуму; – оцінювання готовності до організації навчальної й громадської діяльності з учнями початкової школи щодо формування їхньої громадянськості.

Вивчення сукупності набутих особистісних якостей і властивостей, професійних знань та вмінь майбутніх учителів початкових класів за визначеними критеріями і показниками дозволило схарактеризувати рівні сформованості їхньої громадянської компетентності: високий, середній і низький.

Високий рівень (В) сформованості громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи має студент, який:

- виявляє прагнення до самовдосконалення та підвищення власного рівня сформованості громадянської компетентності;
- засвідчує високий рівень знань теоретичних засад громадянської освіти;
- має високий рівень аналітичного застосування знань;
- має міцні знання про загальнолюдські, демократичні та національні цінності, права, свободи людини і громадянина, завжди реалізовує, обстоює та захищає свої права та інтереси;
- має чіткі уявлення про правову державу і громадянське суспільство;
- самостійно контролює власну поведінку, володіє стратегією розв'язання конфліктів;

- студент глибоко орієнтується в проблемах сучасного суспільного розвитку України та світу, має власну громадянську позицію щодо світових та європейських процесів;

- демонструє максимально сформовані окремі навички застосування демократичних технологій та процедур прийняття індивідуальних та колективних рішень;

- бере активну участь у діяльності органів студентського самоврядування, волонтерській діяльності, громадській роботі;

- усвідомлює значущість громадянської освіти в процесі виховання та навчання учнів початкової школи.

Середній рівень (С) сформованості громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи має студент, який:

- періодично виявляє прагнення до самовдосконалення та підвищення власного рівня сформованості громадянської компетентності;

- виявляє достатній рівень знань теоретичних засад громадянської освіти;

- має достатній рівень аналітичного застосування знань;

- має достатній рівень знань про загальнолюдські, демократичні та національні цінності, права, свободи людини і громадянина, не завжди реалізовує, обстоює та захищає свої права та інтереси;

- має достатні уявлення про правову державу і громадянське суспільство;

- не завжди самостійно контролює власну поведінку, недостатньо володіє стратегією розв’язання конфліктів;

- студент орієнтується в проблемах сучасного суспільного розвитку України та світу на достатньому рівні, прагне проявляти власну громадянську позицію щодо світових та європейських процесів;

- демонструє недостатньо сформовані окремі навички застосування демократичних технологій та процедур прийняття індивідуальних та колективних рішень;

- періодично бере участь у діяльності органів студентського самоврядування, волонтерській діяльності, громадській роботі;

- недостатньо усвідомлює значущість громадянської освіти в процесі виховання та навчання учнів початкової школи.

Низький рівень (Н) сформованості громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи має студент, який:

- не виявляє прагнення до самовдосконалення та підвищення власного рівня сформованості громадянської компетентності;

- виявляє низький рівень знань теоретичних засад громадянської освіти;

- має елементарний рівень аналітичного застосування знань;

- має елементарні знання про загальнолюдські, демократичні та національні цінності, права і свободи людини та громадянина, рідко реалізовує, обстоює та захищає свої права й інтереси;

- має фрагментарні уявлення про правову державу і громадянське суспільство;

- без допомоги викладача не може контролювати власну поведінку, не усвідомлює стратегії розв’язання конфліктів;

- поверхово орієнтується в проблемах сучасного суспільного розвитку України та світу, не може визначати власну громадянську позицію щодо світових та європейських процесів;

- демонструє мінімально сформовані окремі навички застосовування демократичних технологій та процедур прийняття індивідуальних та колективних рішень;

- виявляє пасивність щодо діяльності органів студентського самоврядування, волонтерської діяльності, громадській роботі;

- не усвідомлює значущості громадянської освіти в процесі виховання та навчання учнів початкової школи.

Після визначення, обґрунтування та детального опису критеріїв, рівнів і показників сформованості громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів, стає очевидною необхідність розробки цілісного механізму для забезпечення досягнення бажаного рівня цієї компетентності в освітньому процесі. Саме тому, наступним кроком є розробка Моделі формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО. Ця модель має інтегрувати виявлені критерії та показники у взаємопов’язану систему

змістовних, процесуальних і організаційних компонентів, що забезпечить цілеспрямоване та ефективне формування зазначеної компетентності в умовах закладу вищої освіти.

3.1. Модель формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО

У процесі розроблення моделі формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО ми брали до уваги положення теорії моделювання і прогнозування педагогічної діяльності відображено у працях; системного підходу до вивчення педагогічних явищ; загальнометодологічний підхід до розроблення моделі фахівця; принципи розроблення моделей учителя початкових класів тощо.

Моделювання процесу формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО охоплює: виявлення ключових положень досліджуваної проблеми; розроблення системи базових понять; виокремлення й характеристику етапів та педагогічних умов реалізації відповідної підготовки на кожному з них; формулювання висновків щодо проєктування змісту формування громадянської компетентності в підготовці майбутніх учителів початкових класів у ЗВО.

Ми визначили структурні блоки моделі формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи у ЗВО: цільовий (мета, завдання); методологічний (підходи, принципи); змістово-технологічний (етапи, зміст, форми організації навчальної та позааудиторної діяльності, технології); діагностично-оцінювальний (критерії, показники, рівні) (рис. 1).

Цільовий блок. Одним з основних компонентів будь-якої педагогічної системи є мета, що відображає основну ідею та стратегію реалізації. У нашій моделі, яку умовно можна вважати системою, метою є формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО. Ця мета об'єднує всі ключові елементи, впливає на процес створення моделі, визначає особливості

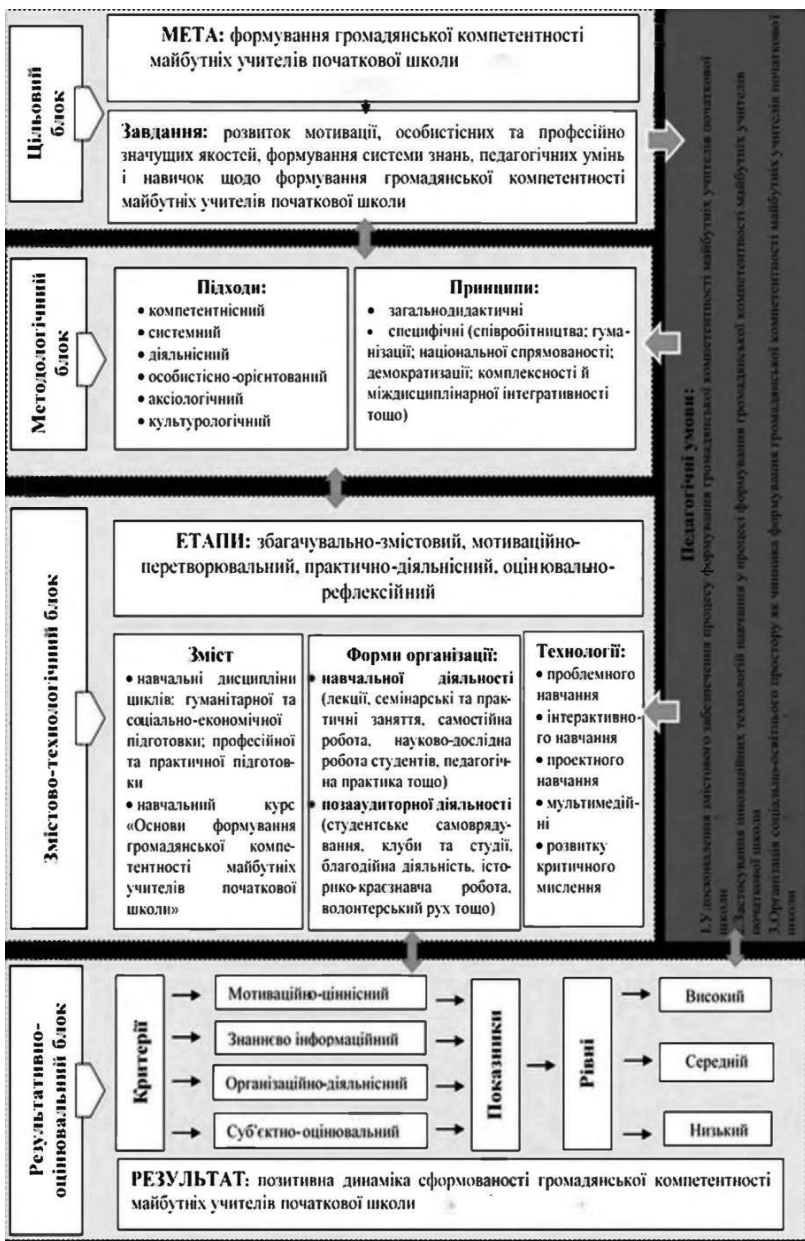

Рис. 1. Модель формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО

змістової діяльності та реалізується через засоби, форми та методи освітнього процесу у ЗВО як вищому навчальному закладі.

Відповідно до цієї мети, були визначені такі завдання дослідження: розвиток мотивації, а також особистісно та професійно значущих якостей; формування системи знань, педагогічних умінь та навичок щодо формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів.

Методологічний блок представляє теоретичні та методологічні основи формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів, включаючи відповідні підходи та принципи.

Аналіз наукових джерел [5; 37; 46; 66 та ін.] дозволив нам зробити висновок про те, що проблема формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів належить до тих проблем, розроблення і розв'язання яких у сучасних умовах потребує реалізації *компетентнісного, системного, діяльнісного, особистісно орієнтованого, аксіологічного та культурологічного* методологічних підходів.

Реалізація *компетентнісного підходу* сприяє формуванню громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів. Це допомагає їм активно самовизначатися як у професійній, так і в громадянській діяльності, забезпечуючи високий рівень знань, умінь і навичок у сфері громадянської освіти. Крім того, такий підхід задовольняє їхні особистісні інтереси та нахили.

Системний підхід. Загальну методологічну основу формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО становить системний підхід, на основі якого ми розглядаємо процес формування громадянської компетентності як цілісну педагогічну систему, що складається із групи взаємопов'язаних елементів.

Аналізуючи поняття «система», зазначимо, що воно об'єднує такі поняття, як «сукупність», «зв'язок», «компонент». Тлумачний словник української мови «сукупність» трактує як «неподільну єдність чогонебудь; загальну кількість, суму чогось».

На думку В. Завіни, загальною властивістю системи є цілісність,

що дає їй можливість функціонувати в ролі окремого, якісно визначеного явища і передбачає розгляд об'єкта з двох боків: у співвіднесенні із середовищем, зовнішнім оточенням і шляхом внутрішнього поділу самої системи з виокремленням її компонентів, властивостей, функцій та їхнього місця в межах цілого [20].

У дослідженні ми врахували те, що залежно від завдань, що може розв'язати система, визначається її ієрархія. Тому в контексті системи формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів спробували вибудувати таку ієрархію: система професійної підготовки майбутнього вчителя початкової школи – система формування професійної компетентності вчителя початкової школи – система формування громадянської компетентності вчителя початкової школи.

На основі системного підходу в здобувачів вищої освіти формується уявлення про громадянську компетентність як цілісну громадянську якість особистості.

Інструментом використання системного підходу є системний аналіз, що становить сукупність методів і прийомів вивчення складних об'єктів. Він сприятиме апробації одержаних результатів.

Діяльнісний підхід. Становлення діяльнісного підходу в педагогіці пов'язано з розвитком теорії діяльності, що зародилася в психології.

Діяльнісний підхід спрямований на опанування видами людської діяльності – практичної, пізнавальної, ціннісно-орієнтованої, естетичної та інших, а також на опанування власне навчальною діяльністю. Сутність його полягає у визнанні діяльності основою, засобом і вирішальною умовою розвитку особистості, тобто акценти зміщено від накопичення знань, умінь та навичок до становлення особистості в процесі діяльності. Основна риса діяльнісного підходу – це активна участь здобувачів вищої освіти у пізнавальному процесі. Тому завдання педагога полягає у формуванні в майбутніх учителів уміння здійснювати діяльність, зокрема, формувати загальнонавчальні вміння в молодших школярів.

Його важливість визначається тим, що формування громадянської компетентності можливе тільки в діяльності.

Бувши активним громадянином своєї держави, студент педагогічного ЗВО – майбутній педагог розвиває в собі вміння критично мислити, відстоювати власну думку, обирати чітку громадянську позицію, аналізувати соціальні проблеми, приймати самостійні рішення, знати і захищати свої громадянські права, виконувати свій громадянський обов'язок.

Таким чином, діяльнісний підхід створює умови, що сприяють формуванню громадянської активності здобувачів вищої освіти, саморозвитку і самореалізації їхньої особистості під впливом організації як навчальної, так і позанавчальної діяльності.

Особистісно орієнтований підхід. Проаналізувавши науково-педагогічні джерела (І. Бех, Н. Дерев'янка, О. Пехота, С. Подмазін, Л. Хоружа, М. Чобітько та ін.), ми визначили, що під особистісно орієнтованим підходом необхідно розуміти методологічну орієнтацію в педагогічній діяльності, що сприяє розвитку самопізнання, самосвідомості, самореалізації та індивідуальності особистості майбутніх учителів початкових класів, використовуючи систему взаємопов'язаних понять, ідей і способів.

Основними складниками особистісно орієнтованого підходу до навчання є творчість, самоактуалізація, індивідуалізація.

Модель особистісно орієнтованої підготовки майбутніх учителів, розроблена та обґрунтована М. Чобітьком, має такі складники: освітній (відображає процес здобуття студентами вищих педагогічних навчальних закладів повної вищої педагогічної освіти); організаційний (відображає організаційно-методичні умови та узгодження цілей особистісно орієнтованої професійної підготовки майбутніх учителів із загальними цілями вищої педагогічної освіти, реалізацію принципу наступності в змісті й організаційних формах професійної підготовки); дидактичний (відображає специфіку особистісно орієнтованої професійної підготовки майбутніх учителів, що виявляється в інтегруванні змісту фундаментальних і профільних дисциплін, сукупності форм, методів, засобів, що використовуються в освітньому процесі, спрямованому на особистісно орієнтовану професійну підготовку здобувачів вищої освіти вищих навчальних закладів, а

також методичне забезпечення цього процесу); професійний (відображає забезпечення процесу розвитку в майбутніх учителів професійного інтересу, професійних знань, умінь та навичок, професійно значущих особистісних якостей, творчих здібностей); особистісний (відображає індивідуально-психологічні якості здобувачів вищої освіти); технологічний (відображає технологічний комплекс забезпечення особистісно орієнтованої професійної підготовки майбутніх учителів) [62, с. 25–26]. Ми підтримуємо думку вченого стосовно того, що всі ці складники спрямовані на поетапне нарощування професіоналізму майбутніх учителів упродовж навчання у закладах вищої педагогічної освіти.

Переконані, що особистісно орієнтований підхід дозволяє будувати процес формування не тільки професійної, але й громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів з урахуванням індивідуальних особливостей і потреб кожного студента адекватно до запитів суспільства. Вважаємо, що здійснення цього процесу буде ефективним за таких умов:

- розвиток усіх сфер індивідуальності майбутнього фахівця як суб'єкта пізнання і предметної діяльності як у навчальній, так і в позанавчальній роботі;
- використання принципу індивідуалізації в забезпеченні психолого-педагогічного підтримання майбутніх педагогів у процесі формування громадянської компетентності;
- здійснення постійного моніторингу як процесу формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів, так і рівнів розвитку сфери індивідуальності та змістових компонентів зазначеної якості;
- використання гуманістичної спрямованості освітнього процесу як процесу співпраці викладача і студента;
- використання принципу варіативності з метою визначення різноманітності змісту і форм освітнього процесу у ЗВО, вибір яких повинен здійснювати як викладач з урахуванням індивідуальних, вікових та психологічних характеристик кожного студента, так і сам

студент відповідно до своїх уподобань, нахилів та особистісного морально-етичного розвитку;

- можливість для самореалізації майбутніх учителів початкових класів впродовж навчальної і соціальної діяльності;
- використання комунікативного впливу викладача з чіткою громадянською позицією на майбутнього педагога;
- орієнтування всього освітнього процесу педагогічного ЗВО на особистість студента, виявлення і розвиток його здібностей і схильностей, професійно значущих якостей, духовного, інтелектуального і творчого потенціалу.

Аксіологічний підхід. Теоретико-методологічні засади аксіологічної проблематики в освіті досліджували В. Козаков, В. Крижко, О. Радченко та ін.

У сучасних умовах аксіологію розглядають як теорію цінностей. Вона характеризується суттєвим переміщенням уваги на загальнолюдські цінності, що відбивається у свідомості людей сучасними реаліями буття [29, с. 11]. Сутність аксіологічного підходу до підготовки майбутніх педагогів полягає в орієнтації професійної освіти на формування в здобувачів вищої освіти вищих педагогічних навчальних закладів системи загальнолюдських і професійних цінностей, що визначають їхнє ставлення до світу, до самого себе як людини і професіонала, до своєї діяльності, до оточення.

У нашому дослідженні нас більше цікавлять освітні (педагогічні) та виховні (громадянські) цінності. Під цінностями педагогічної діяльності треба розуміти її особливості, що дозволяють педагогу задовольнити свої матеріальні й духовні потреби і слугують орієнтиром його соціальної та професійної активності, спрямовної на досягнення суспільно значущих гуманістичних цілей.

Отож, вважаємо, що духовний, цілеспрямований розвиток особистості, ефективне професійне становлення майбутніх учителів початкових класів у ЗВО здійснюється якісніше і ґрунтовніше в умовах, коли пріоритетним у змісті професійно-педагогічної підготовки є аксіологічний компонент. На рівні окремої особистості аксіологічний підхід спрямовує педагогічний вплив на втілення під час

навчальних занять і на практиці оптимальних шляхів транслявання актуальних громадянських цінностей, з-поміж яких першочерговими, на нашу думку, є гуманізм, патріотизм, свобода, суспільне благо, особиста відповідальність за долю країни, повага прав і свобод людини, національних традицій і культури, загальнолюдських цінностей, демократичних норм і правил тощо.

Таким чином, використання аксіологічного підходу в процесі формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО сприяє становленню в здобувачів вищої освіти ціннісних орієнтирів, що, своєю чергою, дозволяє залучити їх до різних форм громадянської діяльності, допомагає протистояти несприятливим зовнішнім чинникам, що впливають на їхню поведінку, зумовлює зростання загальнокультурного потенціалу майбутніх педагогів, забезпечує формування в них гуманістичного ставлення до людини як найвищої цінності суспільства, до суспільства (що саме по собі є універсальною цінністю), стимулює прояви емпатії під час професійного спілкування.

Вважаємо, що в процесі формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів певну роль відіграє *культурологічний підхід*.

Головні концептуальні положення культурологічного підходу висвітлені в працях В. Гриньової, Р. Гришкової, І. Зязюн та ін.

Аналізуючи професійний розвиток особистості вчителя у контексті культурологічного підходу, І. Зязюн зауважує, що сучасну професійну підготовку вчителя доцільно спрямовувати на опанування особистістю базовими культурними цінностями, народними традиціями, культурними формами взаємодії, співробітництва, способами та методами мистецької діяльності, що ґрунтуються на колективному й особистісному культурному досвіді, стилі діяльності тощо [21, с. 35–46].

Культурологічний підхід ураховує той факт, що людина розвивається не тільки шляхом засвоєння нею системи цінностей культури, а й створення нових цінностей. Тобто людина діє в межах людських цінностей (у межах певної культури), перебуваючи

одночасно об'єктом культурного впливу і суб'єктом (творцем) цінностей. За ціннісними орієнтаціями можна робити висновки про те, яке місце, позицію посідає особистість у соціальній структурі суспільства, у найближчому оточенні, громадському житті, які соціальні ролі виконує чи прагне виконувати.

Таким чином, у площині культурологічного підходу формування громадянської компетентності передбачає розвиток базових ціннісних орієнтацій, що становлять основу громадянської культури (загальнолюдських, громадянських, професійних); полікультурний розвиток особистості; організаційно-перетворювальну діяльність (створення належних умов для формування й реалізації особистісних потреб, залучення майбутніх педагогів до різних видів громадянських відносин, корекцію і самовдосконалення громадянських якостей у зоні актуального та найвищого рівнів їх сформованості).

Системоутворювальним чинником нашої моделі є *принципи навчання*.

Принципи навчання – це певна система основних дидактичних вимог до навчання, дотримання яких забезпечує його ефективність.

З метою реалізації моделі формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО реалізовано принципи навчання, описані Н. Волковою, В. Бондарем, Н. Мойсеюк, М. Фіцулою та ін.

Ми погоджуємося із твердженням В. Кременя, який зазначає, що основними принципами підготовки фахівців у ЗВО є: відповідність підготовки молодших спеціалістів потребам особистості, суспільства, держави; пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей; фундаменталізація, гуманістична спрямованість професійної підготовки; випереджувальний характер; безперервність та ступеневість освіти [32].

Водночас вважаємо, що сукупність принципів формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО, відображаючи закономірності цього процесу, вміщує як загальнопедагогічні принципи (науковості, проблемності, систематичності та послідовності, зв'язку навчання з життям,

свідомості й активності навчання, індивідуалізації навчання, співробітництва, гуманізму), так і специфічні принципи, що відображають його особливості (національної спрямованості, комплексності й міждисциплінарної інтегративності, демократизації в навчанні).

Принцип науковості полягає у доборі матеріалу відповідно до сучасних наукових досягнень, вимагає розкриття причиново-наслідкових зв'язків явищ, процесів, подій, орієнтується на зв'язки між дисциплінами суспільно-гуманітарного та професійного спрямування. Принцип науковості навчання реалізується викладачем у конкретній навчальній ситуації з урахуванням індивідуальних пізнавальних можливостей здобувачів вищої освіти, рівня їхнього інтелектуального розвитку.

Принцип проблемності відображає закономірності зміни структури змісту навчального матеріалу і поєднання методів навчання на основі логічно-пізнавальних суперечностей навчального процесу. Основним дидактичним способом реалізації принципу проблемності є створення проблемних ситуацій, у процесі розв'язання яких у здобувачів вищої освіти формуються нові знання, вдосконалюються вміння і навички.

Дотримання *принципу систематичності та послідовності* забезпечує системність здобуття студентами знань (відповідно і системність мислення). У педагогічному ЗВО системності домагаються послідовним викладом навчального матеріалу, виокремленням основного, логічним переходом від засвоєння попереднього до нового матеріалу. Внаслідок цього майбутні вчителі початкової школи усвідомлюють структуру знань, з'ясовують логічні зв'язки між структурними частинами навчальної дисципліни, між формами та методами навчання. У них виробляються навички раціонального планування навчальної діяльності (побудова логічних планів відповідей, написання творів та статей на суспільнознавчу тематику, прогнозування).

Принцип зв'язку навчання з життям передбачає постійне звернення викладачів і здобувачів вищої освіти до новітніх досягнень

науки, культури, мистецтва, проблем суспільного життя країни і всього світу. Реалізація принципу забезпечується шляхом використання на заняттях життєвого досвіду майбутніх педагогів, розкриття практичної значущості знань, перевірки і застосування набутих студентами знань і вмінь на практиці, участі здобувачів вищої освіти у волонтерській і громадській роботі.

В основі *принципу свідомості й активності навчання* лежить цільова установка вищого навчального закладу – необхідність підготовки активних і свідомих громадян своєї держави, спрямування пізнавальної діяльності майбутнього фахівця та управління нею. Практична значущість цього принципу полягає в чіткому розумінні майбутніми вчителями початкової школи мети й завдань навчальної роботи, усвідомлення виконуваних навчальних дій; розуміння причиново-наслідкових зв'язків; широке використання в навчанні проблемних методів; перетворення студента на суб'єкта активного засвоєння навчального матеріалу; використання практичних ситуацій, що вимагають від майбутнього фахівця самостійного бачення, розуміння і осмислення різниці між наявними в житті факторами і їх науковим поясненням тощо.

Принцип індивідуалізації навчання майбутніх учителів початкових класів передбачає врахування індивідуальних особливостей, розумового розвитку, знань та вмінь, працездатності, професійних наукових інтересів та здібностей кожного студента, створення умов для розвитку творчих задатків, громадянської свідомості й громадянської культури. Саме індивідуалізація допомагає студентам накопичувати власний досвід творчої й громадянської поведінки, педагогічного спілкування та сприяє виробленню особистої системи педагогічних та громадянських цінностей.

Формування громадянських якостей особистості майбутніх учителів початкових класів відбувається переважно за допомогою активної взаємодії з дійсністю, у процесі якої студенти вступають у суб'єкт-суб'єктні стосунки з викладачами. Тому серед принципів формування громадянської компетентності виокремлюємо *принцип співробітництва*. Принцип обумовлює рівноправність сторін,

взаємоповагу інтересів, прагнення до взаєморозуміння і взаємоучасті, свободу висловлювання думок у дискусіях, взаємний контроль за виконанням прийнятих рішень, відповідальність сторін за виконану роботу та отримання позитивних результатів. У процесі діяльності викладач мотивує самостійну роботу студента.

Одним із принципів особистісно орієнтованого навчання є *принцип гуманізму*. Цей принцип спрямовує освітній процес на пріоритетний розвиток загальнолюдських і професійних якостей майбутніх учителів початкових класів, орієнтований на вдосконалення та вільний творчий розвиток особистості в системі суспільних відносин. Дотримання принципу гуманізму забезпечує спрямовану підготовку вчителя початкової школи до гуманного виховання молодших школярів, набуття ними таких професійних якостей, як ціннісне ставлення до дитини, толерантність і тактовність у взаєминах зі своїми вихованцями; адекватне сприйняття і розуміння особистості учня; емоційну стійкість і креативність тощо.

Принцип національної спрямованості передбачає формування в майбутніх учителів початкових класів національної самосвідомості й громадянськості, виховання любові до рідної землі, українського народу, шанобливого ставлення до його культури та культури інших народів, здатності брати участь у розбудові та захисті своєї держави. Використання принципу національної спрямованості освітнього процесу педагогічного ЗВО є необхідним тому, що лише поєднання національного та загальнолюдського в навчанні й вихованні сприяє формуванню патріота та громадянина, який відданий своїй державі та своєму народу, поважає самотність інших народів.

Принцип комплексності й міждисциплінарної інтегративності передбачає в процесі формування громадянської компетентності «тісну взаємодію та поєднання навчального й виховного процесів, зусиль найрізноманітніших інституцій – сім'ї, дошкільних закладів, школи, громадських спілок, дитячих, молодіжних, самодіяльних об'єднань, релігійних організацій, усіх причетних до виховання та самовиховання» [37, с. 28]. Цей принцип є основним під час

визначення змісту, форм, методів і засобів освітнього процесу, забезпечуючи при цьому його цілісність та системну впорядкованість.

Учитель початкової школи – учитель, який викладає комплекс предметів, у процесі вивчення яких відбувається формування загальнонавчальних умінь молодших школярів. Тож, навчаючись у вищому закладі освіти, майбутні педагоги вивчають комплекс методик з дисциплін, що викладають у початковій школі. Отож, *принцип інтеграції* сприяє зближенню і зв'язку педагогічних, психологічних, методичних наук, теоретичних і практичних знань, умінь та навичок, набутих студентами під час навчання у вищому навчальному закладі, та формуванню їхньої як професійної, так і громадянської компетентностей.

Сутність *принципу демократизації навчання* становлять духовно-моральні цінності. Він передбачає відмову від авторитарного стилю в навчанні, рівноправність усіх учасників педагогічної взаємодії, взаємоповагу, перевагу діалогічності в цій взаємодії, що викликає в здобувачів вищої освіти позитивну налаштованість до викладачів, однокурсників та освітнього процесу загалом, відкритість до сприйняття громадянських цінностей: щирості, доброти, милосердя, доброзичливості, глибокого усвідомлення взаємозв'язку між ідеями свободи, правами людини, її громадянською відповідальністю тощо.

Практична реалізація принципу демократизації в нашому дослідженні ґрунтується на *дотриманні таких вимог*: надання можливостей для усвідомлення кожним студентом своєї гідності та громадянського обов'язку; розкриття теоретичного зв'язку навчальної й суспільно-громадянської діяльності; розвиток самостійності майбутніх педагогів; створення середовища, у якому відбувається вільний розвиток особистості, його принциповості, толерантності, формуються вміння пристосовуватися і, більше того, ефективно діяти в мінливих соціальних умовах, протистояти небажаним впливам, поважати гідність інших людей тощо.

Отже, вище схарактеризовані принципи відіграють важливу роль у створенні моделі формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО. Інтерпретуючи і

конкретизуючи мету, вони сприяють її об'єднанню зі змістом, методами, формами навчання і виховання.

Змістово-технологічний блок пов'язаний з етапами педагогічного процесу, змістом, формами організації навчальної та позааудиторної діяльності, технологіями формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів в умовах ЗВО

У трансформації змісту навчання важлива роль належить формам організації навчання або видам навчальних занять, у ролі яких виступають стійкі способи організації педагогічного процесу.

На думку В. Лугового, формами організації навчального процесу та видами навчальної діяльності є навчальні завдання, розроблені викладачем для виконання студентом [36, с. 19].

До основних форм традиційних навчальних занять у вищих навчальних закладах можемо віднести: лекції, семінарські й практичні заняття, практику, самостійну роботу здобувачів вищої освіти, науково-дослідну роботу здобувачів вищої освіти, курсове проєктування.

У процесі підготовки майбутнього педагога у ЗВО одне з вагомих місць належить лекції, яка являє собою систематизований, науково обґрунтований і логічно завершений виклад наукової проблеми, теми чи розділу навчального предмета, що, за потреби, доповнюється наочністю та демонстрацією прикладів.

Одним із засобів мотивації здобувачів вищої освіти до громадянської діяльності є лекція-полілог, сутність якої полягає в налагодженні прямих зв'язків викладача зі студентами.

Окрім лекції-полілогу, з метою формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів в навчальній та в позааудиторній роботі варто використовувати лекції-конференції, лекції-есе, лекції-роздуми, адже призначення лекції полягає в тому, щоб спонукати здобувачів вищої освіти до роздумів і пошуків, викликати в майбутнього фахівця дослідницький інтерес до майбутньої професії.

Якщо лекція закладає основи наукових знань, то основою метою проведення практичних занять є розширити, уточнити ці знання,

виробити професійні навички, розвивати наукове і критичне мислення та мовлення студента.

Практичне заняття – це форма роботи, що полягає в спільних зусиллях учнів щодо вирішення поставлених педагогом завдань: спільне планування роботи, обговорення і вибір способів розв’язання навчально-пізнавальних завдань, взаємодопомога та співпраця, взаємоконтроль і взаємооцінювання [9].

Практичне заняття – одна з найважливіших форм контролю за самостійною роботою майбутніх учителів початкових класів з навчальним матеріалом та якістю його засвоєння. Реалізуючи дидактичний принцип зв’язку теорії з практикою, вони сприяють поглибленню, закріпленню і конкретизації знань, отриманих на лекціях і в процесі самостійної роботи; формуванню практичних умінь і навичок, необхідних у майбутній професійній діяльності; розвитку вмінь спостерігати за явищами, що стають об’єктом вивчення та пояснювати їх сутність тощо.

Ефективною формою організації навчання у вищій школі є семінарські заняття, з якими органічно поєднуються лекції. *Семінар* (з лат. *seminarium* – розсадник) – вид практичних занять, що передбачає самостійне опрацювання студентами окремих тем і проблем відповідно до змісту навчальної дисципліни та обговорення результатів цього вивчення, представлених у вигляді тез, повідомлень, доповідей, рефератів тощо [9].

В організації семінарських занять реалізується принцип співробітництва. У вищих навчальних закладах семінари мають переважно практичний характер, що створює сприятливі умови для їх застосування з метою розвитку професійного мислення, формування навчально-пізнавальної активності й творчого використання знань в освітніх умовах.

Доречно наголосити, що в процесі формування громадянської компетентності таку можливість дають семінари-бесіди, семінари-дискусії, семінари-дослідження, семінари-конференції, семінари-ділові ігри тощо.

Семінари-бесіди належать до традиційних (тематичних)

семінарів, орієнтованих на обговорення заздалегіть підготовлених студентами доповідей, рефератів, творчих робіт.

Семінари-дискусії – це словесний обмін ідеями, думками з будь-якої теми у формі діалогу. Такі семінари дають можливість активізувати розумову діяльність здобувачів вищої освіти, уміння висловлювати власні думки, використовувати набуті знання, сприяють формуванню практичного досвіду спільної участі в обговоренні та вирішенні теоретичних проблем.

Одним із нетрадиційних видів семінарів є семінар-дослідження. Його проведенню передують об'єднання здобувачів вищої освіти у підгрупи по 7–9 осіб, які отримують список із заздалегіть заготовленими проблемними запитаннями. Використовуючи джерела інформації, студенти досліджують проблему та дають відповіді на запитання. Підгрупа готує виступи представників з відповідями на проблемні запитання. На останньому етапі семінару виробляється позиція всієї студентської групи. Викладач підбиває підсумки, оцінює роботу його учасників.

Проведення семінарів-конференцій практикують на третьому і четвертому курсах навчання. Особливість їх полягає в тому, що викладач наперед визначає тему, мету, завдання, формулює основні та додаткові запитання з тем, розподіляє завдання між студентами з урахуванням їхніх індивідуальних можливостей, добирає літературу. Проводить групові й індивідуальні консультації, перевіряє конспекти.

Нині дедалі більш поширеною формою навчального заняття стають семінари-ділові ігри. Ділова гра – це активна самостійна діяльність здобувачів вищої освіти в умовній формі, спрямована на імітаційне моделювання освітнього процесу та ігрове моделювання своєї майбутньої діяльності. Психолого-педагогічними принципами конструювання ділової гри є: принцип діалогічного спілкування; принцип імітаційного моделювання конкретних умов і динаміки певного виду діяльності; проблемного змісту імітаційної моделі й процесу його розгортання в ігровій діяльності тощо [9]. Семінари-ділові ігри створюють умови для активізації мислення здобувачів вищої освіти; підвищують ступінь мотивації, емоційності та творчості;

сприяють налагодженню співробітництва педагогів і здобувачів вищої освіти; дозволяють здобувати досвід самоврядування навчальною діяльністю.

Важливим складником у підготовці майбутніх учителів початкової школи є педагогічна практика.

Проблеми становлення педагогічної практики як компонента загальнопедагогічної підготовки майбутніх учителів та безпосередньо організації її проведення висвітлено у працях Н. Дем'яненко, Н. Казакова, Мирончук, М. Козій, Г. Шулдик та ін.

Аналіз наукового доробку вищезазначених учених показав, що метою практики є опанування студентами сучасними методами, формами організації та знаряддями праці в галузі їхньої майбутньої професії, формування в них на базі одержаних у вищому навчальному закладі знань, професійних умінь і навичок для прийняття самостійних рішень під час конкретної роботи в реальних виробничих умовах, виховання потреби систематично оновлювати свої знання та творче їх застосування в практичній діяльності.

У процесі практичної підготовки студент-практикант повинен опанувати: методами і засобами навчально-виховної діяльності; методами поточного і підсумкового контролю; культурою мовлення, етикою педагогічного спілкування, педагогічними технологіями; методами і засобами індивідуальної роботи з учнями; раціональними прийомами пошуку та використання науково-методичної інформації; вмінням аналізувати, використовувати і творчо застосовувати передовий педагогічний досвід; постійно підвищувати рівень психолого-педагогічних знань і професійної підготовки.

Аналіз програм різних видів педагогічної практики і досвід роботи у ЗВО показав, що формуванню громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів сприяють виховна практика, практика «пробні уроки» та переддипломна практика. Вважаємо за доцільне запропонувати певні завдання до програми педагогічних практик, що сприятимуть формуванню в здобувачів вищої освіти зазначеної якості.

Так, під час проведення уроків з української мови студенту-

практиканту варто використовувати різноманітні види навчальної роботи (диктанти, тренувальні вправи, творчу роботу різних видів, складання тематичних словників, читання та обговорення матеріалів періодичної преси, оформлення тематичних альбомів, тлумачення змісту прислів'їв і приказок тощо), застосовуючи історичні факти, події з життя видатних українців, спогади про минуле України, мистецтво, звичаї та традиції українського народу тощо. Важливим засобом формування громадянських цінностей учнів початкової школи є розроблення матеріалу для каліграфічних хвилинок. Їх можна зробити тематичними і, ураховуючи вік учнів, наповнити відповідним змістом. Бажано проводити тематичні каліграфічні хвилинки такого спрямування: відомі люди України, Конституція України, визначні місця України, традиції українського народу тощо.

Тому, готуючись до проведення уроків з української мови, майбутні вчителі початкової школи повинні опрацювати низку завдань, а саме:

1. Визначити, які види навчальної роботи, що використовуються на уроках української мови, сприяють формуванню громадянськості молодших школярів?
2. Розкрити роль каліграфічних хвилинок для формування громадянських цінностей молодших школярів.
3. Проаналізувати потенційні можливості підручників з літературного читання для громадянського виховання молодших школярів.

Формувати громадянську компетентність молодших школярів можна не тільки в процесі вивчення української мови, літературного читання, але й на уроках математики. Ефективним цей процес буде тоді, коли вчитель використовуватиме у своїй роботі краєзнавчий та історичний матеріал. З цією метою майбутнім учителям початкової школи пропонується скласти задачі історичної та громадянсько-ознавчої тематики, що може використовувати вчитель на уроках математики в початковій школі.

Виховна практика спрямована на вивчення психолого-педагогічних основ організації навчально-виховної роботи в школі та

формування вмінь та навичок самостійно проводити виховну роботу. Студентам-практикантам пропонуємо провести низку виховних заходів: «Мій край – моя історія жива», «Традиції та звичаї моєї родини», «Державні символи України», «Ми діти твої, Україно!», «Усі діти мають право ходити до школи і розвивати свої здібності», «Хліб – усьому голова» тощо; а також підготувати творчі завдання та ділові ігри на теми: «Допитливий мандрівник», «Мій рідний край», «Портрет школи», «Правила товаришування в класі» тощо.

Готуючись до занять на практиці та з метою осмислення знань про сутність, цілі, завдання формування громадянськості молодших школярів, майбутні вчителі мають опрацювати такі види завдань:

- зробити огляд статей, опублікованих у журналах «Початкова школа», «Учитель початкової школи», «Перша вчителька», з питань громадянського виховання молодших школярів;

- проаналізувати праці В. Сухомлинського «Народження громадянина» та А. Макаренка «Досвід методики дитячої трудової колонії». Визначити основні підходи авторів до виховання громадянина;

- проаналізувати різні погляди вчених-педагогів та педагогів-практиків про показники громадянськості молодших школярів. Окреслити власну позицію з цього питання;

- визначити найзначущіші для педагога громадянські якості особистості.

Одним зі складників професійної підготовки майбутніх фахівців є науково-дослідна робота, метою якої є розвиток умінь пошукової, дослідницької діяльності та формування вмінь застосовувати методи наукових досліджень на практиці.

Науково-дослідна робота студентів (НДРС) вищого навчального закладу є одним із напрямів їхньої самостійної роботи, важливим чинником підготовки висококваліфікованих спеціалістів [9].

Нині основним напрямом у розвитку студентської науки є впровадження елементів наукових досліджень у навчальний процес. Поєднання наукового пошуку з навчанням взаємно збагачує обидва процеси. З метою формування громадянської компетентності

майбутніх учителів у педагогічному ЗВО навчальним планом і навчальними програмами передбачено такі види студентської науково-дослідної роботи: дослідження, пов'язані з виконанням навчальних завдань, написання наукових рефератів з конкретної тематики в процесі вивчення гуманітарних дисциплін, виконання самостійних завдань, контрольних робіт, що містять елементи проблемного пошуку, роботи здобувачів вищої освіти за індивідуальним планом навчання, виконання завдань дослідницького характеру та наукові звіти в період переддипломної практики, а також написання та захист курсових робіт з методики навчання предмета «Я досліджую світ» та методики навчання української мови.

Під час написання курсової роботи з навчальної дисципліни «Методика навчання української мови» майбутні вчителі початкової школи мають можливість обрати одну із запропонованих тем, а саме: «Розвиток громадянських якостей молодших школярів засобами читацької діяльності», «Формування громадянської компетентності учнів початкової школи засобами ситуативного моделювання», «Використання народознавчого матеріалу на уроках літературного читання як засобу формування громадянськості молодших школярів», «Громадянське виховання на уроках літературного читання».

Виконуючи курсову роботу з методики навчання предмета «Я досліджую світ», майбутні фахівці теж мають можливість опрацювати одну із запропонованих тем: «Засвоєння громадянських цінностей учнями початкової школи на уроках “Я досліджую світ”», «Формування громадянської компетентності молодших школярів на уроках “Я досліджую світ”», «Громадянське виховання молодших школярів на уроках “Я досліджую світ”», «Формування знань про Україну як суверенну державу на уроках “Я досліджую світ”», «Вивчення державних символів України на уроках “Я досліджую світ”», «Роль особистості вчителя у формуванні громадянськості молодших школярів».

Важливе розвивальне значення має виконання індивідуальних науково-дослідних завдань (ІНДЗ) творчого характеру із суспільно-економічних і психолого-педагогічних дисциплін та навчальних

завдань під час педагогічної практики. Упровадження в освітній процес закладу вищої освіти ІНДЗ спрямоване на самостійне вивчення частини програмового матеріалу, систематизацію, поглиблення, узагальнення й практичне застосування знань майбутніх учителів початкових класів із громадянської освіти та розвиток навичок їхньої самостійності.

Найважливішою передумовою повноцінного опанування знаннями, вміннями та навичками здобувачів вищої освіти педагогічного ЗВО є їхня *самостійна робота*. Під самостійною роботою розуміють таку форму організації й реалізації навчально-пізнавальної діяльності майбутніх фахівців, яку спрямовує і контролює викладач або сам майбутній фахівець відповідно до програми навчання та індивідуальних потреб під час аудиторних занять або в позааудиторний час з метою опанування професійними знаннями, навичками й уміннями та для самовдосконалення [9].

Метою самостійної роботи є сприяння формуванню самостійності як особистісної риси та важливої професійної якості майбутніх педагогів. Вона потребує чіткої організації, планування та контролю якості засвоєного матеріалу, передбачає високу мотивацію, здатність самостійно виконувати різні типи завдань. Самостійна робота сприяє формуванню в здобувачів вищої освіти інтелектуальних якостей, дисциплінованості й самостійності як рис характеру, що відіграють суттєву роль у становленні особистості сучасного вчителя початкової школи.

Наступним елементом дидактичного забезпечення нашої моделі є технології навчання. У науково-педагогічній літературі технології навчання тлумачать як проєкт певної педагогічної системи, що реалізується на практиці; змістову техніку реалізації освітнього процесу; закономірну педагогічну діяльність, що реалізує науково обґрунтований проєкт освітнього процесу і має вищий рівень ефективності, надійності, гарантованого результату, ніж традиційні методики навчання і виховання.

Спрогнозовано, що реалізації моделі формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів забезпечать

технології: *проблемного, інтерактивного, проєктного навчання; розвитку критичного мислення; мультимедійні.*

Діагностично-оцінювальний блок містить критерії (мотиваційно-ціннісний, знаннєво-інформаційний, організаційно-діяльнісний, суб'єктно-оцінювальний) з показниками; рівні сформованості (високий, середній, низький), а також прогнозований результат дослідження (позитивна динаміка формування громадянської компетентності у майбутніх учителів початкових класів в умовах педагогічного ЗВО).

Таким чином, упровадження в освітній процес розробленої та представленої моделі дозволило якісніше здійснити формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО.

Надалі постає завдання розроблення та обґрунтування педагогічних умов як складника моделі формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО.

4.1. Педагогічні умови формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО

У попередньому підрозділі нашого дослідження визначено основні параметри формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів. Створена нами модель потребує обґрунтування педагогічних умов, що є необхідними компонентами цієї моделі.

За словниковим визначенням, поняття «умова» вживається як необхідна обставина, що робить можливим здійснення та створення чого-небудь або сприяє чомусь [10].

Психологічна наука розглядає умову як сукупність явищ зовнішнього та внутрішнього середовища, що ймовірно впливають на розвиток конкретного психічного явища; до того ж це явище опосередковується активністю особистості, групою людей [53].

Умова є структурним елементом діяльності. На думку В. Семиченко, умови інтегруються в структуру діяльності через емоції

і психічні стани, які вони породжують (емоційне тло ситуації та діяльності в цілому) [51, с. 315].

Щодо поняття «педагогічні умови», то в педагогіці його трактують по-різному, зокрема як:

- фактори, обставини, від яких залежить ефективність функціонування педагогічної системи [83];

- обставини, пов'язані з організацією освітнього процесу в навчальному закладі з тим зовнішнім навчально-виховним середовищем, у якому відбувається пізнавальна, навчальна, науково-дослідницька і виховна діяльність здобувачів вищої освіти, спрямована на формування в них насамперед професійних знань, умінь і навичок, розвиток їхньої культури, професійної компетентності тощо [6].

З огляду на зазначене можемо констатувати, що для забезпечення ефективного впливу на процесуальний бік освітнього процесу педагогічного ЗВО, спрямованого на формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів, в експериментальному дослідженні визначено такі педагогічні умови:

- удосконалення змістового забезпечення процесу формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів;

- застосування інноваційних технологій навчання в процесі формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів;

- організація соціально-освітнього простору як чинника формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів.

Необхідність упровадження першої педагогічної умови – вдосконалення змістового забезпечення процесу формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО – зумовлена тим, що в такого типу вищих навчальних закладах під час вивчення дисциплін циклів гуманітарної та соціально-економічної підготовки, а також професійної та практичної підготовки недостатньо уваги звертають на формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів. Як наслідок, освітній процес педагогічного ЗВО не зорієнтований на формування громадянських

умінь у майбутніх учителів початкових класів. Крім того, опанування названими вміннями під час аудиторних занять та педагогічної практики здійснюється студентами на інтуїтивно-емпіричному рівні, без усвідомлення суті й складності процесу формування громадянської компетентності та його значення в навчально-виховному процесі школи.

З метою вдосконалення й збагачення змісту формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО на міжпредметній основі було визначено навчальні дисципліни професійно-практичної підготовки (педагогіка, історія педагогіки, методика навчання української мови, методика навчання предмета «Я досліджую світ») і гуманітарної, соціально-економічної підготовки (історія України, основи філософських знань, основи правознавства), у змісті яких і з погляду різних наукових галузей розкривається досліджувана в роботі проблема.

Зокрема, програма навчальної дисципліни «Історія педагогіки» передбачає вивчення таких тем: «Навчання і виховання в найдавніших цивілізаціях Стародавнього світу», «Педагогічна думка в Україні на початку XX ст.», «Педагогічна думка в Україні в XIX – на початку XX ст.», «Українська освіта в період становлення національної державності кінця XX ст. – поч. XXI ст.». Ми пропонуємо вдосконалити їх зміст такими питаннями: «Грецька та римська традиції громадянського виховання», «Формування громадянської компетентності вихованців А. Макаренка в колективі», «Громадянська позиція української інтелігенції в боротьбі за національну школу», «Формування громадянської компетентності учнівської молоді в національній школі в сучасний період».

Програма навчальної дисципліни «Методика навчання інтегрованого курсу “Я досліджую світ”» передбачає з’ясування взаємозв’язку довкілля, людини і суспільства. Вважаємо, що з метою формування професійної та громадянської компетентностей майбутніх фахівців до навчальної програми потрібно ввести тему «Формування громадянської компетентності молодших школярів на уроках “Я досліджую світ”».

Тематичний матеріал навчальної дисципліни «Історія України», що визначає становище України в період політичної та економічної лібералізації суспільства (1953–1964 рр.) та в сучасному світі варто доповнити питаннями, що розкривають вплив дисидентства на формування громадянської свідомості українського суспільства, та питаннями, що визначають роль громадянської освіти в системі національної освіти України.

Програма навчальної дисципліни «Основи філософських знань» передбачає ознайомлення здобувачів вищої освіти із гуманістичним змістом історії виникнення і розвитку філософії. Вважаємо, що вивчення майбутніми вчителями початкової школи поглядів на поняття «громадянин» і «громадянське суспільство» у філософській думці України XIX ст. сприятиме формуванню в них громадянської позиції.

Для збагачення змісту методики навчання української мови громадянознавчими поняттями тему «Загальні питання методики навчання української мови» варто було б доповнити матеріалом, що висвітлював би значення української мови як основного чинника формування комунікативної компетентності та розвитку громадянської свідомості майбутніх учителів початкових класів.

Програмою навчального предмета «Педагогіка» передбачено вивчення теми «Педагогіка в системі сучасного людинознавства. Методологія та методи педагогічних досліджень». Удосконалюючи змістовий аспект, рекомендуємо доповнити тематичний матеріал питанням «Використання інноваційних технологій навчання з метою формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів».

Під час вивчення навчальної дисципліни «Основи правознавства» доцільно ознайомити здобувачів вищої освіти з питаннями, що характеризують розвиток громадянського суспільства в Україні, його історію та сучасність.

Розроблені теми та рекомендовані питання для вдосконалення змісту навчальних дисциплін суспільно-економічного та професійно-практичного спрямування щодо забезпечення процесу формування

громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів викладені в таблиці 2.

Таблиця 2

Удосконалення змісту навчальних дисциплін щодо забезпечення процесу формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкової школи

Зміст навчальної дисциплін	Тема, що вивчається	Питання для вдосконалення й збагачення змісту
1	2	3
<u>Історія педагогіки</u> <i>Змістовий модуль</i> «Навчання і виховання в найдавніших цивілі-заціях Стародавнього світу»	<i>Тема:</i> «Школа і виховання в античному суспільстві»	<i>Питання:</i> Грецька та римська традиції громадянського виховання
<i>Змістовий модуль</i> «Педагогічна думка в Україні на початку XX ст.»	<i>Тема:</i> «Педагогічна діяльність і погляди А. Макаренка»	<i>Питання:</i> Формування громадянської компетентності вихованців А. Макаренка в колективі
<i>Змістовий модуль</i> «Педагогічна думка в Україні в XIX – на початку XX ст.»	<i>Тема:</i> «Педагогічна діяльність і погляди української інтелігенції XIX – поч. XX ст. (Б. Грінченко, М. Драгоманов, І. Франко, П. Куліш, Т. Шевченко, М. Костомаров)»	<i>Питання:</i> Громадянська позиція української інтелігенції у боротьбі за національну школу
<i>Змістовий модуль</i> «Українська освіта в період становлення національної державності кінця XX ст. – поч. XXI ст.	<i>Тема:</i> «Система загальної освіти в Україні: проблема трансформації»	<i>Питання:</i> Формування громадянської компетентності учнівської молоді в національній школі в сучасний період
<i>Змістовий модуль</i> «Україна в сучасному світі»	європейському і світовому гуманітарному і освітньому просторі»	громадянської освіти в системі національної освіти України. 1. Формування громадян-ської компетентності особистості – основне завдання громадянської освіти 2. освіти
<u>Методика навчання предмета «Я у світі»</u> <i>Змістовий модуль</i>	<i>Тема:</i> «Усвідомлення себе громадянином України»	<i>Питання:</i> Формування громадянської компетентності молодших

«Поетапне усвідомлення довілля і себе в ньому. Людина і суспільство»		школярів на уроках «Я у світі»
<u>Історія України</u> Змістовий модуль «Україна в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства (1953–1964 рр.)»	Тема: «Науково-технічна революція. Реформи освіти. «Відлига» в українській літературі та в мистецтві»	Питання: Вплив дисидентства на формування громадянської свідомості українського суспільства
<u>Основи філософських знань</u> Змістовий модуль «Гуманістичний зміст історії виникнення і розвитку філософії»	Тема: «Філософська думка в Україні»	Питання: Розвиток поглядів на поняття «громадянин» і «громадянське суспільство» у філософській думці України у XIX ст.
<u>Методика навчання української мови</u> Змістовий модуль «Загальні питання методики навчання української мови»	Тема: «Теоретико-методологічні засади побудови курсу методики навчання української мови. Зв'язок методики навчання української мови з іншими науками»	Питання: Українська мова – основний чинник формування комунікативної компетентності та розвитку громадянської свідомості майбутнього вчителя початкової школи
<u>Педагогіка</u> Змістовий модуль «Педагогіка в системі сучасного людинознавства»	Тема: «Методологія та методи педагогічних досліджень»	Питання: Застосування інноваційних технологій у процесі формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкової школи в умовах коледжу
<u>Основи правознавства</u> Змістовий модуль «Основи теорії держави»	Тема: Особа. Суспільство. Держава. Особливості взаємовідносин суспільства і держави. поняття та ознаки правової і соціальної держави	Питання: Розвиток громадянського суспільства в Україні: історія та сучасність Питання: Вплив громадян на владу

Реалізація цієї педагогічної умови спричинила: розроблення тем та питань для вдосконалення змісту навчальних дисциплін суспільно-економічного та професійно-практичного спрямування, а також запровадження в освітній процес педагогічного ЗВО курсу «Основи формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів».

Упровадження навчального курсу «Основи формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів» мало на меті вивчення особливостей формування громадянської

компетентності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО, впливу інноваційних технологій, зокрема інтерактивних методів навчання та технології розвитку критичного мислення, на ефективність процесу формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів, підготовки до реалізації громадянознавчого потенціалу навчальних предметів у початковій ланці загальноосвітньої школи.

Розроблена нами програма навчального курсу «Основи формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів» складена за вимогами європейської кредитно-трансферної системи (ЄКТС) і розрахована на 60 годин, з них 32 години – аудиторні: 16 годин – лекційних, 14 годин – семінарські та практичні заняття, 2 години – повторювально-узагальнювальне заняття (залік), 8 годин – ІНДЗ, 20 годин – самостійна робота студента (СРС).

Курс побудований у такий спосіб, щоб студенти, використовуючи методологічний і практичний аспекти, мали змогу не лише отримати готові знання, але й орієнтуватися в самостійному пошуку інформації, побудові логічних схем, веденні дискусій, уміли застосовувати набуті знання в практичній роботі. Окрім того, пропонована навчальна програма розрахована на підготовку вчителів, які мають сприяти формуванню громадянської компетентності в молодших школярів.

Програма курсу подана в таблиці 3, охоплює два змістові модулі, пов'язані між собою. Кожен із модулів поділений на теми, послідовність і логічність яких сприятиме швидкому опануванню студентами нового й цікавого матеріалу.

Таблиця 3

**Змістове забезпечення навчального курсу
«Основи формування громадянської компетентності майбутніх
учителів початкових класів»**

№ теми	Назва змістового модуля, теми
Змістовий модуль 1 Теоретичні аспекти формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів	
1.	Вступ. Громадянська освіта – важливий чинник особистісного розвитку громадянина України

Продовження таблиці 3

2.	Передумови становлення й розвиток поглядів на громадянську компетентність особистості
3.	Змістовий аспект поняття «громадянська компетентність учителя початкових класів» та її структура
Змістовий модуль 2	
Практичні аспекти формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів	
4.	Застосування інноваційних технологій навчання в процесі формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів
5.	Технологія розвитку критичного мислення як засіб формування особистості громадянина Української держави
6.	Роль особистості вчителя у формуванні громадянськості молодших школярів як пріоритетної соціально-моральної цінності
7.	Громадянська спрямованість уроків у початковій школі

Предметом вивчення цієї вибіркової навчальної дисципліни є процес формування громадянської компетентності в майбутніх учителів початкових класів в умовах ЗВО

Завдання курсу:

- формування громадянської компетентності в майбутніх учителів початкових класів як одного зі складників їхньої професійної компетентності;
- забезпечення теоретичної підготовки, необхідної для свідомого вибору громадянської позиції, що ґрунтується на загальнолюдських, демократичних та національних цінностях;
- реалізація компетентнісного, системного, діяльнісного, особистісно орієнтованого підходів в освітньому процесі вищого навчального закладу з метою формування громадянської компетентності здобувачів вищої освіти;
- розвиток у здобувачів вищої освіти загальнолюдських, демократичних та національних цінностей; теоретико-методичних умінь і навичок критичного мислення, комунікативних навичок, навичок колективної громадської діяльності.

Структура курсу передбачає ознайомлення майбутніх учителів початкових класів із поняттями: «компетентність», «громадянська компетентність», «громадянин», «громадянське суспільство», з історією становлення, змістом та структурою громадянської компетентності.

У процесі вивчення навчального курсу «Основи формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів» студенти опановують знання, вміння і навички, що допоможуть їм у здійсненні майбутньої професійної діяльності, а саме:

- організовувати власну ціннісно-орієнтовану громадянську діяльність;
- використовувати різноманітні джерела знань та застосовувати їх під час вирішення професійних завдань;
- виявляти власну громадянську позицію в ставленні до природи, до суспільства, до самого себе;
- використовувати інноваційні педагогічні технології у своїй професійній діяльності та сприяти становленню різних способів мислення та розвитку духовно-практичного ставлення до дійсності молодших школярів;
- визначати шляхи саморозвитку громадянської компетентності;
- реалізовувати різні суспільно значущі проекти;
- організовувати й брати участь у навчально-виховних та позааудиторних заходах, наукових семінарах, тренінгах, волонтерській діяльності, в роботі громадських організацій та студентського самоврядування.

Важливе місце в розкритті сутності навчального матеріалу, викладеного в навчальному курсі, відводиться лекційним, семінарським та практичним заняттям, тренінгам, самостійній роботі здобувачів вищої освіти.

Методологічною й організаційною основою для проведення занять з цієї навчальної дисципліни є лекція. Для активізації процесу формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів нами використовувалися такі типи лекцій: «лекція-бесіда», «лекція-діалог», «проблемна лекція». Застосування таких типів лекцій дало нам змогу зосередити увагу здобувачів вищої освіти на найважливіших аспектах теми, що вивчається; з'ясувати рівень їхньої поінформованості з питання, що розглядається; навчити їх системно мислити, тобто в новій для себе ситуації самостійно

визначати проблему, досліджувати її системно, висувати власні гіпотези, обґрунтовувати їх і пропонувати ефективне вирішення.

Для поглиблення і закріплення теоретичних знань, отриманих студентами під час лекцій або в процесі самостійної роботи; аналізу проблемних запитань; розширення, закріплення і поглиблення знань, умінь і навичок та способів їх отримання і застосування; контролю знань; розвитку критичного мислення; уміння переконувати, обґрунтовувати свою власну думку використовували семінарські й практичні заняття.

Самостійна робота здобувачів вищої освіти у межах навчальної дисципліни була спрямована на:

- опрацювання питань, пов'язаних з отриманням та структуруванням нової інформації (складання схем-конспектів та логічних схем, розв'язування творчих завдань, написання есе тощо);

- ознайомлення з нормативними документами (Законами України «Про вищу освіту» та «Про освіту», Державним стандартом вищої освіти, Державним стандартом початкової загальної освіти, Національною програмою патріотичного виховання громадян, Державною національною програмою «Освіта» (Україна XXI століття) тощо);

- організацію різноманітних виховних заходів з учнями початкової школи з метою формування їхньої відповідальної поведінки та громадянської свідомості.

Науково-дослідна робота майбутніх учителів початкових класів була спрямована на виконання професійно орієнтованих завдань, завдань практичного характеру із застосуванням набутих знань і умінь громадянської освіти.

Запропонована навчальна дисципліна дає можливість поглибити і синтезувати знання з різних навчальних предметів, матеріали засобів масової інформації, науково-педагогічної літератури, життєвий досвід самих майбутніх учителів початкових класів. Важливим аспектом під час вивчення навчального курсу «Основи формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів» є усвідомлення майбутніми педагогами соціокультурних проблем нововведень в

освітнє життя навчального закладу; використання нових, нетрадиційних форм і методів під час проведення лекційних й практичних занять; розвиток уміння критично осмислювати факти та вносити нові ідеї як в освітній процес педагогічного ЗВО, так і у всі сфери життя.

Таким чином, реалізація першої педагогічної умови формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів зумовила впровадження в освітній процес педагогічного ЗВО навчального курсу «Основи формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів», а також удосконалення, збагачення і систематизацію змісту навчального матеріалу дисциплін циклу гуманітарної та соціально-економічної підготовки (історії України, основ філософських знань, основ правознавства), а також дисциплін циклу професійної та практичної підготовки (педагогіки, історії педагогіки, методики навчання предмета «Я досліджую світ», методики навчання української мови).

Реалізація вдосконаленого нами змісту формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО потребує використання інноваційних педагогічних технологій, творчого пошуку нових чи вдосконалених концепцій, принципів, підходів до освіти, що і передбачено другою педагогічною умовою – *застосування інноваційних технологій навчання в процесі формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО.*

Потреба в інноваційній спрямованості педагогічної діяльності, як і навчання на сучасному етапі розвитку освіти і суспільства в цілому зумовлена низкою обставин, а саме:

- соціально-економічними перетвореннями і науково-технічним прогресом, що зумовлюють необхідність докорінного оновлення системи вищої освіти, методології і технології організації освітнього процесу у вищих навчальних закладах. Інноваційна спрямованість діяльності викладачів та здобувачів вищої освіти передбачає створення, засвоєння і використання педагогічних нововведень, є засобом оновлення освітньої політики;

– посилення гуманітаризації змісту освіти, неперервні зміни обсягу, змісту навчальних дисциплін, введення нових спеціальностей, нових навчальних предметів, елективних курсів потребують постійного пошуку нових організаційних форм, технологій навчання. У зв'язку із цим зростає роль і значення викладача як генератора педагогічних ідей;

– зміна характеру ставлення викладачів до самого факту засвоєння і застосування педагогічних нововведень. Інноваційна діяльність в основному зводилася до використання рекомендованих зверху нововведень. Нині інноваційна діяльність набуває дедалі більше вибіркового та дослідницького характеру, посилюється ступінь свободи викладача, який раніше діяв у жорстко регламентованих умовах; відбувається входження ЗВО у ринкові відносини, виникають нові типи недержавних навчальних закладів різних форм власності, що створює реальну ситуацію їх конкурентоздатності [46, с. 4].

Базовим компонентом інноваційного середовища є інновація.

Глосарій Європейського фонду освіти пояснює, що інновації – це вперше впроваджена новизна, однак більшість інновацій пов'язана з перенесенням навчальних підходів у нові умови через їх адаптацію або внесення поступових змін до наявних систем [цит. за 21, с. 295].

Відповідно до Закону України «Про інноваційну діяльність» від 4.07.2002 р. №40-IV інновації це новостворені (застосовані) або вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва (або) соціальної сфери.

Соціально-економічні перетворення, своєю чергою, зумовлюють інноваційну спрямованість освіти і педагогічної діяльності. У зв'язку із цим інновацію в освіті потрібно розглядати як процес створення, поширення і використання нових способів вирішення педагогічних проблем за допомогою нестандартних підходів.

Аналіз наукових досліджень і публікацій свідчить, що питаннями впровадження у вищій школі інноваційних технологій навчання займалися: І. Дичківська, О. Дубасенюк, Н. Дудник, М. Кляп,

О. Комар, В. Луговий, В. Морозов, О. Пометун, В. Руденко, Г. Селевко, М. Чепіль та ін.

Аналіз цих досліджень дає можливість констатувати, що метою інноваційних технологій навчання є підвищення ефективності освітнього процесу вищого навчального закладу й отримання якісно нового результату.

З-поміж інноваційних технологій навчання, що найбільш ефективно сприятимуть формуванню громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів, виокремлено технології: проблемного, інтерактивного, проєктного навчання; розвитку критичного мислення та мультимедійні.

Перейдемо до характеристики обраних нами технологій відповідно до завдання нашого дослідження.

Результати аналізу наукових робіт свідчать, що *проблемне навчання* – це тип розвивального навчання, зміст якого представлений системою проблемних завдань різного рівня складності, в процесі вирішення яких студенти опановують нові знання і способи дії, в результаті чого відбувається формування їхніх творчих здібностей, продуктивного мислення, уяви, пізнавальної мотивації, інтелектуальних емоцій, ерудиції та інших особистісних якостей. Воно здійснюється шляхом ініціювання самостійного пошуку студентом знань та проблематизацією навчального матеріалу та на основі використання викладачем принципів проблемності, доступності, мотивації, міжпредметних зв'язків тощо.

На відміну від традиційного пояснювально-ілюстративного, проблемне навчання ґрунтується не на передаванні готової інформації, а на відкритті майбутніми педагогами суб'єктивно нових знань і вмінь шляхом розв'язування теоретичних і практичних проблем. У його основі лежить послідовне і цілеспрямоване створення проблемних ситуацій у формі навчальних завдань і запитань.

«Проблемна ситуація – психічний стан утруднення, який виникає внаслідок неможливості пояснити факт або розв'язати задачу за допомогою наявних знань та вмінь. Вона може створюватися шляхом постановки завдання, запитання, демонстрування досліду, механізму,

матеріалу з преси або особистих спостережень здобувачів вищої освіти» [9, с. 185].

На думку вчених В. Галузяка, М. Сметанського, В. Шахова [9, с. 185], розв'язання проблемної ситуації охоплює три основні компоненти:

- невідоме – нова закономірність, властивість, спосіб чи умова діяльності, що студенти повинні відкрити в результаті поставленого запитання, щоб розв'язати проблему;

- пізнавальна потреба, що спонукає здобувачів вищої освіти шукати розв'язання проблеми. Пізнавальна потреба виникає лише тоді, коли студенти зіштовхуються із суперчністю, розбіжністю між очікуваним і тим, що здається їм істинним, та реальним досвідом;

- пізнавальні можливості здобувачів вищої освіти щодо аналізу поставленого завдання і розуміння нових понять. Міра складності завдання повинна бути такою, щоб майбутні педагоги не змогли його виконати на основі наявних знань та вмінь, однак могли проаналізувати і за допомогою викладача відкрити нове поняття.

Розглянемо приклад створення проблемної ситуації на занятті з історії України на другому курсі під час вивчення теми «Українська держава за Павла Скоропадського» шляхом використаного матеріалу з наукового посібника.

Після оголошення теми і мети заняття викладач ознайомлює здобувачів вищої освіти з основними подіями з біографії гетьмана Павла Скоропадського. Він звертає їхню увагу на те, що в молоді роки гетьман був особисто знайомий із Карлом Густавом Емілем фон Маннергеймом, майбутнім фельдмаршалом і президентом Фінляндії. Обидві держави, Україна і Фінляндія, свою незалежність проголосили майже одночасно – у листопаді та грудні 1917 року. Викладач ставить перед студентською групою запитання: «Чому Фінляндія змогла захистити свою незалежність і нині є європейською державою з високим життєвим та економічним рівнем, а Україна здобула свою незалежність лише в 1991 році? Що завадило гетьману П. Скоропадському реалізувати свій проєкт “Українська Держава”»?

– У наведеному прикладі факт здобуття незалежності України і Фінляндії є невідоме; пізнавальна потреба – суперечка між життєвим досвідом здобувачів вищої освіти, який свідчить, що незалежність України вже була проголошена у 1917 році, у 1918 році була спроба створити Українську державу (Гетьманат П. Скоропадського), і фактом, який не відповідає цьому уявленню, адже свою незалежність Україна не зберегла; пізнавальні можливості здобувачів вищої освіти щодо аналізу поставленого завдання і розуміння нових понять – студенти аналізують факт проголошення незалежності України (IV Універсал Центральної Ради) на основі вже здобутих знань, і за допомогою викладача обґрунтовують причини поразки боротьби за державну незалежність України в 1917– 1920 рр.

Отже, проблемні ситуації спонукають майбутніх фахівців до пошукової діяльності, розвивають загальні здібності, творчі нахили, вміння знаходити відповіді на поставленні запитання, що сприяє розвитку їхньої фахової майстерності та громадянської культури.

З метою формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів під час вивчення дисциплін гуманітарної та соціально-економічної підготовки, а також професійної та практичної підготовки використовувались такі форми проблемного навчання:

- семінари, структуровані дискусії та проблемно-практичні дискусії (на основі дискусійної діяльності);
- проблемна лекція, проблемний семінар, заняття-екскурсія, заняття-вирішення завдань, заняття-консультація (традиційні заняття з новими аспектами);
- заняття-аукціон, заняття-суд (нестандартні заняття) тощо.

Забезпечуючи принцип об'єктивності під час оцінювання й самооцінювання знань на основі розвитку аналітичних умінь та критичної самооцінки майбутніх педагогів, створюючи доброзичливу демократичну обстановку, що орієнтує на особисту активність студента в освітньому просторі ЗВО, утверджуючи партнерські відносини між викладачами та студентами, забезпечуючи позитивний клімат на заняттях, у процесі вивчення суспільних дисциплін, ми застосовували, переважно, проблемні лекції.

Проблемно побудована лекція – це розгляд лектором у пошуковому плані однієї чи декількох наукових проблем на основі міркування, опису історії відкриттів, розбору й аналізу поглядів та інших способів знаходження наукової істини [152]. На таких заняттях проблемний пошук викладач здійснює відкрито, постійно звертаючись до аудиторії, ставлячи перед учасниками навчального процесу запитання, що здебільшого не потребують розгорнутих відповідей уголос, але збуджують думку.

Для проблемного викладу ми обрали теми, що є актуальними як для формування громадянськості майбутніх учителів початкових класів, так і для їхнього професійного становлення. Наприклад, під час вивчення теми «Україна в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства (1953– 1964 рр.)» з історії України, на початку заняття викладач ставить проблемне завдання:

1. Які асоціації у вас виникають, коли ви чуєте слово «відлига»?
2. Визначити позитивні та негативні зміни, що сталися в суспільно-політичному житті українського народу в період перебування при владі в СРСР Микити Хрущова. Які з них переважали?
3. Як доцільніше проводити реформування суспільства: радикально і швидко чи поступово і повільно? За допомогою яких методів?
4. Які права людини і громадянина порушували в період «відлиги»?
5. Запропонуйте свій шлях побудови громадянського суспільства в Україні у 60-ті рр. XX ст.

Проблемне навчання дозволило нам ефективно поєднувати як індивідуальну, так і групову роботу здобувачів вищої освіти на заняттях. Групова робота передбачала об'єднання студентської групи в малі групи по 4–6 осіб, що працювали приблизно в однаковому темпі, що сприяло обговоренню матеріалу, який вивчається.

Наприклад, на початку вивчення теми «Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 60-х – початок 80-х років XX ст.)» під час мотивації навчальної діяльності викладач

характеризує формування багатопартійної системи в радянському суспільстві як ознаку демократичного ладу та визначну подію для всього українського народу – прийняття Акта проголошення незалежності України. Далі він пропонує студентам об'єднатися в групи та відповісти на такі запитання:

1. Чи можливе було прийняття Акта проголошення незалежності України 24 черпня 1991 року без існування дисидентського руху в 60-х–80-х рр. XX ст. в історії України?

2. Які причини формування багатопартійної системи в СРСР, у тому числі й в Україні в 90-х рр. XX ст.?

3. Що відбулося б, якби радянське керівництво легалізувало діяльність українських правозахисних організацій?

4. Орест Субтельний вважає, що дисидентський рух зазнав поразки. Як ви вважаєте, чи це дійсно так? Відповідь обґрунтуйте.

Далі оголошується тема та очікувані результати від лекції. Після викладу основного матеріалу викладач знову повертається до поставлених на початку заняття проблемних запитань.

З прикладу видно, що робота здобувачів вищої освіти над проблемними завданнями передбачає обмін думками, висунення власних ідей та пропозицій, прийняття спільних рішень, підбиття підсумків. Таке навчання сприяє продуктивності засвоєння теоретичних знань, формуванню професійної та громадянської компетентностей.

Проблемне навчання базується на використанні інтерактивних методів навчання, що забезпечують ефективність освітнього процесу.

Інтерактивне навчання («inter» – взаємний, «art» – діяти) – це спеціальна форма організації пізнавчальної діяльності, що передбачає створення комфортних умов навчання, за яких студент відчуває свою успішність та інтелектуальну спроможність» [30, с. 284]. Характерною ознакою інтерактивного навчання є постійна, активна взаємодія всіх учасників навчального процесу. Аналізуючи свої дії та дії своїх партнерів, кожен з учасників може змінювати модель своєї поведінки, відчувати себе в умовах, максимально наближених до майбутньої професійної діяльності.

Інтерактивне навчання будується за певним алгоритмом роботи з дотримання таких правил:

- викладач виступає в ролі модератора, він задає тон дискусії, забезпечує спільну роботу та взаємодію здобувачів вищої освіти;
- кожен з учасників заняття має право висловлювати свою власну думку з будь-якого питання, що обговорюється;
- кожен з учасників заняття має право на критику, але повинен дотримуватися такого принципу: критиці піддається не особистість, а висловлені нею ідеї;
- у кінці заняття більшістю ухвалюється завершальний документ з фіксацією окремих думок учасників обговорення, якщо такі є [30, с. 15].

На думку О. Пометун, інтерактивна технологія навчання – це така організація навчального процесу, за якої неможлива неучасть школяра в колективному взаємодоповнювальному, заснованому на взаємодії всіх його учасників процесі навчального пізнання: або кожен учень має конкретне завдання, за яке йому потрібно публічно прозвітувати, або від його діяльності залежить якість виконання поставленого перед групою та перед усім класом завдання. Інтерактивна технологія навчання передбачає чітко запланований очікуваний результат навчання, окремі методи і прийоми, що стимулюють процес пізнання, та розумові й навчальні умови й процедури, за допомогою яких можна домогтися запланованих результатів [46].

Суттєвою особливістю інтерактивного навчання є високий рівень взаємоспрямованої активності суб'єктів взаємодії, емоційне, духовне єднання учасників освітнього процесу. Варто виокремити такі особливості інтерактивної взаємодії: перебування суб'єктів навчання в одному смисловому просторі; спільне занурення в проблемне поле задачі, яку вирішують, тобто залучення до єдиного творчого простору; узгодженість у виборі засобів і методів реалізації вирішення задачі; спільне входження в емоційний стан, переживання спільних почуттів, що сприяють прийняттю та здійсненню вирішення задачі [30].

У процесі формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів на заняттях з історії України, основ

правознавства, соціології, методики навчання предмета «Я досліджую світ», методики навчання української мови, педагогіки ми використовували такі методи інтерактивного навчання: роботу в парах, «2–4 – усі разом», «Карусель», роботу в малих групах, «Мікрофон», «Незакінчене речення», «Мозковий штурм», «Навчаючи – вчуся», «Ажурну пилку», аналіз ситуації, «Дерево рішень», різні види дискусій, диспутів, дебатів, розігрування ситуації за ролями, метод «ПРЕС», «Займи позицію», «Зміни позицію» тощо.

Теоретичний аналіз різних підходів до розуміння сутності інтерактивного навчання дозволяє нам зазначити, що використання інтерактивних методів навчання сприятиме:

- пробудженню в майбутніх учителів початкових класів інтересу до навчальної дисципліни і самоосвіти;
- формуванню власної думки та вміння відстоювати свою громадянську позицію;
- ефективному засвоєнню навчального матеріалу;
- формуванню професійних навичок і громадянської поведінки;
- розширенню пізнавальних можливостей майбутніх педагогів, зокрема в здобуванні, аналізі та застосуванні інформації;
- формуванню глибокої внутрішньої мотивації;
- активізації суб'єкт-суб'єктних взаємин між викладачами студентами;
- виявленню інтелектуальної ініціативи і креативності в майбутніх учителів початкових класів.

Відповідно до Державного стандарту початкової загальної освіти та навчальних програм неодмінним компонентом освітнього процесу початкової школи є проєктна діяльність, відповідно до якої весь процес організовується шляхом самостійного вирішення молодшими школярами проблем, що постають перед ними, сприяють формуванню в них навичок науково-дослідницької діяльності, розвивають інтелектуальні здібності.

У цій роботі вчителю необхідно допомогти учневі в пошуках джерел інформації, бути партнером та координатором у роботі. Тому ми вважаємо, що кожний учитель початкової школи має сам володіти

технологією проектування, планувати і виконувати навчальні й життєві завдання, що постійно змінюються, передбачати можливі труднощі з боку учнів під час засвоєння нового матеріалу, знаходити методи і методичні прийоми їх подолання, орієнтуватися в інформаційному просторі, навчити учнів самостійно здобувати знання і застосовувати їх для розв'язання завдань тощо.

У зв'язку із цим педагогічні ЗВО повинні озброїти здобувачів вищої освіти психолого-педагогічними, соціальними і громадянськими знаннями та вміннями з організації проєктної діяльності, що сприятимуть формуванню в них особистісних, професійних та громадянських якостей.

На думку Г. Гаврилюка, в умовах швидкого розвитку суспільств та науки проєктна діяльність є однією з найпрогресивніших щодо набуття особистісного практичного досвіду. Вона дозволяє акумулювати значний обсяг знань, спрямованих на створення потрібного продукту або об'єкта праці.

У системі сучасної освіти ключовими поняттями проєктної діяльності є поняття «проєкт», «проєктна технологія» та «метод проєктів».

Виходячи зі змісту наукових досліджень поняття «проєкт» розглядається як:

- спеціально організований учителем і самостійно виконаний учнями комплекс дій, під час виконання яких вони можуть бути самостійними в прийнятті рішень та відповідальними за свій вибір, результат праці – створення творчого продукту;
- задача з певними вихідними даними, процес переходу системи із вихідного стану в бажаний, що вміщує проблему, засоби її вирішення й отримані в процесі реалізації проблеми результати;
- цільовий акт діяльності, в основі якого лежать інтереси людини.

У науково-педагогічній літературі поняття «метод проєктів» трактують по-різному. Так, О. Коберник зазначає, що це система навчання, де учні здобувають знання в процесі планування і виконання завдань, що поступово ускладнюються [28, с. 42].

На думку М. Чепеля та Н. Дудник [61, с. 38], метод проєктів – це технологія організації навчання, за якої учні здобувають знання, набувають умінь і навичок у процесі планування і виконання проєктних завдань – проєктів, цим самим ототожнюючи поняття «метод проєктів» та «проєктна технологія».

Отже, проєктна технологія – це система навчально-пізнавальних прийомів, що дозволяють розв'язати певну проблему шляхом самостійних, колективних, інтерактивних дій учнів і обов'язкових репрезентацій результатів роботи [61].

Упровадження в освітній процес педагогічного ЗВО цієї інноваційної технології сприятиме формуванню в майбутніх учителів початкових класів необхідних практичних навичок та ціннісних орієнтацій, розвитку творчості та пізнавального інтересу до навколишньої дійсності. Крім того, освітньо-виховний потенціал проєктної діяльності полягає в можливості набуття студентами не тільки професійних, а й цілісних громадянських знань, підвищенні їхньої мотивації до здобуття інформації про Україну, свій рідний край, формуванні якостей громадянина своєї держави (патріотизму, громадянської відповідальності), набутті досвіду громадянської ініціативи у вирішенні актуальних суспільних питань.

Погоджуючись із думкою вчених, вважаємо за доцільне зазначити, що процес організації проєктної діяльності учасників навчального процесу у ЗВО має відповідати таким критеріям:

- орієнтація на інтереси вихованця, а також актуальні для сьогодення проблеми;
- проведення самостійного дослідження, а не відтворення готової інформації з обраної теми;
- інтегративність (інтеграція знань з різних навчальних предметів);
- орієнтація на кінцевий продукт (матеріальний носій чи інший вид представлення результатів діяльності);
- удосконалення соціально-комунікативних навичок;
- партнерська роль педагога (викладач є помічником, порадником, допомагає своїм вихованцям у пошуку різноманітних

джерел інформації, виробленні оптимальних рішень щодо певної проблеми).

З метою обумовленості дій викладача і студента в процесі підготовки та виконання проєкту попередньо необхідно передбачити етапи розроблення проєкту.

1. Пошуковий (розроблення проєктного завдання, визначення теми проєкту, формування творчих груп, висування гіпотези, підготовка матеріалів до дослідницької роботи, визначення мети, побудова алгоритму діяльності, пошук літературних джерел).

2. Практичний (робота над самим проєктом, виконання запланованих заходів).

3. Оформлення результатів.

4. Презентація (захист проєкту).

5. Контрольний (аналіз результатів, корекція).

6. Рефлексія.

До видів репрезентування проєктів, що використовують у навчально-виховному процесі педагогічного ЗВО, можемо віднести наукову доповідь, ділову гру, екскурсію, телепередачу, наукову конференцію, прес-конференцію, рекламу, інсценізацію.

На основі теоретичних положень та практичного досвіду і з метою формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО ми розробили пакет навчальних проєктів, серед яких варто виокремити:

- груповий або персональний (індивідуальний) проєкти, в яких домінує навчальна діяльність здобувачів вищої освіти;

- інформаційний проєкт (випуск газети «Школярник», добірка матеріалів «Історичне життя давньої Вінниці» (збір та обробка інформації з певної проблеми з метою її представлення певній спільноті));

- творчий проєкт (вільний авторський підхід до розв'язання певної проблеми («Школа майбутнього», «Права людини і громадянина», «Громадянське суспільство і демократична держава», «Україна – незалежна демократична держава», «Люди і людське в історичному романі Ліни Костенко “Маруся Чурай”»));

- рольовий проєкт (літературні, історичні, ділові рольові ігри («Ми – громадяни України», «Світ і людина в поемі Івана Франка “Мойсей”»));

- дослідницький (дослідження певної проблеми за всіма правилами наукового дослідження («Видатні українці», «Реклама в моєму житті», «Від людини розумної до людини духовної», філологічна студія «Українці: звідки ми і наша мова»));

- практично-орієнтований (навчальний посібник «Рідна Вінниця». Містознавчий матеріал для роботи на уроках та в позаурочний час з учнями початкової школи).

Цікавим є творчий проєкт літературної тематики «Люди і людське в історичному романі Ліни Костенко “Маруся Чурай”», який підготували майбутні вчителі початкової школи – учасники літературного гуртка «Сузір’я Мельпомени».

Характеризуючи події XVII–XX століть, описані Ліною Костенко у творі, студенти визначили ту межу, що відділяє людей і «людське» (глибина душі, поняття людської моралі – загальнолюдське – добро, чесність, благородство, гідність людини, що виявляється мірою участі її в долі світу; справжня людина має своє обличчя – однакове вдень і вночі, і навіть у смерті). За допомогою викладача студенти зробили висновок, хто з героїв роману, пройшовши через помилки, сумніви і вагання, не схибив, не зрадив себе, своє високе призначення – бути Людиною. Під час пошуку істини в здобувачів вищої освіти можуть змінюватися думки.

Важливим засобом у формуванні громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів, вихованні їхніх патріотичних та моральних почуттів стали соціальні проєкти. Так, з 2012 року викладачами та студентами педагогічних ЗВО було започатковано благодійний проєкт «Людина починається з добра» з метою надання допомоги дітям-сиротам, які мешкають у будинках-інтернатах, та онкохворим дітям, а з 2014 року – волонтерська допомога воїнам ЗСУ. Ще одним із видів соціальних проєктів є випуск студентами та викладачами шкільного відділення газети «Школярик», де майбутні

вчителі початкової школи описують своє сьогодення, обмінюються думками, діляться мріями та планами на майбутнє.

Соціальні проєкти дають змогу студентам пов'язувати і співвідносити особисті уявлення, здобуті протягом навчання у ЗВО, із реальністю, в якій перебувають вони самі, із соціальними змінами в суспільно-економічному житті. Під час реалізації таких проєктів майбутні фахівці виявляють активну громадянську позицію, співпрацюють, спілкуються, обмінюються досвідом.

Отже, проєктна технологія сприяє розвитку в майбутніх учителів початкових класів громадянських демократичних цінностей, творчості та наполегливості; розвитку вміння планувати, цілеспрямовано і наполегливо працювати, приймати самостійні рішення та оцінювати результати своєї діяльності; виховуванню таких важливих якостей, як взаємодія, взаємодопомога, самовдосконалення, самореалізація тощо. Участь молодих людей у проєктній діяльності є не лише ефективним способом здобуття знань, умінь, практичного досвіду демократичного громадянства, а й чудовою нагодою долучитися до вирішення суспільно важливих проблем.

Сучасними ефективними засобами формування громадянської компетентності майбутніх педагогів є *мультимедійні технології навчання*, що сприяють удосконаленню й урізноманітненню діяльності педагога, підвищують продуктивність освітнього процесу.

Мультимедіа – це сучасна інформаційна технологія, що об'єднує за допомогою комп'ютерних засобів графічне та відеозображення, звук та інші спеціальні ефекти [58, с. 34].

Застосування мультимедійних технологій дозволяє змінити способи передавання навчального матеріалу за допомогою спеціально розроблених мультимедійних засобів, що поділяють на апаратні (комп'ютер з процесором, мультимедіа-монітором із вбудованими стереодинаміками, TV-тюнери, звукові плати) та програмні (програми та проблемно орієнтовані мови програмування, що враховують особливості мультимедіа).

Для організації вивчення теоретичного матеріалу на заняттях можна використовувати такі види мультимедійних курсів:

мультимедійна лекція, мультимедіалекція, традиційні аналогові навчальні видання: електронні тексти лекцій, опорні конспекти, методичні посібники для вивчення теоретичного матеріалу тощо.

Наприклад, педагогічний сценарій для розроблення мультимедійних лекцій охоплює: формулювання дидактичних вимог; розроблення блоково-модульної структури подання матеріалу відповідно до вказаних вимог до його змісту (науковості, доступності, систематичності, послідовності, наочності в доборі матеріалу, гуманізації, оптимальності тощо); підготовку блоку завдань для діагностування засвоєння матеріалу.

Під час розроблення комп'ютерного сценарію обґрунтовуються і реалізуються програмно-технічні вимоги до мультимедійних лекцій, зокрема оптимальний вибір програмних і апаратних засобів. Комп'ютерний сценарій повинен забезпечувати багатофункціональність, працездатність системи, а також відповідати прийнятним ергономічним і естетичним вимогам до подання інформації на екрані.

Один із варіантів проведення мультимедійної лекції полягає в тому, що під час першої години заняття студенти самостійно опрацьовують матеріал, читаючи друковані конспекти. Викладач у цей час спостерігає за їхньою роботою, підходить до того чи іншого студента, щоб допомогти індивідуально з'ясувати питання, що виникають у процесі читання. Після прочитання тексту лекції майбутні вчителі початкової школи певною мірою вже засвоюють матеріал, зауважують важкі або незрозумілі аспекти. Важливо також, що студенти працюють у присутності викладача, тому він має можливість побачити позитивні й негативні моменти побудови лекції, відбору матеріалу, способу його викладення, засоби доказовості тощо. Шляхом опитування викладач може легко встановити, що потребує додаткового роз'яснення з його боку. Це можна зробити під час другої години заняття.

Упродовж другої години лекційного заняття активна роль викладача. Студенти, ознайомившись з матеріалом під час самостійної роботи над ним, можуть слухати лектора, маючи перед собою

конспекти з опрацьованим матеріалом. У такій ситуації в лектора немає потреби повторювати весь зміст матеріалу лекції, адже він уже опрацьований студентами. Тому він може про деякі питання говорити побіжно, описово, у швидкому темпі, а зосередити увагу здобувачів вищої освіти на складніших питаннях. Викладач у комп'ютерному класі отримує замість дошки і крейди потужний інструментарій для подання інформації в різноманітній формі – текст, графіка, анімація, звук, відео. При цьому важливо зберегти таку саму послідовність їх розміщення, як і в конспектах.

З використанням мультимедійних технологій навчання підготовлено проєкт на тему «У чужій сторонці навіть не звідти сходить сонце». Цей навчально-виховний проєкт розроблений з метою формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів, виховання в них патріотичних почуттів – любові до України, відданості своєму народу, усвідомлення громадянської та національної ідентичності.

Основними напрямками дослідження обрано: «Рідне слово», «Героїчне минуле нашої країни», «Традиції та звичаї нашої Батьківщини». Отже, такий вид роботи може бути апробований майбутніми фахівцями під час переддипломної практики.

Наступні етапи роботи передбачали розкриття сутності ключового питання «Нема без кореня рослини, а чи людей – без Батьківщини?», складено план реалізації проєкту, визначено завдання та відповідальних за кожний етап роботи, розпочато пошук необхідної інформації, визначено критерії, за якими оцінювався проєкт, опрацьовано інструкцію правил поведінки в комп'ютерному класі та інструкцію щодо створення публікації. Студентська група була об'єднана в три творчі підгрупи (команди), кожна з яких виконувала своє завдання.

Перша підгрупа – «Фольклористи» – отримала завдання довести, чому українську мову називають наймилозвучнішою, найкрасивішою мовою світу. У процесі роботи члени підгрупи досліджували процес виникнення української мови, шукали відповіді на запитання щодо походження та розвитку української мови, з'ясовували основні ознаки

її милозвучності. Захист проєкту відбувався у формі презентації та наукової публікації.

Друга підгрупа – «Історики», вивчаючи героїчну історію нашої держави, повинна була обґрунтувати думку: «Чи може існувати майбутнє без минулого?». Свої дослідження студенти оформили у вигляді наукової публікації.

Досліджуючи українські традиції та обряди, підгрупа «Етнографи» у своїй творчій публікації відповіла на запитання: «Чи необхідно берегти вірність ідеям, що йдуть з глибини століть, від пращурів?». На закінчення проєкту було проведено рефлексію, під час якої кожен з учасників мав змогу висловити свою думку щодо досліджуваної проблеми. Узагальнивши ідеї та висновки, ми створили веб-сайт. Результати оцінювання були занесені у відповідну таблицю.

Отже, використання мультимедійних технологій робить навчання майбутніх учителів початкових класів більш ефективним, підвищує мотивацію навчальної діяльності та інтерес до навчальної дисципліни, вчить знаходити цікаву і потрібну інформацію, працювати з джерелами Інтернету; виховує самостійність і відповідальність в отриманні нових знань; розвиває критичне мислення тощо.

Сенс громадянської освіти як чинника гуманізації суспільства полягає в сприянні усвідомленню життєвої необхідності демократії для людини; вона покликана не лише формувати розуміння суспільних завдань, а й утверджувати свідому громадянську позицію, забезпечувати вимогу бути почутим і потрібним суспільству. Основна мета педагогічного ЗВО – виховати спеціаліста й сформувати свідомого громадянина, патріота, тобто особистість із притаманними їй якостями й рисами характеру, світоглядом і способом мислення, почуттями, вчинками та поведінкою, спрямованими на саморозвиток та розвиток громадянського суспільства в Україні, який зможе в процесі своєї професійної діяльності передати свої знання молодому поколінню. Вважаємо, що досягнути цієї мети можна за допомогою *технології розвитку критичного мислення*, що теж є інновацією в освітньому процесі педагогічного ЗВО, не суперечить історично

сформованим нормам моралі та базується на загальнолюдських цінностях громадянського суспільства.

Критичне мислення – це специфічний мисленнєвий процес, який існує одночасно з логічним, аналітичним, креативним та іншими видами і вирізняється з-поміж них тим, що на виході формує не лише вміння свідомо аналізувати, синтезувати, робити власні висновки, різнобічно бачити проблему тощо, а й – позицію, духовну наповненість особистості [65, с. 115].

Під час формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів засобами критичного мислення вважаємо за доцільне виокремити такі завдання:

- усвідомлення взаємозв'язку між ідеями індивідуальної свободи думки, прав людини та її громадянською відповідальністю;
- формування відповідальної поведінки та громадянської свідомості;
- утвердження гуманістичної моралі та формування поваги до таких цінностей, як свобода, рівність, справедливість;
- формування соціальної активності й професійної компетентності особистості на основі таких соціальних умінь: готовність до участі в процесах державотворення, здатність до спільного життя і співпраці у громадянському суспільстві, готовність взяти на себе відповідальність та здатність розв'язувати конфлікти відповідно до демократичних принципів;
- умінь відстоювати свою особисту позицію, знаходити нові ідеї та критично аналізувати проблеми, брати участь у дебатах, переосмислювати дії та аргументи, передбачати можливі наслідки дій та вчинків [63, с. 93].

Характерними особливостями процесу формування громадянської компетентності, спрямованого на розвиток у майбутніх фахівців критичного мислення, є: використання на заняттях із суспільно-економічних дисциплін пізнавальних та проблемно-пошукових завдань; вироблення майбутніми фахівцями власних міркувань та прийняття об'єктивних рішень; умінь отримувати та використовувати інформацію, добирати документи, що підтримують

власну думку, співпрацювати з державними установами, щоб захищати власні інтереси та цінності, визначати та використовувати встановлені процедури розв'язання конфлікту в органах влади, визначати політику та рішення, розробляти критерії для висловлювання суджень про людей, ситуації, рішення, приймати рішення відносно колективного управління та громадських проблем; визначати власні інтереси та цілі в конкретній ситуації.

Критичне мислення починається з постановки питань і з'ясування проблем, що потрібно розв'язати. Воно виникає тоді, коли учні, борючись із конкретною проблемою, відшукують власний вихід із ситуації, що склалася. Основне завдання вчителя, який навчає учнів мислити критично, – це навчити їх ставити запитання та формулювати проблеми, тому що вміння розв'язувати проблеми – це шлях до досягнення мети, шлях до успіху. В освітньому процесі таку діяльність стимулює проблемне навчання. Воно нагадує науковий пошук і здійснюється на основі ініціювання самостійного пошуку студентом знань через проблематизацію (викладачем) навчального матеріалу.

Критичне мислення – це мислення соціальне. Особлива думка перевіряється й удосконалюється, коли нею діляться з іншими. Коли ми дискутуємо, сперечаємося, обмінюємося думками з іншими людьми, ми уточнюємо й поглиблюємо свою власну громадянську позицію.

Як вже зазначалося, одним із науково-пошукових видів роботи, що впливає на розвиток критичного мислення, є дослідження інформації. Такий тип роботи студенти опановують уже на початку другого курсу під час вивчення історії України, основ правознавства та основ економічної теорії. Увага майбутніх учителів початкових класів зосереджувалась на тому, що в умовах розвитку громадянського суспільства кожний громадянин повинен передбачати наслідки соціальних процесів і вміти перевіряти інформацію. Для цього їм пропонується підготувати повідомлення, що ґрунтувалося б на самостійному дослідженні інформаційних джерел. У процесі консультування викладачем студенти дізнаються, що джерела поділяються на первинні та вторинні. До первинних джерел належать

свідчення очевидців у формі автобіографії, листів, спогадів, есе, кінохроніки. Вторинні джерела створюють дослідники. До них відносять підручники, біографії, довідники, статистичні звіти, атласи, протоколи засідань. Студенти працюють з картками бібліотечного каталогу, знаходять відмінності між змістовим і предметним показниками книги, ключові слова, за якими можна відшукати потрібну інформацію. Викладач ознайомлює здобувачів вищої освіти із вітчизняними виданнями, якими потрібно користуватися в роботі, визначає роль інформаційних путівників. Так, під час проведення інтегрованого заняття з основ правознавства та основ економічної теорії пропонуємо студентам виконати такі завдання:

1. Відповісти, з чого доцільніше шукати інформацію про підприємницьку діяльність в Україні: зі змісту чи предметного показника підручника?

2. Пояснити, як треба шукати актуальну журнальну статтю про відомих в Україні підприємців-меценатів?

3. Запропонувати опрацювати законодавчі документи України, зокрема Конституцію України, ст. 42, що стосується підприємницької діяльності.

4. Аргументувати, які джерела – первинні чи вторинні – містять більш точну інформацію.

Однак робота з інформацією буде ефективнішою тоді, коли майбутні вчителі початкової школи зможуть грамотно формулювати свої інформаційні потреби, запити та подавати їх до будь-якої інформаційно-пошукової системи (традиційної, електронної, комп'ютерної); здійснювати самостійний інформаційний пошук різних видів документів у традиційних і нетрадиційних, передусім комп'ютерних системах і мережах; володіти навичками аналізу і синтезу інформації (наприклад, складання простого і розгорнутого планів, конспектування, занотовування і реферування, підготовка оглядів, складання бібліографічного списку, оформлення цитат і посилань до наукової роботи, списку використаної літератури тощо).

Отже, застосування інноваційних технологій в освітньому процесі педагогічного ЗВО сприяє гуманізації та соціалізації

майбутніх учителів початкових класів; впливає на їхній особистісний розвиток (інтереси, потреби, цінності), забезпечуючи свободу думки, вибору, впевненість у своїх силах, здатність опановувати новий досвід на основі цілеспрямованого формування критичного мислення, проєктної та інтерактивної технологій навчання.

Варто зазначити, що освітні можливості професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів у ЗВО забезпечуються не лише розвитком освітнього простору ЗВО, а й завдяки активній, творчій діяльності суб'єктів навчально-педагогічного процесу – педагогів і майбутніх фахівців, міською громадою, адміністрацією ЗВО, міста та області, соціальними інститутами. На думку О. Петрової, сьогодні освіта, виховання важливі не тільки як засоби індивідуального розвитку, а як фактор якісної зміни громадського життя в цілому].

Тому першочерговим завданням для освітянських установ є найповніше використання громадсько-виховного потенціалу саме в трансформаційному українському суспільстві, яке прагне до демократизації та гармонізації суспільного життя.

Досліджуючи проблеми сучасної молоді, деякі дослідники вважають, що молодим українцям властиві такі характерні риси: споживацьке ставлення до життя, орієнтація на розваги, нестримність бажань, життєва короткозорість, висока самооцінка, скептицизм, цинізм, інтелектуальна байдужість. У суспільстві відбувається руйнація їхньої моральності, втрачено певні громадянські якості, цінності й норми народної моралі, недостатньо використовуються механізми і засоби для запровадження гуманістичної моралі, відбувається примітивізація людської поведінки. Ці показники негативно впливають на формування громадянської компетентності майбутніх фахівців педагогічної справи. Щоб не допустити цього, вищі навчальні заклади покликані створити соціально-освітнє середовище, орієнтоване на національні, демократичні й загальнолюдські цінності, реалізацію соціально-вольового та морального ідеалу особистості, гармонійну соціалізацію, патріотичне та ціннісне виховання.

Ми погоджуємося із твердженням О. Шестопалюка [65, с. 217], який вважає, що гуманізацію й гуманітаризацію процесу розвитку

громадянської компетентності здобувачів вищої освіти потрібно здійснювати шляхом розвитку ідей відкритості соціального середовища й педагогічного процесу життя. Цьому сприятимуть такі критерії реорганізації педагогічного процесу:

- ідея пріоритету права, якою пронизується вся атмосфера життєдіяльності навчального закладу;

- демократизація управління, посилення його педагогічного потенціалу, забезпечення широкої участі здобувачів вищої освіти у життєдіяльності вищого навчального закладу, створення можливостей для прояву громадянської активності не тільки в навчальному процесі, а й поза ним;

- долучення навчального закладу до співтовариства, відкритого як для учасників освітнього процесу, так і для зовнішнього світу;

- широка участь здобувачів вищої освіти у створенні й розв'язанні міжвузівських, місцевих і суспільних проблем;

- формування в навчальному закладі атмосфери взаємоповаги, відповідальності, конструктивного спілкування, діалогу, узгодженості інтересів, заохочення вільного й відкритого обговорення організаційних принципів життя колективу;

- створення в навчальному закладі правового простору (системи норм і традицій), розвиток самоврядування, моделювання інститутів демократії;

- урахування вікових особливостей і можливостей громадянського становлення здобувачів вищої освіти.

Отже, цілі формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО стають досяжними за умови особливої організації соціально-освітнього простору в педагогічних вищих навчальних закладах, що впливає на різні аспекти професійної підготовки та громадянської діяльності, створює умови для появи в здобувачів вищої освіти мотиву до професійного зростання, здатності до реалізації власної «Я-концепції», виховання морально-громадянських та громадсько-демократичних чеснот тощо.

Беручи до уваги все вищевикладене, третьою педагогічною умовою формування громадянської компетентності майбутніх

учителів початкових класів ми визначили *організацію соціально-освітнього простору як чинника формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО*.

Досліджуючи феномен поняття «освітній простір», варто зазначити, що в науково-педагогічній літературі він почав функціонувати з початку 90-х років XX століття та однозначності щодо його трактування серед науковців поки що немає.

Загальне розуміння терміна «простір» як категорії науки подано в соціологічному енциклопедичному словнику, воно потрактовано як «властивість реальності, що виражається в її протяжності, структурності, співіснуванні й у взаємодії її елементів».

Поняття «освітній простір» (educational space) визначається як «наявне в соціумі «місце», де суб'єктивно задаються безліч відносин і зв'язків, де здійснюються спеціальні діяльності різних систем (державних, суспільних і змішаних) із розвитку індивіда і його соціалізації»; а також «внутрішньо сформований, індивідуальний освітній простір, становлення якого відбувається на досвіді кожного» [107, с. 4].

Проблематику освітнього простору у своїх працях висвітлювали А.О. Леонова, Ю. Мануйлов, Л. Редько, А. Цимбалару, Г.Шевелева, І. Шендрик та ін.

Виходячи зі змісту науково-педагогічних досліджень, доречно наголосити, що дефініція «освітній простір» має декілька смислових відтінків і трактується по-різному, та найповніше це поняття можна характеризувати як:

- педагогічну реальність, що заявляє про себе співбуттям Людини і Світу через освіту, становить баланс культурного і цивілізаційного, виражаючи його через знаковість освітнього середовища ;

- взаємопов'язані підпросторові лінії, ступені й модулі освітніх ситуацій, що обумовлюють можливості розвитку активності, ініціативності й самостійності студента ;

– результат освоєння суб'єктом середовища, пристосування його для вирішення відповідних завдань, причому утворюється воно лише спеціально організованою специфічною людською діяльністю.

Правильно спроектований і створений освітній простір, взаємодіючи із соціальним середовищем, стає суттєвим чинником особистісного розвитку вихованців.

У контексті нашого дослідження соціально-освітній простір інтерпретовано як єдину організовану і структуровану систему, що обумовлює виникнення можливостей для позитивної мотивації до формування власної громадянської компетентності в умовах педагогічного ЗВО; інтересу до громадської діяльності та участі в суспільних справах; потреби в міжособистісній взаємодії в суспільній діяльності; поваги до громадянських цінностей та правових основ держави і права; потреби в самоосвіті в процесі формування громадянської компетентності; готовності до самореалізації і самовдосконалення професійно значущих особистісних якостей для виховання громадянськості молодших школярів.

Освітній простір не складається сам по собі чи за наказом зверху – він народжується всередині педагогічної реальності завдяки спеціально організованій діяльності; створення простору включає внутрішні процеси, пов'язані з вибором пріоритетів педагогічної діяльності, і зовнішні процеси – засвоєння молодим співтовариством навколишнього середовища.

Велике значення у з'ясуванні впливу освітнього простору на формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО має середовищний підхід, що базується на дослідженнях Ю. Мануйлова. На думку науковця, середовище є тією частиною простору, з якою суб'єкт взаємодіє та в якій живе, що опосередковує його розвиток.

Аналогічної точки зору дотримуються учені, які співвідносять поняття «простір» і «середовище» як ціле і частину, при цьому зауважуючи, що середовище може бути включене в простір, оскільки простір є багатовимірним, а середовище є одним із його вимірів. Простір одночасно уособлює минуле, теперішнє і майбутнє, а

середовище представляє події, що відбуваються щоразу в один і той же час.

Вважаємо, що середовищний підхід дозволяє розглядати педагогічний ЗВО як середовище виховання громадянськості молоді, її відданості справі вітчизняного державотворення, залучення майбутніх учителів початкових класів до реального суспільного життя.

Педагогічне середовище вищого навчального закладу є одним із вимірів його освітнього простору і становить цілісну педагогічно організовану систему умов, що забезпечує активну взаємодію суб'єктів освітнього процесу в межах освітнього простору закладу, спрямовану на професійний і особистісний розвиток майбутнього вчителя та формування його готовності до професійної діяльності.

Безпосередньо із педагогічним середовищем ЗВО пов'язане і соціальне середовище, яке теж є одним зі складників освітнього простору навчальної установи. В основі соціального середовища лежить сутнісна характеристика умов і можливостей соціального розвитку індивідів, груп, організацій, що визначається їх місцем у системі виробничих відносин і похідними від неї факторами: освітою, вихованням, свободою дії.

Соціальне середовище педагогічного ЗВО спрямоване на задоволення потреб та інтересів особистості згідно з загальнолюдськими та національними цінностями, відповідно до норм, правил поведінки, традицій навчального закладу, створення комфортного соціально-психологічного клімату, реалізацію ідей співробітництва, довіри і гуманізму з метою самореалізації особистості майбутнього фахівця, виховання його професійних та громадянських якостей, культури поведінки.

На основі аналізу наукової літератури можемо зазначити, що єдності в поглядах щодо співвідношення понять «освітнє середовище» та «освітній простір» донині не існує. Однак у значній кількості психолого-педагогічних досліджень учених визначення освітнього середовища формулюється через поняття простору як його частини, що безпосередньо оточує суб'єктів освітнього процесу й передбачає їх включення в себе.

Вважаємо, що саме педагогічне і соціальне середовища є визначальними в соціально-освітньому просторі педагогічного ЗВО і постають головними чинниками формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів.

Погоджуючись із думкою О. Шестопалюка [65, с. 192], варто зазначити, що визначальним чинником впливу на громадянське становлення здобувачів вищої освіти, слугує їхнє найближче (мікросистема: сім'я, шкільний клас, студентська група тощо) і більш віддалене (мезосистема: формальні й неформальні зв'язки між сім'єю і школою або сім'єю, школою і групою однолітків; і екзосистема: місцеві органи влади, охорони здоров'я тощо) соціальне оточення, сформовані в ньому традиції й норми взаємовідносин з іншими Дійсно, середовище ЗВО для майбутніх учителів є тим соціальним простором, що впливає на особистість через групу, завдяки якій вона входить до соціуму і стає його частиною, тоді студентський колектив для кожного зі здобувачів вищої освіти виконує роль виховного важеля.

Формуванню почуття власної значущості, підвищенню громадянської активності молоді сприяє розширення прав та можливостей студентства, перехід до суб'єкт-суб'єктних відносин між науково-педагогічним та студентським колективами, що на сучасному етапі розвитку національної освіти стало особливим у діяльності педагогічного ЗВО.

Необхідно врахувати те, що нині розвиток молоді йде всупереч із сучасними моральними пріоритетами держави, змінився і соціально-психологічний портрет сучасного студента – інші моральні критерії, життєві орієнтири. Вважаємо, що основними джерелами, що породжують нігілізм, цинізм, зневажливе ставлення до навчання є недостатня організація освітнього процесу, невідповідність навчальних програм вимогам часу, інколи недостатній кваліфікаційний рівень викладачів, ігнорування інтересів і прав студентства.

Тому переконані, що основним завданням вищих навчальних закладів на сучасному етапі розвитку української освіти є формування студентської молоді як інтелігентного, освіченого, соціально небайдужого прошарку суспільства та підготовка її до професійної та

громадської діяльності шляхом самоврядування, саморозвитку і самоосвіти.

У контексті нашого дослідження студентське самоврядування розглядається як необхідний елемент управління освітнім процесом педагогічного ЗВО і як вагомий чинник у формуванні громадянської активності студентської молоді. Українські вчені самоврядування трактують як процес реалізації студентами своїх обов'язків та ініціатив на основі прийняття рішень і їх реалізації за допомогою власних сил та у співпраці з адміністрацією. Студентське самоврядування має забезпечуватися через участь своїх представників у вирішенні питань життєдіяльності студентської спільноти та надання можливості реалізувати права на свободу [47, с. 64].

Досліджуючи поняття «самоврядування», ми виявили, що воно визначається як одна із форм «народовладдя», як метод управління, що ґрунтується на організації, саморегулюванні та самодіяльності й не допускає примушування [64, с. 21].

Самоврядування базується на тих самих принципах, що й демократія: пріоритет більшості, формальна рівність, вільне виявлення інтересів, загальноприйняті права й обов'язки, поєднання елементів представництва й волевиявлення. У вищому навчальному закладі студентське самоврядування можна розглядати не лише як традицію, а як механізм побудови моделі управлінської освіти загалом, спосіб утвердження демократичних принципів майбутньої еліти [149, с. 30]. Основою метою самоврядування є виховання соціально цінних якостей, спроможних формувати життєву та громадянську позиції студентства, готувати його до участі в управлінні демократичним суспільством.

Нині студентське самоврядування передбачає самостійну громадську діяльність здобувачів вищої освіти із реалізації функцій управління вищого навчального закладу і забезпечує захист їхніх прав та інтересів.

Позитивним чинником у формуванні громадянської компетентності майбутніх педагогів є їхня участь в управлінні педагогічним ЗВО через органи студентського самоврядування.

Відповідно до Закону України «Про вищу освіту» (ст. 40) органи студентського самоврядування беруть участь у вирішенні питань удосконалення освітнього процесу, науково-дослідної роботи, призначення стипендій, організації дозвілля, оздоровлення, побуту та харчування; проводять організаційні, просвітницькі, наукові, спортивні, оздоровчі та інші заходи.

Однією з форм роботи здобувачів вищої освіти є студентські клуби та студії. Вони об'єднують молодь, ознайомлюють з різними досягненнями науки і культури, допомагають самовизначитись щодо своїх здібностей і потреб, реалізувати їх у громадському житті.

Провідна роль у самовизначенні й набутті соціального досвіду майбутніми педагогами, членами студентської громади ЗВО належить доброчинній діяльності, що здійснюється заради добробуту людей, які через життєві обставини потрапили в скрутне становище та потребують певної допомоги. Залучення студентства до такого виду роботи є одним зі шляхів формування в них громадянської позиції та розв'язання гострих соціальних проблем без участі держави. Значне місце в доброчинній діяльності посідає волонтерський рух. Основним принципом волонтерства є добровільний вибір особи як відображення власної позиції. Засадами волонтерської діяльності у ЗВО визначено: добровільність, доброчинність, законність, гуманність, гідність і милосердя. Така робота проводиться як самими студентами, так і в співпраці адміністрації, викладачів і батьків.

Серед напрямів доброчинної діяльності педагогічних ЗВО варто виокремити:

- історико-краєзнавчу роботу (залучення здобувачів вищої освіти до вивчення історії, традицій рідного краю);
- охорону навколишнього середовища (висвітлення питань навколишнього середовища в ЗМІ, організація роботи щодо озеленення місцевості тощо);
- благодійну діяльність (проведення благодійних концертів і вечорів для тих, хто перебуває в лікарнях, закладах інтернатного типу для дітей-сиріт);
- сприяння в соціальній адаптації осіб з особливими потребами;

- вшанування ветеранів війни і праці, воїнів ЗСУ;
- збір іграшок і книг для дитячих будинків і центрів соціальної реабілітації дітей;
- популяризація ідей волонтерства тощо.

Мотивацією громадянської активності майбутніх учителів початкових класів є гуманне ставлення і небайдужість як до долі своєї країни, так і долі молодого покоління, що відображається в добровільних акціях. Так, студентами педагогічних ЗВО започатковано благодійні акції «Людина починається з добра», «Подаруй усмішку дітям», «Від серця до серця», «Допомога воїнам ЗСУ» з метою надання допомоги дітям-сиротам та дітям з обмеженими можливостями, воїнам ЗСУ тощо.

Суттєвий вплив на формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО має співпраця ради студентського самоврядування з адміністрацією ЗВО та муніципальною владою. Виявом такої співпраці є утворення молодіжної ради як консультативно-дорадчого органу, заснованого з метою повнішого врахування позиції при реалізації державної політики у сферах соціального становлення молоді, залучення молодого покоління до процесів духовного, економічного, соціально-культурного розвитку міста. Спільними акціями, що були проведені студентами педагогічних ЗВО та молодіжної ради, були: флешмоби «Я люблю Україну» і «Героям слава», благодійна акція «Молодь, допоможи героям ЗСУ» тощо.

Отже, соціально-освітній простір педагогічного ЗВО, орієнтований на розвиток громадянської культури та громадянської свідомості майбутніх учителів початкових класів, здатний забезпечити гуманітарне поєднання професійного становлення здобувачів вищої освіти з формуванням у них високоморальних рис громадянина України; поліпшення патріотичного виховання студентської молоді; виховання всебічно розвиненої, високоосвіченої, соціально активної особистості, здатної до самовдосконалення та самореалізації тощо.

Таким чином, упровадження в освітній процес педагогічного ЗВО розробленої та представленої моделі дозволило ефективніше здійснити

формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів. Водночас визначені нами педагогічні умови, доповнюючи і взаємообумовлюючи одна одну, стали визначальними чинниками, що сприяють формуванню зазначеної якості фахівця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бабаян Ю. О., Нор К. Ф. Формування рефлексивної компетентності майбутнього вчителя початкових класів. *Формування професійної компетентності майбутнього вчителя*. Київ, 2011. С. 231–266.
2. Бех І. Д. Виховання особистості : підручник. Київ : Либідь, 2008. 848 с.
3. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: науково-методичний збірник. Київ, 1998. 204 с.
4. Бібік Н. Компетентність і компетенції в результатах початкової освіти. *Початкова школа*. 2010. № 8. С. 1–4.
5. Борбич Н. В. Формування соціальної компетентності здобувачів вищої освіти педагогічних ЗВО : дис. ... канд. пед. наук. Луцьк, 2013. 247 с.
6. Бужина І., Бивалькевич Л., Імерідзе М. Наукові підходи до вивчення проблеми формування громадянської зрілості у процесі професійної підготовки майбутніх учителів. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*. С. 138–142.
7. Величко О. Провідні теоретичні підходи до проблеми формування громадянської компетентності майбутніх фахівців туристичної індустрії.. *Збірник наукових праць*. 2013. Ч. I. С. 18–28. URL: <https://www.google.com.ua/> (дата звернення 15.09.2025).
8. Вербицька П. Понятійний апарат громадянського виховання особистості. *Вісник Житомирського державного педагогічного університету*. Житомир, 2008. Випуск 43. Педагогічні науки. С. 39–44.

9. Галузяк В. М. Педагогіка : навчальний посібник / В. М. Галузяк, М. І. Сметанський, В. І. Шахов. – 2-е вид. випр. і. доп. – Вінниця : Книга-Веста, 2003. – 416 с.

10. Гончаренко С. У. Професійна освіта: словник: навч. посібник. Київ, 2000. 380 с.

11. Горват М., Кузьма-Качур М., Брижак Н. Професійно важливі якості сучасного вчителя початкової школи. Збірник наукових праць. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. Вип. 2(24), 2021. С. 95-103.

12. Гриньова В. М. Формування педагогічної культури майбутнього вчителя: теоретичний та методичний аспекти. Харків, 1998. 300 с.

13. Гринько О. Самооцінка учнів – засіб пізнавальної самостійності. *Рідна школа*. 1998. № 7–8. С. 58–60.

14. Гупан Н., Пометун О. Нові професійні ролі вчителя як чинник інноваційного розвитку демократичної освіти. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/716654/1/Гупан%20Н.%20Пометун%20О.%20НОВІ%20ПРОФЕСІЙНІ%20РОЛІ%20ВЧИТЕЛЯ.pdf>

15. Гусак Н. В. Формування професійної компетентності майбутнього вчителя трудового навчання в процесі фахової підготовки в педагогічних училищах : дис. ... канд. пед. наук. Слов'янськ, 2009. 209 с.

16. Дерев'янко Н., Костів В. Формування громадянської культури особистості школяра: навчально-методичний посібник. Київ, 2011. – 352 с.

17. Дерев'янко Н. П. Теоретичні засади формування громадянської культури учнів загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 2004. 30 с.

18. Державні стандарти професійної освіти: теорія і методика: монографія / за ред. Н. Г. Ничкало. Хмельницький, 2002. 396 с.

19. Єрмаков І. Феномен компетентнісно спрямованої освіти. *Відкритий урок. Розробки. Технології. Досвід*. 2005. № 9/10. С. 83–86.

20. Завіна В. Теоретичні основи розробки системи формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів

початкових класів. URL: <http://studentam.net.ua/content/view/7592/97/> (дата звернення 15.04.2025).

21. Зязюн І. А. Освітній простір культури в педагогічній теорії. *Kstafscene zawodowe: pedagogika i psychologia*. Професійна освіта: педагогіка і психологія: пол.-укр. журнал. Київ, 2005. Вип. VII. С. 35–46.

22. Зязюн І. А. Система сукупних компетенцій і компетентностей у структурі педагогічної діяльності й дії вчителя. *Педагогіка і психологія*. 2014. № 3 (84). С. 18–27.

23. Інформатика: Комп'ютерна техніка. Комп'ютерні технології: підручник для студентів вищих навчальних закладів. За ред. О. І. Пушкаря. Київ, 2002. 704 с.

24. Карпова Л. Г. Формування професійної компетентності вчителя загально-освітньої школи : дис. ... канд. пед. наук. Харків, 2004. 210 с.

25. Кацова Л. Г. Організація педагогічної практики студентів в умовах інноваційного режиму школи. *Педагогічні науки*. Вип. 33. Херсон, 2003. С. 269–275.

26. Києнко-Романюк Л. А. Розвиток критичного мислення студентської молоді як загальнопедагогічна проблема : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2007. 209 с.

27. Киричук О. Психологічне забезпечення системи громадянського виховання студентської молоді. *Громадянське виховання студентської молоді в умовах трансформації суспільства*: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнського науково-практичного семінару (Черкаси, 19–21 травня 1998). Черкаси, 1998. С. 14–23.

28. Коберник О. М. Інноваційні педагогічні технології у трудовому навчанні. Навчально-методичний посібник. Тернопіль-Умань, 2007. 208 с.

29. Козаков В. М. Соціально-ціннісні засади державного управління в Україні: монографія. Київ, 2007. 284 с.

30. Комар О. А. Підготовка майбутніх учителів початкової школи до застосування інтерактивних технологій: теоретико-методичні аспекти: монографія. Умань, 2008. 328 с.

31. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. Наук. творч. колектив: О В. Сухомлинська (наук. кер.) та ін. *Шлях освіти*, 2000. № 3. С. 7–13.
32. Кремень В. Г. Особливості функціонування професійної освіти України. *Освіта. Технікуми. ЗВОі*. 2002. № 3 (4). С. 4–7.
33. Крижко В. В. Антологія аксіологічної парадигми освіти. Навчальний посібник. Київ, 2005. 440 с.
34. Лодатко Є. О., Кондрашова Л. В. Вчитель початкової школи у соціокультурному вимірі суспільства: навчальний посібник. Київ, 2015. 232 с.
35. Лопай С. Підготовка студентів педагогічних ВНЗ до впровадження методу проєктів у школі. *Наукові записки. Серія. Педагогіка*. 2008. № 8. С. 80–83.
36. Луговий В. Управління якістю викладання у вищій школі: теоретико-методологічний і практичний аспекти. URL: https://ihed.org.ua/images/doc/luh_upravl_yaikistu.pdf. (дата звернення 15.02.2025).
37. Михайліченко М. В. Формування громадянської компетентності майбутніх учителів предметів гуманітарного циклу : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2007. 204 с.
38. Нова українська школа : Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти. URL: <http://mon.gov.ua/%202016/12/05/konczepczyia> (дата звернення 03.08.2025).
39. Оржешівський В. Від громадянської освіти до громадянської культури. *Відродження*. 2000. № 1. С. 10–11.
40. Павелків Р. В. Рефлексія як механізм формування індивідуальної свідомості та діяльності особистості *Вісник післядипломної освіти*. Випуск 8(37) «Серія «Соціальні та поведінкові науки» С. 84–93.
41. Пашенко Д. І. Формування готовності майбутніх учителів початкових класів до гуманістичного виховання учнів: дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 2006. 425 с.
42. Пехота О. М., Старєва А. М. Особистісно орієнтоване

навчання: підготовка вчителя: монографія. Миколаїв, 2005. 272 с.

43. Подмазін С. І. Сутність парадигми особистісно-орієнтованої освіти. *Директор школи. Україна*. 2000. № 6. С. 49–53.

44. Позняк С. І. Ресурси громадянськості: соціально-психологічна складова. Кіровоград, 2013. 136 с.

45. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. № 23. С. 18–23.

46. Потопа К. Л. Соціально-педагогічні умови організації студентського самоврядування у вищих навчальних закладах : дис. ... канд. пед наук. Київ, 2006. 193 с.

47. Про вищу освіту : Закон України : від 17 січ. 2002 року № 2984–ІІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 20. Ст. 134.

48. Про вищу освіту: Закон України : від 01.07.2014 №1556-VII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2014. № 37. 38, ст. 2004.

49. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення: монографія. Харків, 2009. 380 с.

50. Савченко О. Ключові компетентності – інноваційний результат шкільної освіти. *Рідна школа*. 2011. № 8–9. С. 4–8.

51. Семиченко В. А. Психологія педагогічної діяльності: навч. посібн. Київ, 2004. 335 с.

52. Скотна Н., Мовчан В. Мораль перед викликами сучасності. *Вища школа*. 2014. № 2. С. 7–16.

53. Снігур Л. А. Психологія становлення громадянськості особистості : автореф. дис. ... д-ра психол. наук. Київ, 2005. 36 с.

54. Суховірський О. В. Підготовка майбутнього вчителя початкової школи до використання інформаційних технологій : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2005. 20 с.

55. Сухомлинська О. В. Громадянське виховання і сучасна освіта: від здобутого – до нових акцентів і наголосів. *Педагогіка і психологія*. 2015. № 2 (87). С. 5–13.

56. Сухомлинський В. О. Вибрані твори . Т. 4, Т. 5. Павлівська середня школа. В 5-ти т. Київ. 1977. 640 с.

57. Третяк О. В. Виховання в дітей ціннісного ставлення до

людини як психолого-педагогічна проблема. *Педагогіка і психологія*. 2013. № 1 (78). С. 67–73.

58. Хітрова Г. В. Громадянське виховання студентської молоді в навчально-виховному процесі вищого навчального закладу : дис. ... канд. пед. наук. Ялта, 2014. 208 с.

59. Хоружа Л. Гуманізація як системоутворюючий компонент реформування сучасної освіти та виховання. *Дайджест педагогічних ідей та технологій*. 2003. № 1. С. 64–69.

60. Хоружа Л. Л. Етична компетентність майбутнього вчителя початкових класів: теорія і практика: монографія. Київ, 2003. 351 с.

61. Чепіль М. М., Дудник Н. З. Педагогічні технології: навч. посіб. Київ, 2012. 224 с.

62. Чобітько М. Г. Особистісно орієнтована професійна підготовка майбутнього вчителя: теоретико-методологічний аспект: монографія. Черкаси, 2006. 560 с.

63. Шахов В. І. Базова педагогічна освіта майбутнього учителя: загальнопедагогічний аспект: монографія. Вінниця, 2007. 383 с.

64. Швидкий С., Ступак О. Становлення та розвиток студентського самоврядування в Україні. *Рідна школа*. 2014. № 3. С. 20–23.

65. Шестоपालюк О. В. Теоретичні і практичні засади розвитку громадянської компетентності майбутніх учителів : дис. ... д-ра пед. наук. Вінниця, 2010. 557 с.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ: ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ

Комар О.А.

2.1. МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ТА ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

1.2.1. Формування громадянської компетентності учнів: ключова вимога сучасності

Виклики, пов'язані з формуванням активного та відповідального громадянина з високим почуттям власної гідності, стійкою громадянською позицією, готовністю до виконання громадянських обов'язків, потребують комплексного підходу до розв'язання поставлених завдань в умовах модернізації вітчизняної системи освіти. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні базується на необхідності створення сприятливих умов для формування та розвитку громадянських компетентностей людини у всіх сферах та на всіх рівнях освіти.

Це дозволить громадянам краще розуміти свою роль в умовах демократії, відповідально ставитися до своїх прав та обов'язків, покращити свою здатність брати активну участь у суспільно-політичних процесах, а також усвідомлено діяти на захист та утвердження демократії. Нормативно-правові основи громадянської освіти в Україні закладені у Конституції України, Законі України «Про освіту», напрями громадянської освіти – у Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки, Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки та Національній стратегії у сфері прав людини.

З прийняттям нового Закону України «Про освіту» поняття громадянської освіти отримало нормативне визначення, а відтак

необхідними є подальші кроки з її впровадження. Спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім українським народом права на самовизначення, у Конституції України зазначено, що Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою, а людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Відповідно до Конституції держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Також Конституція України визначає інші права, свободи та обов'язки людини та громадянина, яких мають неухильно дотримуватися при впровадженні громадянської освіти.

До основних засад державної політики у сфері освіти та принципів освітньої діяльності Закон України «Про освіту» зараховує:

- виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей українського народу, його історико-культурного надбання і традицій;
- формування усвідомленої потреби в дотриманні Конституції та законів України, нетерпимості до їх порушення;
- формування поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психічного насильства, а також до дискримінації за будь-якими ознаками;
- формування громадянської культури та культури демократії;
- формування культури здорового способу життя, екологічної культури і дбайливого ставлення до довкілля. Закон України «Про освіту» визначає, що «Держава створює умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина».

Правовою підставою для формування громадянських компетентностей на рівні середньої освіти є стаття 12 Закону України

«Про освіту», яка визначає 12 ключових компетентностей, зокрема, «громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей», що відповідають меті та принципам освіти, і додатково – наскрізні компетентності, в т. ч. критичне мислення.[4] У Концепції «Нова українська школа» визначено: «Громадянські та соціальні компетентності включають володіння культурою демократії, правову компетентність, усвідомлення рівних прав і можливостей, толерантність, здатність до соціальної комунікації, здорового способу життя»[12].

Вагомим елементом громадянської освіти має стати формування у громадян відповідального ставлення до інтересів України, захисту її суверенітету та територіальної цілісності, забезпечення безпеки та усвідомлення спільності інтересів людини та держави, розвиток національної ідентичності, що передбачає закріплення функціонування державної мови в усіх сферах суспільного життя, включаючи повагу та розвиток мов усіх національних меншин та корінних народів, які проживають на території України. Таким чином, на підставі перелічених правових норм є підстави визначити основними стратегічними напрямками громадянської освіти:

- правову освіту громадян, зокрема в частині знання, розуміння та вміння реалізовувати власні конституційні права та обов'язки;
- посилення здатності брати участь у суспільному житті та використовувати можливості впливу на процеси прийняття рішень на національному, регіональному та локальному рівнях (реалізація права на участь). Громадянська освіта має охоплювати всі види освіти (формальну, неформальну, інформальну), а також всі рівні освіти і всі вікові групи громадян, включно з освітою дорослих, та бути спрямованою на формування громадянських компетентностей. Громадянська освіта має бути практичною і повинна допомагати тим, хто навчається, у набутті необхідних компетентностей.

Метою повної загальної середньої освіти є всебічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка здатна до життя в суспільстві

та цивілізованої взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності.

Український народ переживає період інтенсивного державотворення. Надзвичайно важливо, щоб підростаюче покоління було підготовлене до активної участі у цьому процесі. Потрібно формувати у них почуття приналежності до власної країни, розуміння її історії, культури та цінностей. Однією з основних засад виховання особистості в суспільстві в усі часи було і є громадянське виховання.

Мета громадянського виховання:

1. Формування патріотичних цінностей серед учнів.
2. Підтримання почуття гордості за власну країну та народ.
3. Виховання активних громадян, які беруть участь у розвитку своєї країни.
4. Розвиток історичної та культурної свідомості.
5. Формування толерантності та громадянської відповідальності до народів, що проживають в Україні.

Основні завдання громадянського виховання учнів початкових класів:

- формування любові до рідного краю (причетності до рідного дому, сім'ї, школи, міста);
- формування поваги до Конституції України, державної символіки: Герба, прапора, Гімну України;
- формування духовно-моральних взаємин;
- формування любові до культурного спадку свого народу,
- формування навичок здорового способу життя;
- виховання любові, поваги до своїх національних особливостей;
- виховання гордості за свій народ, шанування героїв України;
- толерантне ставлення до представників інших національностей, до ровесників, батьків, сусідів, інших людей.

Чому саме початкова школа є ключовим часом для громадянського виховання? Усе залежить від вікових особливостей молодшого школяра. Діти на цьому етапі формують свою цінність і

переконання. Початкова школа – це момент, коли можна вплинути на формування патріотичних поглядів. Діти на цьому етапі легко вчаться і вивчають світ навколо себе.

Формування громадянської компетентності учнів є ключовою вимогою сучасності, адже готує молоде покоління до активної, відповідальної участі у житті демократичного суспільства. Ця компетентність включає знання про демократичні процеси, вміння реалізовувати свої права та обов'язки, критично мислити та співпрацювати для досягнення спільних цілей. Це комплексна навичка, що складається з ціннісного, діяльнісного та особистісно-творчого компонентів.

Чому це вимога сьогодення? Тому що формування громадянської компетентності у молодших школярів є **критичною вимогою сьогодення** для становлення свідомого, відповідального та активного громадянина, здатного брати участь у демократичних процесах та зміцненні української держави. Цей процес є ключовим завданням сучасної шкільної реформи, зокрема Нової української школи (НУШ). Саме навички і досвід громадянськості, набуті учнями у початковій школі готують їх до активного суспільного життя. Саме у початковій школі громадянське виховання створює умови для набуття досвіду громадської дії, демократичної поведінки та комунікативної взаємодії.

Нині, під час російсько-української війни надзвичайно важливо формувати у молодого покоління активну громадянську позицію, адже суспільству потрібні громадяни, які не є пасивними спостерігачами, а мають активну життєву позицію, готові брати на себе відповідальність за долю країни та своєї громади.

Разом з тим саме у молодшому шкільному віці важливо формувати демократичні цінності, адже громадянська компетентність передбачає виховання поваги до Конституції, законів України, прав і свобод людини, а також утвердження гуманістичної моралі. Робить учнів творчими особистостями, які усвідомлюють своє місце в державі та відповідальність за її майбутнє.

Через формування громадянської компетентності в учнів початкових класів ми забезпечуємо їх сталий розвиток – становлення

активної громадянської позиції, яка є основою для розвитку демократичного суспільства та правової держави.

У сучасних умовах розвитку суспільства формування громадянської компетентності учнів виступає одним із пріоритетних завдань системи освіти. Громадянська компетентність розглядається як інтегрована характеристика особистості, що поєднує знання про суспільство, державу, права і обов'язки громадянина, ціннісні орієнтири, а також здатність діяти відповідально, толерантно й демократично у різних життєвих ситуаціях.

Освіта має забезпечити не лише засвоєння теоретичних знань, а й формування практичних умінь і навичок участі у громадському житті, готовності до соціальної активності, самоврядування. Важливу роль у цьому процесі відіграють демократичні цінності, правова культура, національна ідентичність, розвиток критичного мислення та вміння співпрацювати.

Формування громадянської компетентності відбувається через цілісну систему виховних і навчальних впливів: зміст навчальних програм, виховні заходи, діяльність учнівського самоврядування, партнерство школи, сім'ї та громади.

Отже, громадянська компетентність є ключовою вимогою сучасної освіти, адже саме вона забезпечує становлення активного, відповідального, патріотично налаштованого громадянина, здатного жити і діяти в демократичному суспільстві.

2.2.1. Як формується громадянська компетентність?

Формування громадянської компетентності є складним і багатоаспектним процесом, який охоплює усі сфери освітньої діяльності – від навчального змісту до виховного середовища школи. Він передбачає створення умов, у яких учні не лише здобувають знання про суспільство, державу та права людини, а й навчаються діяти відповідально, самостійно та у співпраці з іншими.

Важливим чинником цього процесу є демократична атмосфера у шкільному колективі, що сприяє розвитку критичного мислення,

ініціативності та поваги до прав і свобод кожного. Формування громадянської компетентності потребує системного підходу, що поєднує навчання, виховання та соціальну практику.

Значну роль відіграє діяльнісний підхід, який дає змогу учням набувати громадянського досвіду через участь у проєктах, акціях, самоврядуванні, волонтерстві.

Не менш важливим є партнерство школи, родини та громади, адже саме воно забезпечує узгодженість виховних впливів. Таким чином, громадянська компетентність формується поступово, у процесі активної взаємодії учнів з навколишнім соціальним середовищем.

У формуванні громадянської компетентності важливою складовою є *ціннісний компонент* (формування ставлень та цінностей, розуміння важливості національної пам'яті та європейських демократичних принципів); *діяльнісний компонент* (опанування уміннями та навичками, необхідними для участі в громадському житті, як-от: критичне мислення, аргументоване відстоювання позицій, соціальна комунікація та співпраця); *особистісно-творчий компонент* (сфера самореалізації, яка передбачає здатність проявляти ініціативу та брати на себе відповідальність).

Ціннісний компонент є одним із провідних складників структури громадянської компетентності, оскільки саме він забезпечує внутрішню мотивацію особистості до відповідальної, соціально активної та патріотичної поведінки. Формування громадянських цінностей передбачає не лише засвоєння знань про права людини, суспільні норми чи державні інституції, а й глибоке усвідомлення морально-етичних основ співжиття, поваги до інших людей, до власної держави та її історії. Через систему освіти закладаються уявлення про справедливість, свободу, рівність, толерантність, солідарність, гідність – ті моральні орієнтири, що визначають здатність особистості діяти на засадах демократії та права.

У процесі формування ціннісного компонента важливу роль відіграє **національна пам'ять**, яка виступає духовною основою громадянської свідомості. Вона формує почуття причетності до минулого свого народу, гордість за його досягнення, шану до

культурної спадщини, героїчних сторінок історії, традицій боротьби за свободу та незалежність. Усвідомлення історичного тяготіння поколінь допомагає учням ідентифікувати себе як частину українського народу, відповідального за його сучасне і майбутнє. Вивчення історії України, національно-патріотичні проекти, зустрічі з ветеранами, участь у державних і місцевих ініціативах – усе це сприяє формуванню стійких ціннісних орієнтацій, заснованих на любові до Батьківщини, повазі до її символів і мови.

Поряд із національними пріоритетами важливим є орієнтування на **європейські демократичні принципи**, що становлять основу громадянського суспільства. До таких належать верховенство права, права і свободи людини, рівність усіх перед законом, повага до різноманіття, толерантність, відповідальність та участь у прийнятті рішень. Освітній процес має сприяти тому, щоб учні не лише знали про ці цінності, але й уміли реалізовувати їх у повсякденній поведінці – виявляти взаємоповагу, брати участь у спільних обговореннях, підтримувати ініціативи, спрямовані на розвиток громади. Таким чином, формування європейських цінностей в українській школі поєднується з утвердженням національної самобутності, створюючи гармонійне поєднання патріотизму і відкритості до світу.

Важливим завданням педагогів є **виховання** у учнів початкових класів **ціннісного ставлення до людини, суспільства і держави**, що реалізується через приклад учителя, гуманістичний характер взаємин у школі, участь учнів у громадському житті. Саме особистісно зорієнтоване та діяльнісне навчання допомагає формувати не лише знання, а й переконання, що стають внутрішньою позицією дитини. Участь у дискусіях, рольових іграх, соціальних проектах дозволяє учням практично осмислити демократичні цінності, навчитися відповідальності, співпраці, емпатії.

Отже, ціннісний компонент громадянської компетентності є фундаментом для становлення зрілої, активної, морально відповідальної особистості. Він поєднує у собі національно-патріотичні та європейсько-демократичні орієнтири, спрямовані на виховання громадянина, який не лише усвідомлює свою

приналежність до української нації, а й відчуває відповідальність за розвиток демократичного, правового, гуманістичного суспільства.

Діяльнісний компонент громадянської компетентності є практичною основою становлення активної, відповідальної особистості, здатної реалізовувати свої громадянські права та обов'язки у різних соціальних контекстах. Якщо ціннісний і когнітивний компоненти визначають світоглядні орієнтири та систему знань, то діяльнісний – забезпечує перехід від усвідомлення до дії, тобто до реального громадянського вчинку. У сучасних умовах розвитку демократичного суспільства освіта має не лише формувати знання про державу і суспільство, а й розвивати у здобувачів освіти вміння критично мислити, приймати рішення, аргументовано відстоювати власну позицію, співпрацювати у колективі, брати участь у житті громади.

Одним із ключових умінь, що становлять основу діялісного компонента, є **критичне мислення**. Воно дозволяє учням осмислювати інформацію, оцінювати її достовірність, бачити причинно-наслідкові зв'язки, аналізувати суспільні події з різних точок зору. Критичне мислення формує здатність не піддаватися маніпуляціям, не сприймати інформацію пасивно, а перевіряти факти, робити обґрунтовані висновки. У шкільній практиці розвиток цього вміння здійснюється через дискусії, аналіз соціальних ситуацій, роботу з джерелами, обговорення суспільно-політичних тем. Учні навчаються аргументувати свої думки, поважати позиції інших, знаходити спільні рішення. Уміння мислити критично сприяє становленню громадянина, який здатний діяти усвідомлено, відповідально та самостійно в умовах інформаційного суспільства.

Важливою складовою діялісного компонента є **аргументоване відстоювання позиції** – здатність висловлювати власну думку, спираючись на логіку, факти, моральні та правові норми. Це вміння пов'язане з розвитком риторичних і комунікативних навичок, умінням вести публічний діалог, переконувати, зберігаючи повагу до опонента. В освітньому процесі воно формується під час дебатів, обговорення суспільно значущих тем, участі в учнівському самоврядуванні,

конференціях, моделях засідань місцевих рад або парламенту. Завдяки цьому учні вчать не лише висловлювати свої думки, але й аргументувати їх, спираючись на факти, етичні принципи та громадянські цінності. Такі навички особливо важливі для участі у демократичному суспільстві, де успіх залежить від здатності до конструктивного діалогу і спільного пошуку рішень.

Ще одним важливим умінням, що становить основу діяльнісного компонента, є **соціальна комунікація**. Вона передбачає здатність налагоджувати ефективну взаємодію з іншими людьми, працювати у групі, розв'язувати конфлікти мирним шляхом, проявляти емпатію та толерантність. Громадянська компетентність неможлива без уміння слухати, домовлятися, підтримувати партнерські відносини, брати участь у спільних ініціативах. Соціальна комунікація формується через спільну діяльність, проєктну роботу, участь у громадських заходах, міжшкільних або міжнародних програмах обміну. Такі форми сприяють розвитку довіри, взаємоповаги, почуття відповідальності за спільний результат, що є фундаментом громадянського суспільства.

Не менш важливим аспектом діяльнісного компонента є **співпраця**, яка виявляється у вмінні працювати в команді, координувати дії, приймати спільні рішення. Це вміння базується на демократичних принципах рівності, взаємопідтримки, поваги до думки кожного. У шкільній практиці співпраця реалізується під час виконання групових завдань, соціальних проєктів, волонтерської діяльності, участі у спільних ініціативах з представниками громади. Така діяльність допомагає учням відчувати себе частиною колективу, усвідомити цінність командної роботи та солідарності. Саме у співпраці формується відповідальність, лідерство, вміння узгоджувати інтереси – риси, необхідні для ефективної участі у суспільному житті.

Розвиток діяльнісного компонента передбачає **створення активного освітнього середовища**, у якому учень є не пасивним споживачем знань, а активним суб'єктом освітнього процесу. Це може бути реалізовано через інтерактивні методи – тренінги, симуляційні ігри, дебати, обговорення, проєктну діяльність, волонтерські акції, шкільне самоврядування. Такі форми діяльності дають змогу учням

відчути реальні механізми участі у громадському житті, зрозуміти важливість особистого внеску у розвиток суспільства.

Отже, діяльнісний компонент є ключовим у структурі громадянської компетентності, адже саме він забезпечує практичне застосування цінностей і знань у реальних життєвих ситуаціях. Формування відповідних умінь – критичного мислення, аргументованого відстоювання позиції, соціальної комунікації та співпраці – створює основу для виховання свідомого, ініціативного, активного громадянина. Така особистість не лише володіє знаннями про громадянське суспільство, а й здатна діяти в ньому ефективно, відповідально і з користю для громади та держави.

Особистісно-творчий компонент громадянської компетентності є тим елементом, який забезпечує становлення активної, самостійної, творчої особистості, здатної реалізовувати себе у суспільному житті, приймати зважені рішення та нести відповідальність за власні дії. Цей компонент виступає важливим показником зрілості громадянина, адже саме він пов'язує інтелектуальний, емоційно-ціннісний і діяльнісний досвід людини в єдину систему громадянської самореалізації. У контексті сучасної освіти особистісно-творчий компонент означає не лише розвиток індивідуальних здібностей, а й формування внутрішньої готовності діяти – проявляти ініціативу, приймати рішення, впливати на суспільне життя, брати участь у розбудові демократичного середовища.

Сутність цього компонента полягає у формуванні **активної життєвої позиції**, коли учень не спостерігає пасивно за подіями, а усвідомлює власну роль у спільноті, школі, державі. Особистісно-творча активність ґрунтується на почутті власної гідності, повазі до себе та інших, на усвідомленні важливості особистого внеску у суспільні зміни. Здатність діяти ініціативно означає готовність до нових ідей, пошуку рішень, пропозицій, що сприяють покращенню шкільного життя або життя громади. Саме тому школа має створювати такі умови, де кожен учень може виявити себе – у навчанні, творчості, проєктній діяльності, волонтерстві чи учнівському самоврядуванні.

Ініціатива як складова особистісно-творчого компонента передбачає прагнення до змін, готовність діяти без зовнішнього примусу, пропонувати нові шляхи вирішення проблем. Формування цього якості можливе через активне залучення учнів до прийняття рішень у шкільному середовищі, обговорення важливих питань, розробку і реалізацію соціальних чи екологічних проєктів. Учень, який проявляє ініціативу, поступово усвідомлює, що має вплив на спільні справи, що його голос важливий і може сприяти позитивним змінам. Таким чином, ініціатива стає не лише особистісною рисою, а й показником громадянської зрілості.

Не менш важливим елементом є **відповідальність** – здатність оцінювати наслідки своїх дій, дотримуватись моральних і правових норм, виконувати обіцянки, брати участь у вирішенні спільних завдань. Відповідальна поведінка є свідченням сформованої громадянської культури, адже вона спирається на усвідомлення власних обов'язків перед собою, іншими людьми, громадою, державою. Виховання відповідальності відбувається через практичну діяльність: виконання проєктних завдань, організацію заходів, участь у волонтерських акціях, коли дитина має можливість бачити результати своєї праці та усвідомлювати значення власного внеску. Вчитель у цьому процесі виступає не контролером, а наставником, який допомагає учням осмислити свої дії, оцінити їх наслідки та зробити висновки для майбутнього.

Особистісно-творчий компонент також включає розвиток **творчого потенціалу** – здатності генерувати нові ідеї, мислити нестандартно, шукати інноваційні підходи до вирішення проблем. Творчість у громадянському вихованні проявляється не лише у мистецьких формах, а й у соціальній творчості – у створенні нових форм взаємодії, ініціюванні суспільно корисних заходів, пропонуванні нестандартних рішень у межах громадських проєктів. Саме через творчу активність особистість вчиться бачити перспективу, планувати свої дії, брати участь у побудові спільного блага.

Розвиток особистісно-творчого компонента потребує **створення сприятливого освітнього середовища**, де учні мають свободу

висловлювати думки, ініціювати власні ідеї, брати участь у прийнятті рішень, не боячись помилок. Важливо, щоб навчальний процес був побудований на засадах партнерства, діалогу, підтримки і довіри. Це дозволяє виховати у дітей почуття власної значущості, віру у свої сили, мотивацію до саморозвитку. Ефективними формами роботи є учнівське самоврядування, гурткова діяльність, участь у творчих і соціальних проєктах, конкурсах, дебатах, форумах активної молоді.

Таким чином, **особистісно-творчий компонент** відіграє ключову роль у формуванні громадянської компетентності, адже саме через самореалізацію, ініціативу та відповідальність людина стає справжнім громадянином – активним, свідомим, творчим, здатним впливати на суспільні процеси. Він забезпечує гармонійне поєднання внутрішнього потенціалу особистості з її зовнішньою активністю, сприяє розвитку лідерських якостей, уміння діяти на благо громади й держави. Освіта, яка орієнтована на розвиток цього компонента, формує покоління громадян, готових не лише пристосовуватися до змін, а й ініціювати їх – відповідально, творчо, з вірою у власні сили та у майбутнє своєї країни.

3.2.1. Інтерактивні технології як засіб формування громадянської компетентності учнів початкових класів

Сьогодні в освіті відчутним є пріоритет загальнолюдських цінностей. Згідно з особистісно-діяльнісним підходом до організації освітнього процесу в центрі його знаходиться той, хто вчиться. Формування особистості і її становлення відбувається у процесі навчання, коли дотримуються певних умов:

- створення позитивного настрою для навчання;
- відчуття рівного серед рівних;
- забезпечення позитивної атмосфери в колективі для досягнення спільних цілей;
- усвідомлення особистістю цінності колективно зроблених умовисновків;
- можливість вільно висловити свою думку і вислухати свого товариша;

– учитель не є засобом «похвали і покарання», а – другом, порадиником, старшим товаришем.

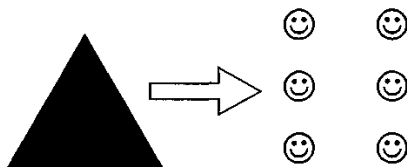
Всім цим умовам відповідають інтерактивні технології, які відносять до інноваційних.

Перш ніж перейти до ґрунтовного розгляду інтерактивних навчальних технологій та інтерактивних уроків спробуємо з'ясувати суть інтерактивного навчання та співставити його з традиційним навчанням.

Так історично склалось, що освіта у навчальних закладах (ЗОШ) надається учням у колективах (класах), тобто існує класно-урочна форма навчання. Основною одиницею такого навчання є урок. Кожний урок будується за певною структурою і передбачає організацію навчання за різними моделями. Скористаємось підходами, запропонованими Я. Голантом ще у 60-х р.р. XX ст. Він виділяв активну і пасивну моделі навчання залежно від участі учнів у навчальній діяльності.

Ми розглянемо пасивну, активну та інтерактивну (за Пометун О., Пироженко Л.) моделі навчання і порівняємо їх.

1. Пасивна модель навчання.

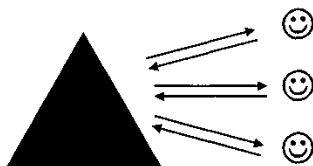
За даною моделлю учень виступає у ролі пасивного слухача. Він сприймає матеріал, який йому надає вчитель: відеофільм, текст підручника тощо. За такої моделі використовуються методи, коли учні або дивляться, або слухають, або читають (лекція-монолог, пояснення нового матеріалу вчителем, демонстрація).

Спробуємо визначити ознаки кожної моделі:

Сильні	Слабкі
1. Можна подати великий за обсягом матеріал за короткий час.	1. Учні є пасивними одержувачами поданої інформації.
2. Одночасно сприймають матеріал усі слухачі.	2. Вчителю важко зрозуміти якість засвоєння поданого матеріалу.
3. Витрачається мала кількість часу на розповідь, або пояснення для великої аудиторії.	3. Відсутній контроль за знаннями.
	4. Як правило, невисокий відсоток засвоєння знань.

Навчання за такою моделлю є пасивним. Дану модель можна назвати «Монолог».

2. Активна модель навчання.

В цьому випадку учень і вчитель знаходяться в постійному взаємозв'язку. Учень відповідає на запитання вчителя, розповідає. В учителя є можливість співпраці з кожним учнем окремо. За такої моделі використовують активні методи навчання: бесіда, дискусія, фронтальне опитування тощо. Визначимо позитивні і негативні сторони даної моделі:

Сильні	Слабкі
1. Високий рівень інформації (проблемний метод).	1. Учні спілкуються тільки з учителем.
2. Велика кількість учнів, які одночасно можуть сприймати інформацію.	2. Як правило, на уроці така модель використовується тільки для опитування.
3. Відсоток засвоєння матеріалу досить високий.	3. Учень знаходиться у постійній напрузі, „спитає-не питає”.
4. Майстерність педагога відіграє велику роль в організації такого навчання.	4. Учень може бути незадоволений тим, що його не спитали, не вислухали його думку.

5. Учитель може проконтролювати надані учням знання.	
--	--

Навчання за такою моделлю є активним. Така модель може дістати назву «Діалог».

3. Інтерактивна модель навчання.

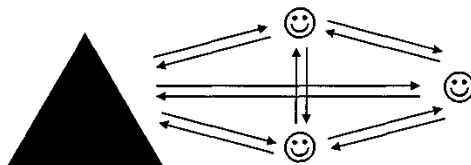

Схема даної моделі відображає постійне спілкування учителя з учнями, учнів з учнями. Відбувається спілкування всіх членів колективу. При навчанні за такою моделлю застосовують ділові та рольові ігри, дискусії, мозковий штурм, фронтальне опитування, круглий стіл, дебати. Перерахуємо позитивні та негативні сторони моделі:

Сильні	Слабкі
1. Розширюються пізнавальні можливості учня (здобування, аналіз, застосування інформації з різних джерел);	1. На вивчення певної інформації потрібен значний час;
2. Як правило, високий рівень засвоєння знань;	2. Необхідний інший підхід в оцінюванні знань учнів;
3. Учитель без зусиль може проконтролювати рівень засвоєння знань в учнів;	3. В учителя відсутній досвід такого виду організації навчання.
4. Учитель має можливість розкритись як організатор, консультант;	4. Відсутні методичні розробки уроків з різних предметів.
5. Партнерство між учителем і учнями та всередині учнівського колективу.	

Подану модель можна назвати «Полілог», вона є свідченням активного навчання.

Якщо порівняти дані моделі, то можна зробити висновки про те, що при наявності певних недоліків остання модель є досить ефективною.

У сучасному суспільстві навчання можна організувати таким чином, що джерелом знань може виступати не тільки вчитель, а й комп'ютер, телевізор, відео. Учні, відповідно, повинні вміти осмислювати отриману інформацію, трактувати її, застосовувати в конкретних умовах; разом з тим думати, розуміти суть речей, вміти висловити свою особисту думку. Саме цьому сприяють інтерактивні технології навчання.

Слово «інтерактив» прийшло до нас з англійської від слова «inter» – взаємний і «ast» – діяти. Таким чином, інтерактивний – здатний до взаємодії, діалогу. Інтерактивне навчання – це специфічна форма організації пізнавальної діяльності, яка має передбачувану мету – створити комфортні умови навчання, за яких кожен учень відчуває свою успішність, інтелектуальну спроможність [2, с. 9].

Суть інтерактивного навчання полягає в тому, що навчальний процес відбувається за умови постійної, активної, позитивної взаємодії всіх учнів. Відбувається колективне, групове, індивідуальне навчання, навчання у співпраці. Вчитель і учні є рівноправними суб'єктами навчання. В результаті організації навчальної діяльності за таких умов в класі створюється атмосфера взаємодії, співробітництва, що дає змогу вчителю стати справжнім лідером дитячого колективу. Організація інтерактивного навчання передбачає використання дидактичних і рольових ігор, моделювання життєвих ситуацій, створення проблемної ситуації. Розв'язання певних питань, проблем відбувається, в основному, в груповій формі. Але не слід плутати інтерактивне навчання з груповими формами роботи, які компенсують всі недоліки фронтальної та індивідуальної роботи. Групова форма роботи передбачає навчання однією людиною групи учнів; всі учні групи працюють над одним завданням разом із наступним контролем результатів.

Інтерактивні технології передбачають організацію кооперативного навчання, коли індивідуальні завдання переростають у групові, кожний член групи вносить унікальний вклад у спільні зусилля, зусилля кожного члена групи потрібні та незамінні для успіху всієї групи. Для роботи за інтерактивними технологіями учителю необхідно змінити свої особисті підходи до навчання, а в учнів повністю змінюють в такому разі життя класу. Тому для роботи за даними технологіями учителю необхідна певна підготовка (дидактична, моральна) та й учителю і учням треба звикнути до них. Свою роботу вчителю слід починати з простих інтерактивних технологій – робота в парах, малих групах і переходити до більш складних. Коли у вчителя і учнів з'явиться досвід подібної роботи, то уроки будуть проходити набагато легше, цікавіше, а підготовка до них не буде займати багато часу.

Інтерактивні технології навчання Пометун О., Пироженко Л. поділили на чотири групи: групове навчання (робота учня з учителем чи однолітком один на один, трійками, четвірками), фронтальне навчання, навчання у грі, навчання у дискусії.

Кооперативна (групова) навчальна діяльність – це форма (модель) організації навчання у малих групах учнів, об'єднаних спільною навчальною метою. За такої організації навчання учитель керує роботою кожного учня опосередковано, через завдання, якими він спрямовує діяльність групи. Кооперативне навчання відкриває для учнів можливості співпраці зі своїми ровесниками, дає змогу реалізувати природне прагнення кожної людини до спілкування, сприяє досягненню учнями вищих результатів засвоєння знань і формування вмінь. Така модель легко й ефективно поєднується із традиційними формами та методами навчання і може застосовуватися на різних етапах навчання [14, с. 22].

До групового (кооперативного) навчання можна віднести: роботу в парах, ротаційні трійки, «Два-чотири-всі разом», «Карусель», роботу в малих групах, «Акваріум».

Під час роботи в парах можна виконувати такі вправи: обговорити завдання, короткий текст; взяти інтерв'ю, визначити ставлення (думку)

партнера до даного питання, твердження і т. д.; зробити критичний аналіз роботи один одного; сформулювати підсумок виучуваної теми тощо.

До фронтальних технологій інтерактивного навчання відносять такі, що передбачають одночасну спільну роботу всього класу. Це і обговорення проблеми у загальному колі (її застосовують з іншими технологіями), і «Мікрофон» (надається можливість кожному сказати щось швидко, по черзі, висловити свою думку чи позицію), і незакінчені речення (поєднується з вправою «Мікрофон»), і «Мозковий штурм» (відома інтерактивна технологія колективного обговорення, широко використовується для прийняття кількох рішень з конкретної проблеми), і «Навчаючи-вчуся», і «Ажурна пилка», і «Case-метод», і «Дерево рішень».

До технологій навчання у грі відносяться імітації, рольові ігри, драматизація.

Учасники освітнього процесу, за ігровою моделлю, перебувають в інших умовах, ніж у традиційному навчанні. Учні надають максимальну свободу інтелектуальної діяльності, що обмежується лише конкретними правилами гри. Учні самі обирають свою роль у грі; висувуючи припущення про ймовірний розвиток подій, створюють проблемну ситуацію, шукають шляхи її розв'язання, покладаючи на себе відповідальність за обране рішення. Учителю в ігровій моделі виступає як: інструктор (ознайомлення з правилами гри, консультації під час її проведення), суддя-рефері (коригування і поради стосовно розподілу ролей), тренер (підказки учням з метою прискорення проведення гри), головуючий, ведучий (організатор обговорення).

Як правило ігрова модель навчання має 4 етапи:

- орієнтація (введення учнів у тему, ознайомлення з правилами гри, загальний огляд її перебігу);
- підготовка до проведення гри (ознайомлення зі сценарієм гри, визначення ігрових завдань, ролей, орієнтовних шляхів розв'язання проблеми);
- основна частина – проведення гри;
- обговорення [10, с. 42].

Технології навчання у дискусії є важливим засобом пізнавальної

діяльності учнів у процесі навчання, так як дискусія – широке публічне обговорення спірного питання. Досвід використання дискусії у навчанні дає змогу сформулювати деякі головні організаційно-педагогічні підвалини, які є спільними для будь-яких різновидів дискусії:

- проведення дискусії необхідно починати з висування конкретного дискусійного питання (тобто такого, що не має однозначної відповіді і передбачає різні варіанти розв’язання, зокрема протилежні);

- не слід висувати питання на кшталт: хто правий, а хто помиляється в тому чи іншому питанні;

- у центрі уваги має бути ймовірний перебіг дискусії (Що було б можливим за того чи того збігу обставин? Що могло статися, якби..? Чи були інші можливості, способи, дії?);

- усі вислови учнів мають стосуватися обговорюваної теми;

- учитель має виправляти помилки і неточності, яких припускаються учні, та спонукати учнів робити те саме;

- усі твердження учнів мають супроводжуватись аргументацією, обґрунтуванням, для чого учитель ставить питання на зразок: «Які факти свідчать на користь твоєї думки?», «Як ти міркував, щоб дійти такого висновку?»;

- дискусія може вирішуватись як консенсусом (прийняттям узгодженого рішення), так і збереженням існуючих розбіжностей між її учасниками [10, с. 48].

Вона сприяє розвитку критичного мислення, дає змогу визначити власну позицію, формує навички відстоювання своєї особистої думки, поглиблює знання з даної проблеми. Такі технології є досить цікавими для сучасної школи. До них відносять: «Метод ПРЕС», «Обери позицію», «Зміни позицію», «Безперервна шкала думок», «Дискусія», «Дискусія в стилі телевізійного ток-шоу», «Дебати». Так, наприклад, технологію «Метод ПРЕС» можна запропонувати до будь-якої проблеми за умови дотримання чотирьох етапів:

- висловіть свою думку, поясніть, у чому полягає ваша точка зору (починаючи зі слів: **я вважаю, що...**);

- поясніть причину виникнення цієї думки, тобто на чому ґрунтуються докази (починаючи зі слів: **оскільки...**);
- наведіть приклади, додаткові аргументи на підтримку вашої позиції, а також факти, що демонструють ваші докази (...**наприклад...**);
- узагальніть свою думку (зробіть висновок, починаючи зі слів: **Отже, таким чином...**) [14, с. 50].

Коли учні засвоять етапи ПРЕС методу, його можна використовувати на всіх уроках у початкових класах, оскільки це привчає учня до логічного висловлювання своєї думки.

Інтерактивні технології відіграють важливу роль у сучасній освіті. Їх перевагою є те, що учні засвоюють всі рівні пізнання (знання, розуміння застосування, оцінка), збільшується в класах кількість учнів, які свідомо засвоюють навчальний матеріал. Учні займають активну позицію в засвоєнні знань, зростає їх інтерес в одержанні знань. Значно підвищується особистісна роль вчителя – він виступає як лідер, організатор. Але треба зазначити, що проєктування і проведення уроку за інтерактивними технологіями вимагають, перш за все, компетентності в даних технологіях учителя, його вмінню переглянути і перебудувати свою роботу з учнями. Аналогічно за певних умов проводяться й інші інтерактивні вправи.

Важливим завданням математики в початкових класах є розвиток пізнавальних здібностей у дітей. Необхідно розвинути в учнів уміння спостерігати і порівнювати, виділяти спільні та окремі риси у порівнюваних об'єктах, виконувати такі мислительні операції як аналіз, синтез, узагальнення, конкретизація.

Для того щоб урок математики був ефективним, слід враховувати психологічні особливості сприймання учнями навчального матеріалу.

На момент вступу до першого класу діти перебувають у різних стартових умовах. Вони різняться між собою, перш за все, за віком. Вікова відмінність між найстаршим і наймолодшим учнем класу становить майже один рік. А рік у молодшому шкільному віці відіграє велику роль. Та навіть якщо в класі були зібрані діти, які народились в один день, то й тоді вони не мали б однакового рівня розумового

розвитку. Це зумовлено як відмінностями біологічного характеру, так і умовами дошкільного виховання.

Дослідження показують, що приблизно 65 % дітей, які приходять до школи, мають так званий рівень розумової норми: їхній розвиток відповідає паспортному віку; 15 % дітей мають підвищені розумові здібності (рівень розумового розвитку випереджає паспортний вік дитини), причому 2 % складають розумово обдаровані діти; залежні розумові здібності притаманні 15-16 % дітей; нарешті, 4-5 % дітей мають різні ступені розумової дефективності [14, с. 3].

Кожний учитель у своєму класі виділяє кілька груп дітей і знає, що кожна така група потребує особливого підходу. На практиці дітей умовно поділяють на 3 групи: слабкі, середні, сильні. Кожна група учнів потребує відповідного підходу. Найважче працювати зі слабкими дітьми. Вони потребують багато уваги на уроці, і кожний учитель мусить вирішувати проблему: як організувати роботу зі слабкими учнями таким чином, щоб не залишити поза увагою інші групи дітей. Як не дивно, середні учні теж потребують багато уваги. Вони вчаться посередньо лише тому, що всіх це влаштовує. А вчитель, працюючи з сильними і слабкими учнями, мало звертає уваги на середніх. Сильні учні можуть працювати швидше за інших на уроці і це забезпечує їм резерв часу. Ось чому вчителю теж треба приділяти їм багато уваги. З такою проблемою стикається велика кількість вчителів.

Процес реформування школи, який відбувається відповідно до закону України «Про освіту» [4], Концепції загальної середньої освіти [9], Державного стандарту початкової загальноосвітньої освіти [2], забезпечує системне оновлення змісту та перехід на нову структуру навчання. В учителів з'являється можливість застосовувати нові активні технології навчання, цінні й для кожного учня.

У сучасному інформаційному суспільстві, коли високорозвинені технології вимагають нової системи мислення, школа має навчити учнів комунікативності, умінню працювати з будь-якою інформацією, умінню мислити неординарно, гнучко, в залежності від ситуації та багатьом іншим рисам. Готувати дитину до життя у суспільстві допомагають інтерактивні технології навчання, які широко застосовуються на Заході, а в останнє десятиріччя поширились і в нас

у державі, хоча для української школи вони не є новими.

Для того щоб учень добре навчався, він повинен постійно бути включений у процес учіння шляхом спілкування з учнями, учителем, він має говорити на уроці не один і не два рази, а постійно бути у спілкуванні. Уроки, організовані за інтерактивними технологіями сприяють розвитку мислення учнів, уміння вислухати товариша і зробити свої висновки, вчитись поважати думку іншого і вміти аргументувати свою, поважати думку іншого і вміти аргументувати свого тощо.

На уроках і у позаурочній діяльності можна застосувати групову навчальну діяльність - це модель організації навчання у малих групах учнів, об'єднаних спільною навчальною метою [7, с. 22]. Важливим елементом при організації такого навчання є позитивна взаємозалежність членів групи, коли для всіх стає цілком зрозуміло, що:

а) зусилля кожного члена групи потрібні й незамінні для успіху всієї групи;

б) кожний член групи робить унікальний внесок у спільні зусилля групи завдяки його можливостям чи ролі при виконанні завдання [7, с. 24].

Найчастіше парну і групову роботу проводять на етапі застосування набутих знань.

Навчання за інтерактивними технологіями можна проводити; у 1, у 2, у 3 і в 4 класах. В даному випадку різниця може полягати у виборі методів навчання в залежності від вікових особливостей учнів. У першому і другому класі можна застосовувати більше наочності, роздаткового матеріалу, шаблонів, тоді як у 4-му класі можна давати більшу кількість самостійних завдань. Фактично вчитель застосовує групові форми роботи, але на новому змістовому і конструктивному витку. Особливість виконання вправ за інтерактивними технологіями полягає в тому, що будь-яка вправа або завдання складається з трьох елементів:

- інструкція,
- дія;

– рефлексія (осмислення), тобто спочатку іде пояснення як робити, далі учні виконують завдання, а в процесі рефлексії пояснюють, чому саме такий варіант, шлях, дію вибрали.

Зверніться до зображеної вище інтерактивної моделі спілкування вчителя і учнів, коли відбувається полілог між усіма учасниками уроку. Завдяки такому спілкуванню вчитель може ненав'язливо повідомити новий матеріал, опитати, закріпити вивчене, а учні мають можливість у цікавій формі все це сприйняти і запам'ятати в дії.

4.2.1. Формування громадянської компетентності учнів: інтегративний підхід та ключові методичні стратегії

У сучасному світі, що динамічно змінюється, здатність людини ефективно функціонувати як свідомий громадянин є критично важливою. Громадянська компетентність, визначена як сукупність знань, умінь, навичок, ставлень і цінностей, необхідних для активної участі в житті суспільства, не формується спонтанно. Вона вимагає цілеспрямованої, системної роботи в рамках освітнього процесу. Національний стандарт середньої освіти України та концепція Нової української школи (НУШ) наголошують на інтеграції громадянської освіти в усі без винятку шкільні предмети. Цей підхід передбачає використання різноманітних форм та методів, які перетворюють учня з пасивного спостерігача на активного учасника освітнього та соціального процесу. Далі розглянемо ключові методичні стратегії, які є основою для розбудови громадянської компетентності, з особливим акцентом на їх практичному застосуванні та педагогічній цінності.

1. Застосування інтерактивних технологій для забезпечення активної позиції учнів.

Першим і фундаментальним кроком у формуванні громадянської компетентності є відмова від застарілої моделі «трансляції знань» на користь інтерактивних методів навчання. Інтерактивні технології (груповою робота, дискусії, рольові ігри, дебати, кейс-методи) забезпечують активну позицію учнів, стимулюють їхню залученість та

розвивають навички, необхідні для демократичного суспільства: комунікацію, співпрацю, критичне мислення та прийняття рішень.

Теоретичне підґрунтя активного навчання. Педагогічні теорії, зокрема конструктивізм (Ж. Піаже, В. Бондар, О. Пометун), стверджують, що знання найкраще засвоюються тоді, коли учень активно конструє їх на основі власного досвіду та взаємодії з оточуючим світом, а не просто отримує готову інформацію від учителя. У контексті громадянської освіти це означає, що учні повинні «прожити» демократичні процеси, а не лише вивчити їх визначення з підручника.

Групова робота як модель суспільної взаємодії. Організація групової роботи на уроках (наприклад, Я досліджую світ, мова і читання, розгляд екологічних проблем) моделює реальні ситуації співпраці між різними людьми. Учні вчаться домовлятися, розподіляти ролі, слухати і чути інших, аргументувати свою позицію та знаходити компроміси. Це пряме тренування навичок, необхідних для участі в громадських організаціях, місцевому самоврядуванні чи політичних процесах.

З цієї метою ми використовуємо «Роботу в малих групах», «Робота в парах» тощо. Наприклад: організація групової роботи на уроці на тему «Моя мала батьківщина». Учитель розподіляє ролі у групі. **Варіант перший** – предмет ЯДС.

Картограф – учень, який малює карту (або представляє карту) виучуваного регіону.

Історик – учень, який коротко розкриває історичне минуле регіону.

Геолог – учень, який описує форми земної поверхні, типи ґрунту та клімат цього регіону.

Економіст – учень, який розповідає про види економічної діяльності, якою там займаються люди.

Антрополог – учень, який розповідає про народ, що проживає у цьому регіоні, про його традиції та культуру.

Варіант другий. Ролі для уроку математики при розв’язуванні текстових задач.

Глумач (той, хто інтерпретує завдання) – учень, який

переформулює завдання таким чином, що б усі його зрозуміли.

Шукач – учень, який знаходить і позначає потрібні числа у завданні, що мають бути використані при його розв’язанні.

Обчислювач – учень, який формулює завдання в математичних термінах і керує іншими при його розв’язуванні.

Контролер – учень, який перевіряє всю роботу, щоб переконатися, що все зроблено правильно.

Зв’язковий – учень, який керує обговоренням, що б знайти приклади інших завдань, котрі можуть бути вирішені аналогічним шляхом.

Метод «Спеціальні ролі під час обговорення» – це стратегія, що допомагає залучити учнів до процесу роботи. Учителю необхідно уважно спостерігати за групами, щоб переконатися, що обговорення йде на належній глибині й досить докладно. Інакше учні можуть просто розповісти те, що вони знають, і на цьому завершити виконання своєї ролі. Завдання буде виконане надто швидко й інші учні не цілком зрозуміють цей матеріал. Крім того, деякі групи завершають виконання завдання набагато раніше за інших. Як і у випадку застосування інших методів кооперативного навчання, щойно учні навчаться виконувати це завдання, вони зможуть виконувати його надалі ефективно» [7, с. 95].

Дискусії та дебати у формуванні культури діалогу та аргументації. Можливість вільно висловлювати свою думку та вміння вести конструктивний діалог є наріжними каменями громадянської культури. Дискусії на уроках щодо моральних дилем, соціальних конфліктів чи історичних подій вчать учнів формулювати власну позицію, підкріплювати її фактами, поважати альтернативні думки та адекватно сприймати критику. Формат структурованих дебатів додатково розвиває навички публічного виступу та глибокого аналізу проблеми з різних сторін.

Дискусія сприяє розвитку критичного мислення учнів, дає можливість визначити власну позицію, формує навички аргументації та відстоювання своєї думки, поглиблює знання з обговорюваної проблеми. «Для того, щоб дискусія була ефективною:

– Робіть помітки, які дозволять вам триматися в межах обговорюваної проблеми.

– Активно користуйтеся жестами та мімікою, які допомагають підтримувати хід дискусії, не перериваючи її.

– Для того що б повернутись до теми обговорення, скажіть, наприклад: «Схоже ми відхилилися, повернімося до поняття...»

– Уважно слухайте учнів, слідкуйте за ходом обговорення, настроєм, не давайте відхилитися від теми.

– Не дозволяйте обговоренню перетворитися на гарячу суперечку, але й не гасіть усі прояви емоцій.

– Ставте конкретні запитання, щоб пробудити обговорення й абстрактні, що б остудити запал.

– Змініть формулювання проблем, що обговорюються, або застосуйте інший прийом поживлення думок, якщо дискусія вщухає.» [10, с. 117].

Варіантів проведення дискусії може бути багато.

Варіант 1. Круглий стіл

Дискусія в невеликій (не більше 5 учнів) групі, члени якої обговорюють певне питання, спілкуючись як один з одним, так і з іншими учнями класу, які становлять аудиторію, де проходить «круглий стіл».

Варіант 2. Засідання експертної групи (або петельна дискусія)

Обмін думками в групі з 4–6 учнів із заздалегідь призначеним головою. Відбувається у два етапи: 1) обговорення обраної проблеми всіма учасниками групи; 2) виклад позиції групи у вигляді невеликих (1–2 хв) виступів кожного її члена перед усім класом. Обговорення цієї позиції з класом не передбачається.

Варіант 3. Форум

Вид дискусії, подібний до засідань експертних груп, але на другому етапі відбувається обмін думками з аудиторією (класом).

Ситуативне моделювання та імітаційні ігри для занурення у соціальні ролі. Рольові ігри, такі як «Судовий процес», «Засідання місцевої ради» або «Міжнародна конференція», дозволяють учням приміряти на себе різні соціальні та громадянські ролі (депутата, судді, журналіста, активіста). Це створює ефект занурення, що сприяє кращому розумінню складності соціальних інститутів, процедур прийняття рішень та відповідальності, яка лежить на громадянах та

посадових особах. Вони вчаться бачити проблему очима різних зацікавлених сторін.

Особливості використання технології ситуативного моделювання, або імітаційної гри застосовують з метою мотивації навчальної діяльності учнів і зосередження їхньої уваги на темі уроку можна провести коротку (протягом 2–3 хв) імітацію, пов'язану з матеріалом уроку. Наприклад, це може бути демонстрація досліду або імітація соціального явища (наприклад, «розмова» з предметом» щодо того, де і як відбувалися події) тощо. Від змісту ситуації можна відштовхнутись, переходячи з учнями до вивчення відповідного матеріалу. Наприклад. **Якби я був (була) явищем природи.** Учитель може використати асоціації як спосіб мотивації навчальної діяльності учнів, запропонувавши учням висловитися про те, які асоціації виникають у них з темою чи основним поняттям уроку, наприклад «культура ХХІ сторіччя», «землетруси», «демократична держава» тощо. Асоціації, названі учнями, можна просто вислухати або записати на дошці. Ці записи можна групувати, наприклад виокремлюючи позитивні чи негативні асоціації, аби потім спертися на результати цієї роботи в поясненні нового матеріалу.

Кейс-метод (аналіз конкретних ситуацій). Використання реальних життєвих або соціально-політичних кейсів (наприклад, конфлікт щодо забудови парку в місті, екологічна проблема, порушення прав людини) спонукає учнів до пошуку рішень, аналізу наслідків та оцінки правових і етичних аспектів ситуації. Це вчить їх застосовувати теоретичні знання на практиці та бачити взаємозв'язок між своїми діями та загальним благом.

Приклад кейс-методу з громадянської освіти для учнів 3-4 класів:

Кейс-метод: «Правила нашого подвір'я»

Тема: Взаємодія в колективі, повага до правил спільноти, вирішення конфліктів.

Легенда кейсу:

Учні класу (або вигадані персонажі) стикаються з конкретною ситуацією на ігровому майданчику, яка порушує загальний спокій та правила.

2. Проєктна діяльність: Формування практичних навичок

громадянської участі

Якщо інтерактивні методи закладають основи комунікації та мислення в межах класної кімнати, то проєктна діяльність виводить процес формування громадянської компетентності за її межі, у простір реального життя. Залучення учнів до соціально значущих проєктів є ключовим інструментом для формування практичних навичок громадянської участі, ініціативності та відповідальності. Це не просто навчальний метод, а філософія дії, яка перетворює ідеї на відчутні результати.

Від теорії до практики: Цикл проєктування. Проєктна діяльність імітує реальні процеси вирішення проблем у суспільстві. Вона включає всі етапи: ідентифікацію проблеми (наприклад, відсутність сортування сміття в школі, потреба допомоги місцевому притулку для тварин, низька поінформованість молоді про вибори), планування дій, пошук ресурсів, реалізацію та оцінку результатів. Проходячи цей цикл, учні вчаться не просто *говорити* про зміни, а *робити* їх.

Проєкт з громадянської освіти для початкової школи:

«Мій безпечний шлях до школи»

Тривалість проєкту: 2-3 тижні (інтегрований у курси «Я досліджую світ», «Основи здоров'я», «Мистецтво»).

Клас: 3 або 4 клас.

Опис та актуальність проєкту

Цей проєкт спрямований на формування в учнів початкової школи навичок безпечної поведінки в дорозі до школи та додому, а також розвиток активної громадянської позиції через вивчення та, за можливості, покращення місцевої інфраструктури. Діти навчатимуться ідентифікувати ризики, аналізувати інформацію, співпрацювати та презентувати свої ідеї місцевій громаді.

Мета проєкту:

- Підвищити рівень обізнаності учнів щодо правил дорожнього руху та безпечної поведінки на вулиці.

- Розвивати критичне мислення та вміння аналізувати безпекові ризики навколишнього середовища.

- Формувати навички командної роботи, комунікації та

відповідальності.

– Заохочувати активну громадянську позицію та вміння впливати на вирішення локальних проблем.

Етапи реалізації проєкту

Етап 1: Дослідження та ідентифікація проблеми (1 тиждень)

Урок 1 («Я досліджую світ»): Вступ до теми безпеки. Обговорення правил дорожнього руху. Вчитель пропонує учням дослідити свій власний шлях до школи.

Домашнє завдання/Полеве дослідження: Учні разом із батьками проходять своїм звичним маршрутом до школи. Вони фіксують (фотографують, записують) небезпечні місця (наприклад, відсутність світлофора, погано видно «зебру», припарковані на тротуарі машини, ями на дорозі).

Урок 2 («Я досліджую світ», інформатика): Аналіз зібраних даних. Створення інтерактивної «Карті небезпек» на дошці або в простому онлайн-сервісі (наприклад, Google My Maps). Діти обговорюють, які ризики є найпоширенішими.

Етап 2: Планування та створення продукту (4-5 уроків)

Учні діляться на малі групи (команди):

Команда 1: «Дизайнери правил»

Створюють яскраві, ілюстровані плакати або буклети з ключовими правилами безпечної поведінки (для розповсюдження в школі).

Команда 2: «Творці мультфільмів/історій»

Пишуть сценарій та малюють комікс або створюють простий анімаційний ролик (наприклад, за допомогою онлайн-інструментів або навіть простого малювання на папері та фотографування кадрів) про пригоди героя, який дотримується/не дотримується правил.

Команда 3: «Активісти/Листоноші»

На основі «Карті небезпек» складають колективного листа (або звернення) до місцевої влади, дорожньої служби чи батьківського комітету з пропозиціями щодо усунення конкретних небезпек (наприклад, прохання встановити знак «Пішохідний перехід», полатодити освітлення). Вчитель допомагає оформити лист офіційно.

Етап 3: Реалізація та презентація (1 тиждень)

Презентація: Проведення «Уроку безпеки» для учнів 1-2 класів, де команди презентують свої продукти: показують мультфільм/комікс, роздають буклети, розповідають про свої відкриття.

Поширення інформації: Розміщення плакатів у визначених місцях у школі (за погодженням з адміністрацією).

Відправка листа: Офіційна відправка колективного звернення до відповідних інстанцій.

Очікувані результати

Діти краще знають і свідомо дотримуються правил безпеки.

Розвинені навички співпраці та вирішення проблем.

Усвідомлення, що вони, навіть будучи дітьми, можуть впливати на безпеку своєї громади.

Можливе реагування місцевої влади на звернення учнів (що стане потужним підтвердженням дієвості громадянської участі).

Необхідні ресурси

Комп'ютери/планшети з доступом до інтернету (для дослідження та створення цифрових продуктів).

Канцелярські товари: папір, фарби, олівці, маркери.

Підтримка батьків для проведення безпечних «польових» досліджень маршруту.

Контакти місцевих органів влади (для відправки звернення).

Соціальна значущість як мотиваційний чинник. Ключова відмінність громадянських проєктів від звичайних навчальних завдань – їхня реальна соціальна значущість. Усвідомлення того, що їхня робота має цінність для громади, є потужним внутрішнім мотиватором для учнів. Вони бачать прямий зв'язок між своїми зусиллями та покращенням навколишнього середовища чи соціальної ситуації, що зміцнює їхню віру у власну спроможність впливати на світ.

Розвиток «м'яких» навичок (soft skills). Окрім конкретних результатів проєкту, учні розвивають цілий спектр «м'яких» навичок, критичних для успіху в XXI столітті:

Лідерство: учні вчаться брати на себе ініціативу, мотивувати інших, організовувати роботу команди.

Тайм-менеджмент: планування термінів, розподіл завдань, дотримання дедлайнів.

Медіація та вирішення конфліктів: робота в команді часто вимагає залагодження суперечок та пошуку консенсусу.

Фандрейзинг та комунікації: якщо проєкт потребує ресурсів, учні вчаться писати звернення, презентувати свої ідеї партнерам, залучати підтримку.

Інтеграція в навчальні предмети. Проєктна діяльність легко інтегрується в будь-який предмет. Наприклад, на уроках ЯДС та мистецтва можна розробити проєкт з оптимізації транспортної системи району; на уроці математики – проєкт з енергозбереження в школі; на уроці української мови – інформаційну кампанію з популяризації читання. Таким чином, предметні знання стають інструментом для вирішення реальних проблем, а не самоціллю.

Приклади успішних практик. В Україні існує багато прикладів, коли шкільні проєкти переростали в сталі громадські ініціативи: створення шкільних екопатрулів, організація благодійних ярмарків на підтримку ЗСУ, відновлення пам'ятних знаків, облаштування громадських просторів. Кожен такий проєкт – це маленька школа громадянської відповідальності, де учні на власному досвіді переконуються, що бути громадянином означає бути активним і дієвим.

3. Створення ситуації вибору: відповідальність як основа громадянськості

Справжня громадянська компетентність неможлива без усвідомлення особистої відповідальності за власні рішення та їхні наслідки. Демократія передбачає постійний вибір – від вибору лідера класу до вибору стратегії розвитку країни. Тому освітній процес має бути структурований таким чином, щоб регулярно ставити учнів перед необхідністю робити вибір та нести за нього відповідальність.

– **Психологія відповідальності.** Відповідальність формується не через примус чи лекції, а через досвід. Коли дитина має можливість обрати тему проєкту, спосіб його реалізації, партнера по команді, вона автоматично стає більш залученою та мотивованою. Наслідки цього вибору (успіх чи невдача) стають найкращим учителем. Завдання

педагога – створити безпечне середовище, де помилка сприймається як можливість для навчання, а не як привід для покарання.

Практичні механізми впровадження ситуації вибору:

Вибір тем та завдань: Замість універсальних тем для рефератів, пропонувати учням перелік актуальних проблем на вибір.

Гнучкість у методах оцінювання: Дозволяти учням обирати форму звітності (презентація, есе, відеоролик, практична діяльність), що стимулює креативність та відповідальний підхід до роботи.

Шкільне самоврядування: Це квінтесенція створення ситуації вибору. Участь у виборах органів самоврядування, робота в них, прийняття рішень щодо шкільного життя (організація свят, розподіл бюджету на потреби класу, вирішення конфліктів) – все це прямий тренінг демократії. Учні вчаться працювати з мандатом довіри, звітувати перед виборцями та приймати складні, іноді непопулярні рішення.

Відповідальність за наслідки. Важливо, щоб учні несли не тільки «позитивну» відповідальність (успіх проєкту), а й стикалися з «негативними» наслідками своїх рішень. Якщо обрана стратегія проєкту виявилася неефективною, педагог має допомогти проаналізувати причини невдачі, а не усувати проблему за учнів. Це вчить стійкості, адаптивності та вмінню коригувати курс дій.

Етичний вибір. Окрім організаційних рішень, громадянська освіта передбачає формування моральних орієнтирів. Створення ситуацій етичного вибору на уроках етики, літератури чи правознавства (аналіз дилем, обговорення «сірих зон» у законодавстві чи поведінці) вчить учнів керуватися цінностями, а не лише миттєвою вигодою.

Створення ситуації вибору перетворює школу з авторитарного інституту на простір можливостей, де учень поступово, крок за кроком, дорослішає як свідомий, відповідальний та ініціативний громадянин.

4. Використання медіатекстів: розвиток критичного мислення та інфомедійної грамотності

В епоху інформаційного перенасичення, гібридних загроз та глобальної пропаганди, здатність громадян критично оцінювати інформацію стає не просто корисною навичкою, а запорукою

національної безпеки та сталого розвитку демократичного суспільства. Формування інфомедійної грамотності є невід’ємною частиною громадянської компетентності. Освітній процес має активно використовувати медіатексти – будь-які повідомлення, передані через медіа (новинні статті, телевізійні сюжети, дописи в соціальних мережах, рекламні банери, відеоролики) – як основний об’єкт для аналізу та обговорення.

Критичне мислення як фільтр інформації. Мета використання медіатекстів полягає в розвитку здатності учнів не лише споживати інформацію, а й аналізувати її джерело, мету створення, приховані маніпуляції та потенційний вплив на аудиторію. Учні вчаться ставити правильні питання: «Хто створив цей контент і навіщо?», «Які факти підтверджуються джерелами, а що є думкою чи оціночним судженням?», «Чи немає тут ознак мови ворожнечі або стереотипів?».

Інтеграція в усі предмети. Аналіз медіатекстів легко інтегрується в різні дисципліни:

ЯДС: Обговорення актуальних подій, представлених у різних ЗМІ. Порівняння висвітлення однієї й тієї ж події в українських, західних та російських медіа для виявлення пропагандистських наративів.

Мова та література: Аналіз мовних засобів маніпуляції, риторичних прийомів, що використовуються в політичних промовах чи рекламних текстах.

Практичні приклади використання медіатекстів на уроках:

Вправа «Детектор брехні»: Учитель пропонує учням кілька новинних заголовків чи коротких повідомлень, одне чи два з яких є фейковими (спеціально підготовленими або взятими з пропагандистських ресурсів). Завдання учнів – використовуючи доступні інструменти (пошук першоджерела, перевірка фактів на авторитетних ресурсах, як-от StopFake або VoxCheck), викрити фейк та пояснити, як вони це зробили.

Проект «Створюємо власні медіа»: Учні об’єднуються в команди і створюють випуск шкільної газети, новинний відеоблог або подкаст, присвячений актуальним шкільним чи місцевим подіям. Вони

вчатися дотримуватися журналістських стандартів, перевіряти інформацію та відповідально ставитися до поширення контенту.

Кейс-стаді «Маніпуляція в рекламі»: Аналіз рекламних роликів чи політичної реклами для виявлення психологічних прийомів впливу на споживача/виборця.

Інфомедійна грамотність як імунітет. Розвиток цих навичок формує у громадян «імунітет» до дезінформації, що є критично важливим для прийняття усвідомлених рішень під час виборів, оцінки дій влади чи формування власної громадянської позиції щодо складних соціальних питань.

5. Позаурочна діяльність: Цілісна система громадянського виховання

Жоден урок, навіть найінтерактивніший, не може охопити всього спектра громадянського життя. Позаурочна діяльність є тим простором, де теоретичні знання перетворюються на реальний життєвий досвід, а громадянська компетентність формується у своїй цілісності через дію та взаємодію в неформальній обстановці. Вона доповнює формальну освіту, пропонуючи учням можливості для самореалізації, лідерства та служіння суспільству.

Виховна робота та тематичні заходи: Тематичні класні години, зустрічі з ветеранами, місцевими активістами, представниками влади, історичні квести, моделювання виборів, Дні прав людини – всі ці заходи створюють атмосферу, що сприяє формуванню цінностей: патріотизму, поваги до прав людини, верховенства права, толерантності.

Шкільне самоврядування: Як уже згадувалося раніше, це не просто іграшкова структура, а важливий інститут громадянського виховання. Ефективне шкільне самоврядування (учнівська рада, парламент, омбудсмен) дає учням реальні важелі впливу на життя школи.

Приклад: Учнівська рада може ініціювати зміни до правил внутрішнього розпорядку, організувати збір коштів на обладнання зони відпочинку, або представляти інтереси учнів перед адміністрацією. Це

вчить їх діяти в рамках правового поля, вести переговори та відстоювати свої права демократичним шляхом.

Волонтерство та соціальне служіння: Волонтерська діяльність є, можливо, найсильнішим інструментом формування емпатії, соціальної відповідальності та активної громадянської позиції. Допомога літнім людям, дітям-сиротам, вимушеним переселенцям, Збройним силам України – це дії, які мають прямий позитивний вплив на суспільство.

Приклад: Організація регулярних благодійних ярмарків «На потреби ЗСУ», плетіння маскувальних сіток, збір теплих речей для лікарень. Ці заходи не лише допомагають конкретним людям, а й виховують почуття спільноти, солідарності та глибокого патріотизму. Учні бачать, як їхня особиста участь трансформується у велику справу.

Формування громадянської компетентності – це комплексний, багатовекторний процес, який вимагає синергії формальної (урочної) та неформальної (позаурочної) освіти. Інтеграція інтерактивних технологій, проєктної діяльності, створення ситуацій вибору, використання медіатекстів та активна позаурочна робота – це не просто набір методів, а цілісна система, спрямована на підготовку свідомих, критично мислячих, відповідальних та активних громадян, здатних розбудовувати сильну, демократичну та стійку Україну.

5.2.1. Формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкової школи

Для формування в учнів початкових класів громадянської компетентності необхідно підготувати вчителя. Метою практичної підготовки є формування у здобувачів освіти – майбутніх учителів початкової школи – громадянської компетентності як інтегральної особистісно-професійної якості, що виявляється у здатності діяти відповідально, на основі демократичних цінностей, правової культури, громадянської позиції та соціальної активності у професійній діяльності й суспільному житті.

Завдання практичної підготовки майбутніх учителів початкової школи до сформованості у них громадянської компетентності:

1. Сформувати ціннісно-мотиваційний компонент громадянської компетентності – усвідомлення майбутніми вчителями значущості громадянської позиції, прав людини, демократичних принципів, національної ідентичності та європейських цінностей.

2. Розвинути когнітивний компонент – систему знань про основи громадянської освіти, права і свободи людини, соціально-правові норми, громадянські інститути та механізми їхньої реалізації.

3. Сформувати діяльнісно-поведінковий компонент – уміння реалізовувати громадянські знання й цінності у практичній педагогічній діяльності (через уроки, виховні заходи, проєкти, волонтерство тощо).

4. Розвинути рефлексивну компетентність – здатність до самооцінки власної громадянської позиції, аналізу педагогічних ситуацій із громадянським змістом.

5. Забезпечити інтеграцію теоретичної і практичної підготовки шляхом створення ситуацій професійного моделювання, педагогічних практик, участі у громадських ініціативах.

З цією метою були застосовані методи практичної підготовки.

До них віднесли:

1. Діагностичні методи:

– анкетування, опитування, тестування (для визначення рівня сформованості громадянської компетентності);

– самооцінювання та рефлексивні щоденники студентів.

2. Інтерактивні методи:

– тренінги громадянської активності, рольові та ділові ігри, кейс-метод, дебати, круглі столи;

– моделювання педагогічних ситуацій громадянського змісту.

3. Проєктні методи:

– розроблення й реалізація студентських мініпроєктів з громадянської освіти для учнів початкової школи;

– участь у шкільних і громадських ініціативах.

4. Практичні методи:

- педагогічна практика у початкових класах із застосуванням громадянсько орієнтованих технологій;
- волонтерська діяльність, громадські заходи, учнівське самоврядування.

5. Методи оцінювання результатів:

- порівняльний аналіз вхідних і вихідних результатів діагностики;
- експертне оцінювання педагогічних дій;
- самоаналіз і портфоліо громадянського розвитку.

З метою якісної підготовки нами була розроблена модель формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкової школи. Модель фактично є системою взаємопов'язаних компонентів, що забезпечують цілісний процес формування громадянської компетентності в умовах професійної підготовки майбутніх педагогів.

У представленій моделі зазначено цільовий, змістовий і процесуальний компоненти.

Цільовий компонент мав за мету підготовку вчителя-громадянина, здатного формувати громадянську компетентність у молодших школярів та завдання сприяння особистісному становленню студента як активного громадянина, носія демократичних цінностей і прикладу для учнів.

Змістовий компонент інтегрував громадянсько зорієнтований зміст у навчальні дисципліни («Педагогіка», «Методика виховної роботи», «Українська мова», «Я досліджую світ», «Громадянська освіта»). Використання навчальних матеріалів, що відображають: права дитини та громадянські обов'язки; принципи демократії, толерантності, національної гідності; досвід волонтерства, соціальної відповідальності, екологічної культури.

Процесуальний компонент передбачав проходження педагогічної практики у початкових класах ЗЗСО із застосуванням громадянсько орієнтованих, виховних та громадських заходів тощо

Розроблена нами модель передбачала етапність формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкової школи.

Модель формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкової школи

Процесуальний компонент передбачав проходження педагогічної практики у початкових класах ЗЗСО із застосуванням громадянсько орієнтованих, виховних та громадських заходів тощо

Розроблена нами модель передбачала етапність формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкової школи.

Мотиваційно-орієнтаційний етап передбачав формування позитивної мотивації, громадянської позиції, усвідомлення значення громадянських цінностей. Для цього проводили зі студентами тренінги, дискусії, рефлексивні бесіди, вікторини, перегляд відеореєстрацій тощо.

На когнітивно-діяльнісному етапі відбувалося засвоєння знань, розвиток практичних умінь формування громадянської компетентності учнів через ділові ігри, практикуми, моделювання уроків, педагогічні майстерні.

У процесі творчо-рефлексивного етапу відбувалося удосконалення професійних умінь, самооцінка та самореалізація у громадянській діяльності у процесі проходження педагогічної практики, участі у громадських проектах, створенні портфоліо, здійсненні самоаналізу.

У результаті реалізації моделі формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкової школи нас задовольнили очікувані результати.

- Формування у майбутніх учителів активної громадянської позиції.

- Здатність інтегрувати елементи громадянської освіти у зміст уроків і виховних заходів.

- Розвиток у студентів комунікативної, соціальної, правової, етичної компетентностей.

- Підвищення якості педагогічної практики завдяки реалізації громадянсько зорієнтованих підходів.

Формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкової школи є критично важливим завданням сучасної педагогічної освіти. Ця компетентність не обмежується лише знанням правових норм чи історії держави; вона охоплює глибоке усвідомлення демократичних цінностей, активну громадянську позицію, навички критичного мислення та готовність до участі у житті суспільства. Оскільки вчитель початкових класів є першим провідником дитини у світ соціальних норм і правил, його власна громадянська зрілість та приклади поведінки мають вирішальний вплив на формування світогляду маленьких громадян. Отже, якісна підготовка педагогів у цьому напрямі є інвестицією у майбутнє демократичне суспільство України.

Ефективне формування цієї компетентності вимагає комплексного підходу в системі вищої педагогічної освіти. Воно має

бути інтегроване як у теоретичні дисципліни (педагогіка, психологія, правознавство), так і в практичну підготовку. Використання інтерактивних методів навчання, проектної діяльності соціального спрямування, аналізу медіатекстів та створення ситуацій вибору під час навчання у виші дозволяє майбутнім вчителям не лише засвоїти знання, а й набутти практичного досвіду громадянської участі. Такий діяльнісний підхід гарантує, що випускники педагогічних закладів будуть готові застосовувати ці ж методи у своїй роботі з учнями початкової школи.

Ключовим аспектом є також розвиток інфомедійної грамотності та критичного мислення майбутніх учителів. В умовах інформаційної війни та постійного потоку дезінформації, вміння педагога самостійно аналізувати джерела інформації, виявляти маніпуляції та навчати цьому дітей є фундаментальною громадянською навичкою. Підготовка вчителя, який здатен формувати в учнів «імунітет» до пропаганди, є стратегічно важливим завданням для забезпечення стійкості та безпеки українського суспільства.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що успішне формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкової школи залежить від поєднання ціннісних орієнтирів, практичних навичок та системного підходу в освітньому процесі. Лише вчитель, який сам є активним, відповідальним і свідомим громадянином, зможе виховати таке ж покоління. Це підкреслює першочергову важливість постійного вдосконалення програм педагогічної освіти, щоб вони відповідали сучасним викликам і потребам розбудови громадянського суспільства в Україні.

6.2.1. Деякі питання організації громадянського навчання молодших школярів

Проблема формування громадянської компетентності молодших школярів є однією з найактуальніших у сучасній українській освіті. Початкова школа – це фундамент, на якому закладаються базові уявлення дитини про себе як про члена суспільства, про правила

співжиття, цінності демократії, патріотизм та відповідальність. Недооцінка цього етапу або формальний підхід до громадянського виховання може призвести до формування пасивного, байдужого або схильного до маніпуляцій громадянина у майбутньому. Тому системний і цілеспрямований підхід до вирішення цієї проблеми є критично важливим для сталого розвитку України як правової та демократичної держави.

Ефективне вирішення цієї проблеми вимагає застосування діяльнісного та інтегративного підходів в освітньому процесі. Громадянська компетентність не може бути сформована через зазубрювання визначень чи пасивне слухання лекцій. Вона формується через активну участь, взаємодію та досвід. Використання інтерактивних технологій, таких як групова робота, рольові ігри, та залучення до соціально значущих проєктів (наприклад, волонтерство у школі чи місцевій громаді) дозволяє молодшим школярам на практиці освоїти навички співпраці, прийняття рішень та відповідальності. Інтеграція цих елементів у всі предмети, а не лише в окремі уроки «Я досліджую світ», забезпечує цілісність сприйняття світу та своєї ролі в ньому.

Ключовим аспектом у цій роботі є також розвиток критичного мислення та елементарної інфомедійної грамотності дітей. В умовах сучасних інформаційних викликів важливо вже з початкової школи вчити дітей ставити запитання, перевіряти інформацію на базовому рівні, розрізняти факти та думки, а також усвідомлювати вплив медіа. Це формує в учнів «імунітет» до маніпуляцій і закладає основи для прийняття усвідомлених рішень у майбутньому.

Наше дослідження, присвячене формуванню громадянської компетентності, було проведене серед учнів 1–3 класів ліцею №8 міста Умані Черкаської області. Для вирішення поставлених завдань ми розробили та застосували комплекс модифікованих психодіагностичних методик, адаптованих до специфіки проблеми дослідження. Отримані дані дозволили виявити ключові тенденції розвитку громадянськості серед учнів початкових класів.

Зокрема, результати дослідження, отримані за допомогою модифікованої нами методики «Фільм-тест Р. Жилія», засвідчили, що рівень громадянськості дітей варіюється залежно від конкретних ситуацій та сфер діяльності. Була також відзначена певна різниця між хлопчиками і дівчатками. Виявлено, що під час організації вільного часу (ігри, прогулянки, побутові справи) молодші школярі, особливо хлопчики, демонструють схильність до самостійності. Водночас, більшість учнів других-третьох класів надають перевагу виконанню домашніх завдань у присутності дорослих.

Додатково проведені індивідуальні бесіди з учнями щодо їхньої самостійності у виконанні домашніх завдань – чи шукають вони відповіді самостійно в підручнику, чи одразу звертаються по допомогу до старших або однолітків – показали, що близько 70% третьокласників прагнуть отримати підтримку з боку батьків чи однокласників. При цьому спостерігається чітка закономірність: учні з високою успішністю в навчанні частіше обирають самостійний підхід до виконання завдань, тоді як діти із посередніми результатами потребують постійної допомоги дорослих.

Отримані дані також вказують на певні гендерні відмінності в навчальних уподобаннях. Зокрема, хлопчики частіше віддають перевагу завданням репродуктивного характеру, таким як списування тексту чи читання, тоді як дівчатка виявляють більший інтерес до творчих завдань складання оповідань, фантазування та малювання. Близько 30% досліджуваних третьокласників зазначили розв'язування задач на громадянську тематику серед цікавих для них завдань. Проте спостереження за роботою школярів під час уроків математики показали, що процес вирішення задач не завжди стимулює пізнавальну активність та громадянськість учнів, часто зводяться до простого впізнання типу задачі та застосування вже відомого алгоритму дій.

З метою глибшого вивчення особливостей прояву громадянськості учнями в різних освітніх контекстах – на уроках та в групі продовженого дня – ми розробили спеціальний опитувальник, який використовувався як структурована схема спостереження за роботою школярів, а також як інструмент опитування вчителів та

вихователів. Результати, отримані за допомогою цього інструменту, підтвердили попередні висновки: учні з високими успіхами в навчанні демонструють вищий рівень громадянськості, що проявляється в їхньому прагненні до самостійності та здатності активно діяти.

Опитувальник для вчителів

Оцінка стану громадянської компетентності молодших школярів

Інструкція: Оцініть, наскільки часто та якісно учні Вашого класу (або конкретний учень) демонструють зазначені нижче поведінкові прояви та навички. Використовуйте шкалу від 1 до 5, де:

- 1 – Ніколи або майже ніколи
- 2 – Рідко
- 3 – Іноді (ситуативно)
- 4 – Часто
- 5 – Завжди або майже завжди

№	Питання/Критерій спостереження	Оцінка (1-5)
1.	Чи дотримуються учні встановлених у класі/школі правил (наприклад, правил поведінки на уроці, правил користування спільним майном), розуміючи їхню необхідність для спільного блага?	
2.	Чи виявляють учні ініціативу в організації спільних справ (наприклад, прибирання класу, підготовка до свята, допомога молодшим школярам)?	
3.	Наскільки охоче діти співпрацюють у груповій роботі, чи вміють домовлятися, розподіляти ролі та знаходити компроміси без втручання вчителя?	
4.	Чи вміють учні аргументувати свою позицію під час обговорень, поважаючи при цьому думки інших, навіть якщо вони не збігаються з їхніми власними?	
5.	Чи виявляють діти емпатію та готовність допомогти одноліткам, які опинилися у складній ситуації (наприклад,	

	засмучені, потребують допомоги з навчанням, зазнають труднощів)?	
6.	Чи беруть учні участь у прийнятті рішень, що стосуються життя класу (наприклад, вибір назви команди, місця для екскурсії, правил гри на перерві)?	
7.	Наскільки критично учні ставляться до інформації з різних джерел (наприклад, телебачення, інтернет, розповіді однолітків), чи вміють ставити запитання "чому?" та "звідки я це знаю?"	
8.	Чи демонструють учні відповідальність за виконання доручень або своїх обов'язків (наприклад, чергування, домашні завдання, догляд за рослинами/тваринками в класі)?	
9.	Чи висловлюють діти зацікавленість подіями, що відбуваються в їхньому місті/селі, Україні, світі (наприклад, обговорюють новини, ставлять запитання про війну, екологію, свята)?	
10.	Чи помічали Ви прояви волонтерської активності або бажання долучитися до соціально корисних справ поза межами школи (наприклад, допомога ЗСУ, притулку для тварин)?	

Додаткові коментарі вчителя за бажанням.

На основі гіпотетичного опитування 6 вчителів і 6 вихователів початкових класів (які оцінювали середній рівень прояву компетентності своїх учнів за шкалою 1-5), ми отримали такі змодельовані результати. Для наочності результати представлені у відсотках, що відображають частку учнів, які демонструють високий рівень (оцінки 4 та 5) за кожним із критеріїв.

У молодшому шкільному віці, як і на будь-якому іншому етапі психологічного розвитку, формування громадянськості є процесом поступового переходу від залежності до автономії. Цей шлях полягає в

еволюції дитини від невміння самостійно приймати рішення та постійної потреби в допомозі дорослих до здатності та вміння покладатися на власні сили.

№	Питання/Критерій спостереження	Частка учнів із високим рівнем прояву (оцінки 4 та 5)
1.	Дотримання встановлених правил поведінки	78%
2.	Ініціатива в організації спільних справ	45%
3.	Вміння співпрацювати в групі, домовлятися	65%
4.	Вміння аргументувати позицію, поважаючи інших	55%
5.	Вияв емпатії та готовності допомогти одноліткам	72%
6.	Участь у прийнятті рішень, що стосуються життя класу	50%
7.	Критичне ставлення до інформації з різних джерел	35%
8.	Відповідальність за виконання доручень/обов'язків	68%
9.	Зацікавленість подіями в місті/Україні/світі	40%
10.	Волонтерська активність або бажання долучитися до соц. справ	30%

Розвиток громадянської позиції школярів відбувається через постійне вирішення внутрішніх та зовнішніх суперечностей. З одного боку, існує природне прагнення дитини до спільної діяльності та

взаємодії з дорослими, а з іншого – завдання дорослих полягає в тому, щоб поступово привчати дітей до самостійності та відповідальності (громадянськості). Також спостерігається конфлікт між потягом дитини до свободи вибору, незалежності у вчинках і судженнях, та обов'язком дорослих постійно спрямовувати цю дитячу ініціативу в рамки соціальних норм і правил.

Аналіз психолого-педагогічної літератури, вивчення передового педагогічного досвіду, а також наші власні спостереження дають підстави стверджувати, що громадянськість формується виключно в процесі активної навчальної діяльності самих школярів. Цей процес вимагає від учнів мобілізації самостійних інтелектуальних зусиль, вольових якостей, емоційної залученості та конкретних дій, що стає можливим лише за умови застосування вчителем розвивальних методів навчання.

Особливе значення у формуванні громадянськості має пошукова діяльність. Вона проявляється через процес самостійного відбору учнями необхідних знань, вибору оптимальних способів виконання завдань, а також через ініціативний пошук нової інформації та шляхів вирішення проблем.

Отже, громадянськість школяра є кінцевим результатом цілісної та досконалої системи навчання, виховання і розвитку, головна мета якої – формування розумової та практичної самостійності думок і вчинків як ключової якості особистості учня.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що успішне формування громадянської компетентності молодших школярів залежить від синергії ціннісних орієнтирів, практичних навичок та системного підходу. Освітнє середовище початкової школи має бути безпечним простором для експериментів із соціальними ролями, де дитина вчиться бути активною, відповідальною та свідомою частиною своєї спільноти – класу, школи, міста, країни. Лише такий підхід гарантує виховання покоління, здатного розбудовувати сильну та демократичну Україну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Басюк Н. А. «Людина і світ» з методикою викладання у початковій школі : навчально-методичний посібник. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. 96 с.
2. Державний стандарт початкової освіти: URL: <http://dano.dp.ua/attachments/article/303/Державний%20стандарт%20початкової%20освіти.pdf>
3. Доміна В. В. Формування громадянської компетентності молодших школярів у контексті національно-патріотичного виховання : методичний посібник. Хмельницький : ХГПА, 2014. 132 с.
4. Закон України «Про освіту» URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
5. Інтерактивні технології навчання : теорія, досвід : метод. посіб. / авт.-уклад. О. Пометун, Л. Пироженко. Київ : А.П.Н., 2002. 136 с.
6. Комар О. А. Інтеракція як основа освітнього співробітництва на уроках у початковій школі. *Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи* : зб. наук. праць. Умань : Візаві, 2019. Вип. 1. С. 64–70.
7. Комар О. Інтеграція знань як важливий чинник всебічного розвитку молодшого школяра. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Ужгород – Кропивницький : Вид-во «Код», 2024. Вип. 6. С. 138–143.
8. Конституція України [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
9. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні URL: <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/KONTSEPTSIYA-ROZVYTKU-GROMADYANSKOYI-OSVITY-V-UKRAYINI.pdf>
10. Навчання в дії : як організувати підготовку вчителів до застосування інтерактивних технологій навчання : метод. посіб. / А. Панченков, О. Пометун, Т. Ремех. Київ : А.П.Н., 2011. 72 с.
11. Непорада І. Формування громадянської компетентності молодших школярів засобами усної народної творчості. *Витоки педагогічної майстерності*. 2023. Вип. 31. С. 149–155.
12. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>

13. Пометун О. І. Енциклопедія інтерактивного навчання. Київ, 2007. 144 с.

14. Пометун О. І., Пироженко Л. В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання. Київ : А.С.К., 2004. 192 с.

15. Про затвердження Державного стандарту початкової освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-п#Text>

16. Про Концепцію загальної середньої освіти (12-річна школа) URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v_5-2290-01#Text

17. Рудницька Н. Ю., Шанскова Т. І., Коновальчук І. М. Формування громадянської компетентності учнів початкових класів в умовах становлення нової української школи. Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених ДДПУ ім. Івана Франка. 2021. Вип. 57, т. 2. С. 285–292.

18. Сігова А. Г. Формування громадянської компетентності учнів початкових класів. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/20241/1/Sigova.pdf>

19. Формування громадянської компетентності молодших школярів в позакласній діяльності URL.: <https://naurok.com.ua/stattya-formuvannya-gromadyansko-kompetentnosti-molodshih-shkolyariv-v-pozaklasniy-diyalnosti-131698.html>

20. Формування громадянської компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів / уклад. Н. М. Степанова. Черкаси : Видавництво ЧОІПОПП, 2014. 44 с.

21. Komar O. A., Chuchalina Y. M., Kramarenko A. N., Torchynska T. A., Shevchuk I. V. Agile approach in training future primary school teachers for resolving complex pedagogical situation. *International Electronic Journal of Elementary Education*. 2021. Vol. 13, Issue 4. P. 469–477. DOI: <https://doi.org/10.12973/eu-jer.10.2.879>

2.2. СОЦІАЛЬНО-ЕМОЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ЯК ОСНОВА СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Сучасні трансформації суспільства, зумовлені глобалізаційними процесами, технологічними змінами та зростанням інформаційних потоків, актуалізують питання всебічного розвитку особистості. У таких умовах дедалі більшого значення набуває не лише інтелектуальний потенціал здобувачів освіти, а й сформованість емоційних, соціальних та етичних компетентностей, що забезпечують здатність до відповідальної взаємодії, саморегуляції, усвідомленого вибору та прийняття рішень [6; 12; 13].

У цьому контексті особливо ваговою є концепція соціально-емоційного навчання (СЕН), спрямована на формування цілісної особистості, здатної брати участь у трансформації суспільства на засадах гуманізму, поваги та взаємної підтримки. СЕН пропонує нову освітню парадигму, у центрі якої – розвиток навичок усвідомлення, співпереживання й залученості як фундаментальних компонентів якісної освіти [6; 12].

Серед причин зростання інтересу до СЕН – необхідність формування у дітей та молоді здатності до конструктивного вирішення конфліктів, розвитку стресостійкості, уміння співпрацювати з іншими, дбати про спільне благо. Світова педагогічна практика демонструє, що набуття соціально-емоційних компетентностей сприяє не лише покращенню міжособистісних взаємин, а й позитивно впливає на навчальні результати, мотивацію, психоемоційний стан учнівства [6; 9; 14].

Впровадження СЕН поглиблює гуманістичний вимір освіти, адже допомагає школярам краще усвідомлювати власні потреби, аналізувати власні емоційні стани, взаємодіяти з іншими на засадах доброти й поваги, критично оцінювати наслідки власних вчинків [1; 2; 6]. Водночас СЕН не обмежується індивідуальним рівнем – воно охоплює соціальний і системний виміри, наголошуючи на важливості відповідальної участі в житті громад і суспільства загалом [10; 12; 13].

Особливої значущості соціально-емоційне та етичне навчання

набуває в українських реаліях, адже сучасні виклики, пов'язані з війною, соціальною нестабільністю та зростанням рівня стресу, вимагають підтримки психологічної стійкості дітей, розвитку здатності співчувати, взаємодіяти, приймати різноманіття. Освітня система України сьогодні потребує інструментів, які допомагають формувати безпечне та підтримувальне середовище, здатне сприяти гармонійному розвитку здобувачів освіти [5; 8].

Метою цієї роботи є комплексне висвітлення теоретичних засад, структури, ціннісних орієнтирів і механізмів впровадження СЕН, а також аналіз його ролі у розвитку громадянської позиції та формуванні здорових соціальних взаємин в освітньому середовищі.

Основними завданнями є:

- проаналізувати концептуальні засади СЕН та його ключові виміри;
- розкрити зв'язок соціально-емоційних та етичних компетентностей із громадянською зрілістю учнівства;
- схарактеризувати особливості впровадження СЕН у закладах освіти;
- представити можливі шляхи інтеграції програми в освітній процес;
- визначити перспективи розвитку СЕН у вітчизняній педагогічній практиці.

Об'єктом дослідження є процес соціально-емоційного розвитку особистості в освітньому середовищі.

Предметом – теоретичні й практичні засади впровадження СЕН у закладах загальної середньої освіти.

Наукова новизна полягає в розкритті потенціалу СЕН як інтегрованої моделі виховання, що сприяє формуванню цілісної особистості, здатної до усвідомленої взаємодії в суспільстві.

Теоретичне та практичне значення роботи визначається можливістю використання напрацьованих підходів у практиці вчительства, психологічному супроводі освітнього процесу, розробленні освітніх і виховних програм.

1.2.2. Теоретико-методологічні основи соціально-емоційного розвитку

Сутність та концептуальні основи СЕН. Концепція СЕН вибудована на сучасних підходах соціально-емоційного навчання (СЕН) та низці інноваційних освітніх практик, що спрямовані на утвердження цілісного бачення освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти [6; 8; 9]. Її зміст ґрунтується на розумінні того, що розвиток дитини не обмежується суто когнітивною сферою – повноцінне навчання передбачає врахування емоційних, соціальних і поведінкових аспектів, які визначають здатність особистості конструктивно будувати взаємини з людьми та із собою [1; 14].

Соціально-емоційне навчання трактується як тривалий процес формування в дітей і дорослих системи знань, переконань і практичних умінь, необхідних для усвідомлення власних емоцій, їх адекватного вираження та регулювання. Окрім того, СЕН передбачає набуття досвіду емпатичної взаємодії, уміння розуміти емоційні стани інших, поважати відмінності та підтримувати конструктивний діалог. До змісту СЕН входить також уміння формулювати реалістичні, морально вмотивовані цілі й цілеспрямовано рухатися до їх досягнення; будувати позитивні та взаємопідтримувальні стосунки; брати на себе відповідальність за особисті рішення та вчинки. Такий комплекс умінь дає змогу особистості ефективно діяти в різних соціальних середовищах, дотримуючись етичних принципів і зберігаючи внутрішню рівновагу [6; 10].

Компетентності, що становлять основу соціально-емоційного навчання, можна вважати своєрідними «базовими життєвими навичками». Саме вони забезпечують стійкість до стресу, здатність до критичного мислення, гнучкість поведінки, відкритість до змін, готовність співпрацювати та адаптуватися до соціальних викликів. Такі вміння є підґрунтям не лише для емоційного благополуччя, а й для громадянської активності: вони сприяють усвідомленню особистої та соціальної відповідальності, розвитку критичного погляду на суспільні процеси та залученню до них [11; 14].

У цьому сенсі СЕН важливе не лише для учнів і учениць, а й для педагогів, батьків, місцевих громад. Воно пропонує практичні стратегії та інструменти, які допомагають організувати навчання так, щоб воно готувало дитину передусім до реальних життєвих ситуацій, а не лише до виконання тестових завдань. Наголос зміщується з традиційного розуміння успішності – як кількості правильних відповідей – на здатність критично мислити, бути відповідальним за власні дії, будувати партнерські відносини й досягати взаєморозуміння в різних життєвих контекстах [6; 11].

Нерідко СЕН називають «відсутньою ланкою» в сучасній школі. Хоча соціально-емоційні компетентності безпосередньо впливають на навчальні результати, тривалий час вони були другорядними порівняно з предметними знаннями. Лише поступово усвідомлено, що академічні досягнення та особистісне благополуччя нерозривно пов'язані: дитина, яка вміє регулювати емоції й працювати в команді, засвоює матеріал змістовніше та з більшою мотивацією. Тому інтеграція СЕН у шкільні програми стає не додатковим елементом, а передумовою успішного навчання [14].

У центрі підходу – активне, дослідницьке навчання. Дитина не просто сприймає інформацію, а застосовує її на практиці: у рольових ситуаціях, групових проєктах, рефлексивних вправах. Педагогічні стратегії при цьому спрямовуються на виявлення універсальних навичок, що проявляються в різних предметних галузях і життєвих ситуаціях. Такий підхід поглиблює самосвідомість учнів та сприяє формуванню позитивних установок щодо себе, інших людей і процесу навчання [6; 10].

Важливо підкреслити, що соціально-емоційним умінням можна цілеспрямовано навчати. Для цього необхідне освітнє середовище, у якому панує атмосфера довіри, підтримки, психологічної безпеки. Турботливий підхід педагогів допомагає дітям відчувати, що їхні переживання не ігноруються, а є важливою частиною навчального процесу. Саме так створюються умови, у яких дитина навчається не лише відповідати на запитання, а й порозумінню, співчуттю, відповідальному ставленню до себе та інших [6; 12].

Соціально-емоційне навчання (СЕН) у сучасній педагогічній думці розглядається водночас як міжнародний освітній рух і як змістово-методична модель, яка може бути інтегрована в освітні процеси різних рівнів – від дошкільної підготовки до середньої, вищої та післядипломної освіти. У різних країнах світу програма функціонує як інструмент систематичного розвитку в дітей і дорослих здатності до усвідомленої, відповідальної та співчутливої взаємодії з іншими людьми і власним внутрішнім світом [11; 14].

Педагогічна логіка СЕН спирається на ідею, що виховання особистості не може бути зведене лише до накопичення знань чи формування суто когнітивних умінь. Вивчення внутрішніх станів, розвиток уміння розпізнавати та регулювати власні емоції, налагоджувати доброзичливі стосунки й приймати морально виважені рішення є невід’ємною складовою повноцінного освітнього процесу. Саме тому СЕН сприймається не додатковим елементом, а фундаментальною умовою цілісного розвитку дитини.

Концептуальні засади та зміст навчальної програми СЕН були створені представниками різних професійних галузей: педагогами-практиками, учителями-новаторами, дослідниками й дослідницями, науковцями, які прагнули осмислити школу як простір, що не лише передає знання, а й формує внутрішню культуру людини, здатність жити в злагоді із собою та іншими. Усвідомлення цього привело до розуміння ролі освіти у зміцненні благополуччя як окремої особи, так і суспільства загалом.

Важливою передумовою становлення СЕН стали дослідження у сфері соціально-емоційного навчання (СЕН). Наукові роботи переконливо засвідчили: уміння дітей розуміти свої почуття, керувати ними, та навички емпатійної комунікації позитивно впливають на загальну академічну успішність, підвищують мотивацію до навчання, формують стійкість до стресу й роблять міжособистісні взаємини більш конструктивними. Отже, емоційне благополуччя й успішність дитини є взаємопов’язаними, а створення умов для морального та соціального розвитку стає важливим завданням школи.

Структура соціально-емоційного навчання (СЕН) формувалася на основі сучасних інноваційних підходів у сфері соціально-емоційного навчання (СЕН) та інших освітніх ініціатив, які прагнуть забезпечити цілісний, інтегрований підхід до освіти у школах. СЕН передбачає не лише розвиток академічних компетентностей учнів, а й формування емоційної зрілості, етичної свідомості та соціальної відповідальності, що робить його комплексним інструментом сучасного навчання. Для тих, хто знайомий із роботами Деніела Гоулмена, присвяченими емоційному інтелекту, або з п'ятьма групами компетенцій CASEL (співпраця академічного, соціального та емоційного навчання), очевидні спільні риси між їхніми підходами та структурою СЕН. Значний вплив на концепцію СЕН справила також книга Деніела Гоулмена та Пітера Сенге «Потрійний фокус: новий підхід до освіти», у якій автори пропонують дивитися на навчальний процес через призму поєднання особистісного, соціального та системного розвитку учня [8].

Одним із ключових нововведень СЕН є інтеграція нових елементів у традиційне соціально-емоційне навчання. Зокрема, програма робить акцент на розвитку навички підтримувати увагу. Увага є фундаментальною компетенцією, без якої неможливо ефективно навчатися та регулювати власний внутрішній стан. У багатьох стандартних навчальних програмах цьому питанню приділяють мало уваги, тоді як Гоулмен підкреслює: навчання концентрації є логічним і необхідним наступним кроком для розвитку емоційного інтелекту, оскільки воно допомагає дітям ефективно засвоювати знання та справлятися з власними емоціями [9].

Другим важливим аспектом СЕН є посилена увага до етичного виховання. Програма базується на універсальних цінностях, таких як співпереживання, турбота про інших та відповідальність за власні дії, які не залежать від конкретної культури чи регіону. Соціально-емоційне та етичне навчання допомагає учням усвідомлювати значення доброти, розвивати здатність піклуватися про себе та інших, а також формує навички, необхідні для підтримки здорових соціальних відносин. Сучасні дослідження показують, що прояв співпереживання

та турботи не лише позитивно впливає на оточуючих, але й зміцнює емоційне та фізичне здоров'я тих, хто його проявляє, а також сприяє розвитку соціального благополуччя. Гоулмен наголошує, що знання емоцій інших людей недостатньо – необхідно навчати дітей дбати про інших і бути готовими допомогти, що має стати невід'ємним компонентом соціально-емоційного навчання [10].

Третім важливим напрямом СЕН є врахування сучасних досліджень у сфері емоційної травми та ефективних втручань після неї. Програма розроблена таким чином, щоб забезпечити безпечну роботу з учнями, які пережили емоційні травми, а також із тими, хто таких досвідів не мав. Вона включає методики саморегуляції, навчання емоційного усвідомлення та рефлексії, а також тілесні практики, спрямовані на зняття стресу та стабілізацію нервової системи. Ці практики є доступними для щоденного використання, допомагають нормалізувати гіпер- та гіпоактивність, готують учнів до навчання та сприяють розвитку здатності зосереджувати увагу. Такий підхід створює безпечне середовище для учнів і є важливою базою для формування емоційної грамотності та стійкості [6].

СЕН також підкреслює значення виховання стійкості на різних рівнях: особистісному, міжособистісному, соціальному та культурному. Програма наголошує на цілісному підході до розвитку дитини, розглядаючи її як активний елемент у взаємопов'язаних системах. Крім того, програма спрямована на формування системного мислення та усвідомлення взаємозалежності людей у сучасному динамічному та глобалізованому світі. Таке мислення дозволяє учням розуміти, що їхні дії та рішення впливають не лише на їхнє життя, а й на життя інших, та формує здатність до відповідальної поведінки [4].

Важливою складовою СЕН є також розгляд питань соціальної справедливості. Програма показує, що забезпечення рівних можливостей для всіх членів суспільства потребує не лише правил і норм, але й формування базових цінностей, таких як усвідомлення спільності людства, взаємопов'язаність і повага до інших. Вона дає змогу учням практично опрацьовувати ці цінності, аналізувати структури, що підтримують або обмежують справедливість, і

знаходити шляхи подолання несправедливості. Таким чином, СЕН поєднує розвиток емоційної та етичної компетентності з підготовкою дітей до активного й відповідального життя у суспільстві [3].

Завдяки інтеграції сучасних досліджень, інноваційних методик і принципів етичного виховання, СЕН створює комплексну систему, яка сприяє гармонійному розвитку особистості. Програма не лише формує емоційну стійкість та увагу, а й навчає дітей співпереживанню, етичним нормам і системному мисленню, що забезпечує підґрунтя для успіху в навчанні, соціальному житті та майбутній професійній діяльності [5].

Соціально-емоційне навчання (СЕН) організоване навколо трьох ключових вимірів, які відображають типи знань і навичок, що їх програма прагне передати учням: усвідомленість, співпереживання та залученість. Кожен із цих вимірів можна розглядати на трьох взаємопов'язаних рівнях: особистісному, соціальному та системному. Така багаторівнева структура спирається на доказові результати досліджень у сфері соціально-емоційного навчання (СЕН) і перегукується з моделлю, запропонованою Д. Гоулменом і П. Сенге у книзі «Потрійний фокус», яка передбачає увагу до себе, увагу до інших та увагу до взаємозалежності і систем [10; 12].

Три основні виміри СЕН – усвідомленість, співпереживання та залученість – тісно переплетені між собою, що відображається й у схемах їхньої взаємодії. Кожен вимір включає певний набір компетенцій, які можна розвивати окремо, проте ефективніше їх розглядати у комплексі, як взаємопов'язану систему навичок та знань.

Для того, щоб діяти конструктивно, як на особистому рівні, так і у колективі, необхідно пройти три послідовні етапи. Перший крок – усвідомленість, тобто розпізнавання проблеми та розуміння власних емоцій, думок і реакцій. Другий крок – співпереживання, що передбачає емоційне включення в ситуацію та мотивацію діяти задля блага інших. Третій крок – залученість, коли знання і емоційний досвід поєднуються у вміннях діяти компетентно та ефективно. Такий послідовний процес дозволяє виховувати у дітей здатність до усвідомлених і етичних рішень, а також формує навички відповідальної участі у соціальних та системних процесах.

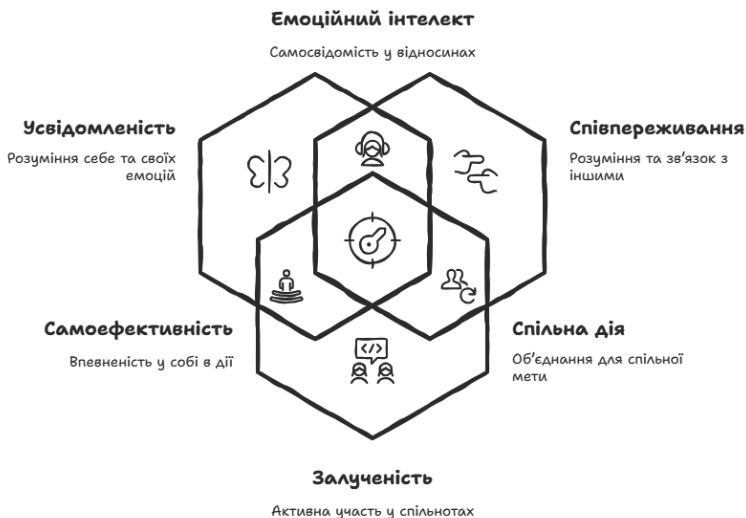

Рис. 1. Рівні та виміри СЕН

Соціально-емоційне та етичне навчання ґрунтується на принципі співпереживання, яке виступає фундаментом усіх трьох вимірів СЕН. Співпереживання можна розуміти як ставлення до себе, до інших і до людства в цілому через призму доброти, емпатії та уваги до позитивних і негативних емоційних станів. Важливо, що цінності, які програма СЕН намагається виховати, базуються не на наказах і не на примусі, а на усвідомленому розумінні учнями та учительством важливості добра та турботи. Тому виховання доброти та співпереживання не можливе шляхом простого припису «бути добрим»; необхідний активний процес усвідомлення та практики [2; 12].

Критичне мислення є важливим елементом співпереживання. Проте йдеться не про будь-який критичний аналіз, а про такий, який спрямований на розуміння власних потреб, бажань і цінностей людини та її оточення. Сюди також входить здатність розпізнавати чинники, що сприяють довготривалому благополуччю як себе, так і інших. Учні та учительство, які практикують такий підхід, вчаться розуміти потреби оточення і ширших спільнот, а відтак – усвідомлювати взаємозалежність людства загалом [10; 12; 13].

Інші два виміри СЕН – усвідомленість та залученість – підтримують розвиток співпереживання. Усвідомленість власних емоційних станів і станів інших людей, особливо коли вони переживають щастя чи страждання, сприяє формуванню справжнього співпереживання до себе та оточення. Усвідомлення взаємозалежності та систем, у яких ми живемо, є критично важливим для ефективної залученості учнів як свідомих громадян, керованих співпереживанням. Навички, що формують співпереживання до себе, ближнього та ширших спільнот, потребують спеціального навчання; лише їхнє засвоєння перетворює співпереживання на практичний вираз турботи та відповідальності [9].

Доктор Туптен Джінпа, дослідник співпереживання та автор програми «Виховання співпереживання» Стенфордського університету, визначає співпереживання як «відчуття стурбованості, яке виникає при зіткненні зі стражданнями іншої людини, і мотивацію полегшити це страждання». Він пояснює, що співпереживання дозволяє реагувати на страждання з розумінням, терплячістю та добротою, а не через страх чи відторгнення. Воно виступає «містком» між емпатією та конкретними проявами доброти, щедрості та альтруїзму [2].

Часто співпереживання помилково сприймають як слабкість або не вміння протистояти несправедливості. Проте у рамках СЕН співпереживання розглядається виключно як прояв внутрішньої сміливості. Це не пасивність, а активна стурбованість за інших, яка зміцнює внутрішню силу та сприяє розвитку етичної поведінки. Науковці зазначають, що врахування потреб і страждань інших людей є основою будь-якого етичного мислення, а тому співпереживання лежить в основі етичної освіти (див. Джінпа, 2016; Шведер і Сіннотт-Армстронг, Бубер, Левінас, Шопенгауер).

Система СЕН базується на розумінні та активному впровадженні співпереживання в освітній процес. Ідеалом є, щоб співпереживання проявлялося на всіх етапах навчання: воно створює сприятливий контекст для викладання кожної окремої компетенції та одночасно є бажаним результатом програми. Коли співпереживання стає цінністю

шкільної громади, воно сприяє особистому благополуччю учнів, добробуту спільноти та розвитку суспільства загалом [6; 11; 12].

Щоб учні могли засвоювати компетенції СЕН у навчальному середовищі, співпереживання має бути усвідомленою позицією школи. Коли вчителі, батьки та інші учасники шкільного життя демонструють співпереживання у повсякденних взаємодіях, ця цінність влітається у культуру школи. Позитивне освітнє середовище сприяє кращим академічним результатам і психологічному благополуччю учнів. Дослідження показують, що сприятлива шкільна атмосфера знижує рівень насильства та цькування, підвищує рівень навчальних досягнень і покращує фізичне та емоційне здоров'я учнів [11].

Соціально вразливі діти, які навчаються у несприятливих умовах, демонструють значно нижчі результати розвитку, тоді як сприятливе середовище стимулює їхній успіх. Наукові дослідження підтверджують, що доброта та співпереживання позитивно впливають на рівень гормонів стресу, роботу імунної системи та загальне фізичне здоров'я дітей і навіть тварин. Отже, розвиток співпереживання в шкільному середовищі є ключовим фактором для формування академічних, соціальних та етичних компетентностей учнів [1; 10].

Усвідомленість – це розвиток глибокого особистого розуміння власних думок, почуттів і емоцій. Вона передбачає здатність тонко й уважно сприймати як внутрішні, так і зовнішні явища, включно з власним внутрішнім життям, присутністю та потребами інших людей, а також із системною взаємозалежністю, у якій ми живемо.

Формування усвідомленості потребує регулярної практики та концентрованої уваги. Програма СЕН підкреслює, що увага є навичкою, яку можна тренувати й розвивати, на відміну від багатьох інших якостей, що формуються більш мимовільно. Навчаючись прислухатися до власних внутрішніх станів, відчувати присутність інших людей і розуміти функціонування ширших систем, учні розвивають те, що Д. Гоулмен називає «фокусом на себе, інших та зовнішній світ» (Goleman & Senge, 2015).

Усвідомлення потреб або проблем і емоційне включення у них не гарантують здатності діяти ефективно. Саме тому третім ключовим

виміром СЕН є залученість. Вона стосується практичного застосування знань та навичок, набутих через усвідомленість і співпереживання [10].

Залученість включає формування звички відповідальної поведінки та практичних реакцій, що сприяють особистому, соціальному і громадському благополуччю. На різних рівнях вона реалізується наступним чином:

– Особистісний рівень – уміння керувати власною поведінкою, самоконтроль, здатність до саморегуляції.

– Соціальний рівень – розвиток навичок взаємодії, соціалізації та розуміння потреб інших людей.

– Системний рівень – залученість як свідомого члена суспільства, здатного діяти всередині великих соціальних і культурних систем добросовісно, з повагою та співпереживанням [12].

Таким чином, усвідомленість формує основу для розвитку співпереживання, а співпереживання мотивує до дій – саме через залученість ці знання і емоції трансформуються у конкретні, ефективні та етичні вчинки.

Рис. 2 Компоненти залученості

ОСОБИСТІСНИЙ РІВЕНЬ

Особистісний рівень у СЕН формує основу для всіх інших вимірів і спрямований на розвиток внутрішньої самосвідомості та емоційної стабільності учнів. Він допомагає школярам усвідомлювати власні

думки, почуття й потреби, а також відповідально приймати рішення, що впливають не лише на них самих, а й на оточення. Саме через особистісний розвиток учні здатні ефективно взаємодіяти з іншими людьми та долучатися до ширших соціальних і системних процесів [1; 6; 14].

Щоб навчитися враховувати інтереси інших і приймати складні етичні рішення, необхідно спочатку навчитися піклуватися про себе. Це передбачає уважне спостереження за власними емоційними станами та розуміння того, що відчувають інші. Ключовою навичкою на цьому рівні є **емоційна грамотність**, яка включає:

- здатність розпізнавати й усвідомлювати власні емоції, а також співвідносити їх із особистими потребами;
- уміння передбачати наслідки емоційних реакцій і керувати ними конструктивно;
- розвиток навичок самоконтролю, що дозволяє уникати імпульсивних вчинків, які можуть завдати шкоди собі або іншим.

Завдяки цьому учні отримують внутрішню стабільність, яка допомагає приймати обґрунтовані рішення, діяти усвідомлено та відповідально. Емоційна грамотність стає не лише основою особистого благополуччя, а й важливим чинником успішності у навчанні, соціальних взаємодіях та житті в громаді [14].

СОЦІАЛЬНИЙ РІВЕНЬ

Емоційна грамотність та здатність контролювати власну поведінку є надзвичайно важливими навичками для учнів не лише під час навчання в школі, а й протягом усього життя. Проте люди є соціальними істотами, і тому вміння ефективно взаємодіяти з іншими є не менш значущим [6].

Раніше вважалося, що соціальні навички формуються природним шляхом і майже не піддаються зміні, але сучасні наукові дослідження доводять, що їх можна розвивати через навчання, усвідомлену практику та рефлексію. Регулярне виховання соціальних навичок впливає на мозок, тіло і поведінку людини, що, своєю чергою, сприяє покращенню фізичного, психічного та соціального благополуччя [11].

Все більше доказів вказує на те, що сучасна освіта, орієнтована на розвиток щасливої дитини, має поєднувати формування умінь керувати власною поведінкою з розвитком соціальних компетенцій. Соціальні навички стосуються здатності взаємодіяти не лише з однолітками та родиною, а й із ширшим колом оточення, формуючи здорові й ефективні стосунки у суспільстві [14].

СИСТЕМНИЙ РІВЕНЬ

Людська взаємодія виходить далеко за межі особистих контактів «один на один». Сучасний світ стає дедалі складнішим і взаємозалежним, і одного співпереживання недостатньо, щоб досягти ефективного етичного залучення на глобальному рівні. Для цього необхідне свідоме та відповідальне прийняття рішень, засноване на розумінні великих систем, у яких ми існуємо [10].

Без здатності оцінити ситуацію з різних перспектив і передбачити наслідки дій навіть благих намірів, вчинки можуть мати непередбачувані або негативні наслідки. Сучасні учні ростуть у глобальному та надзвичайно взаємозалежному світі, де стоять складні й далекоглядні виклики. Вирішення цих проблем потребує нового способу мислення та підходів, що базуються на співпраці, міждисциплінарності та системному підході [12].

Системне мислення дозволяє дивитися на проблеми комплексно: замість того, щоб ізолювати окрему ситуацію й шукати рішення поза контекстом, цей підхід досліджує причини та обставини, що породжують проблему. Далі увага спрямовується на взаємодію компонентів і процесів системи, щоб знайти рішення, яке не лише усуне поточну проблему, а й запобігатиме її повторенню в майбутньому [13].

Цей підхід можна адаптувати для учнів різного віку, формуючи в них уміння мислити системно та відповідально діяти в межах складних взаємозалежних систем. Детальніше про практичне застосування системного мислення йдеться у спеціальному розділі, присвяченому системам у СЕН.

Основні складники СЕН

Зміст СЕН охоплює три ключові виміри, що разом забезпечують гармонійне становлення особистості:

1. Усвідомлення (інтраперсональний вимір). Зосереджується на розумінні людиною власних думок, почуттів і намірів. Учні вчать:

- розпізнавати емоції;
- визначати внутрішні потреби;
- керувати імпульсивними реакціями;
- критично аналізувати власні дії.

Такий розвиток сприяє формуванню впевненості в собі та навичок саморефлексії [6].

2. Співпереживання (міжособистісний вимір). Спрямоване на розуміння почуттів інших людей і конструктивну взаємодію в соціумі. Учні здобувають уміння:

- співчувати іншим,
- будувати доброзичливі стосунки,
- з повагою ставитись до відмінностей,
- розв'язувати конфлікти мирним шляхом [7].

3. Залученість (системний вимір). Передбачає формування відповідального ставлення до суспільних процесів, здатності робити внесок у добробут громади. Учні вчать:

- аналізувати етичні наслідки рішень,
- приймати відповідальність,
- співпрацювати заради спільного блага [12].

Синергія цих трьох вимірів забезпечує розвиток цілісної особистості, здатної не лише керувати власними внутрішніми процесами, а й будувати здорові стосунки та позитивно впливати на соціальне середовище [13].

Соціальний рівень розвитку. Опанування емоційної грамотності та навичок саморегуляції закладає основу для успішної соціальної взаємодії. Людина, яка вміє розуміти власні почуття й реагувати усвідомлено, здатна будувати конструктивні взаємини з іншими.

Наукові дослідження доводять, що соціальні здібності – не вроджені, їх можна розвивати через навчання, викладацькі практики, рефлексію та моделювання ситуацій. Завдяки цьому змінюється не лише поведінка, але й нейронні зв'язки та психофізіологічні реакції організму.

Розвинені соціальні навички сприяють:

- ментальному та фізичному благополуччю,
- позитивній самоконцепції,
- здатності до взаємодії без агресії,
- залученості до життя громади.

Сучасна школа має не лише передавати знання, а й створювати умови для гармонійного соціального становлення учнівства, забезпечуючи розвиток їхньої комунікативної, кооперативної та емоційної компетентності.

Значення СЕН у сучасній освіті. Упровадження програми є відповіддю на потреби сьогодення. СЕН допомагає учням:

- краще розуміти себе й інших,
- будувати здорові стосунки,
- ухвалювати відповідальні рішення,
- адаптуватися до змін,
- справлятися зі стресом [14].

Для педагогів це потужний інструмент створення підтримувального, безпечного та інклюзивного середовища.

СЕН є важливим елементом формування компетентностей НУШ, сприяє розвитку критичного мислення, відповідальної поведінки, громадянської активності та культури миру [3; 4].

2.2.2. Соціально-емоційний розвиток і громадянська компетентність молодших школярів

Поняття громадянської компетентності. Громадянська компетентність у молодшому шкільному віці – це комплекс знань, умінь та ціннісних орієнтирів, що дозволяють дитині активно і відповідально взаємодіяти з іншими членами шкільної спільноти та суспільства загалом. Вона передбачає не тільки дотримання правил і норм, але й здатність проявляти ініціативу у спільних справах, приймати обґрунтовані рішення та враховувати інтереси інших людей. Іншими словами, громадянська компетентність – це вміння діяти так, щоб власні дії були корисними і безпечними для колективу, а також відповідали загальноприйнятим моральним та етичним нормам [3; 13].

У практичному сенсі це означає, що дитина:

- усвідомлює свої права та обов'язки у класі, школі та спільноті;
- здатна дотримуватися правил поведінки і проявляти повагу до думок та почуттів інших;
- може співпрацювати з однолітками, взаємодопомогати та підтримувати колективні ініціативи;
- активно включається у життя класу та школи, бере участь у групових проектах, конкурсах, заходах;
- несе відповідальність за власні слова, дії і їхні наслідки.

Сучасний освітній підхід розглядає громадянську компетентність не лише як предметне знання, яке можна перевірити у тестах або контрольних завданнях, а як життєву навичку, безпосередньо пов'язану з формуванням свідомого і активного громадянина. Вона сприяє вихованню дітей, здатних до демократичної участі, толерантності та взаємоповаги, а також відповідальної поведінки у соціумі [6].

Тісний зв'язок громадянської компетентності з соціально-емоційним розвитком обумовлений тим, що ефективна взаємодія у колективі потребує розуміння власних емоцій та емоцій інших людей, уміння регулювати свою поведінку, проявляти співчуття та конструктивно вирішувати конфлікти. Саме ці навички дозволяють молодшому школяреві не лише дотримуватися правил, а й усвідомлено обирати способи взаємодії, будувати партнерські стосунки і брати на себе відповідальність у різних соціальних ситуаціях [13].

Таким чином, громадянська компетентність молодших школярів включає такі ключові компоненти:

- усвідомлення власних прав і обов'язків;
- повагу до правил і норм спільноти;
- здатність до співпраці та взаємодопомоги;
- активну участь у житті класу та школи;
- відповідальність за власні дії та слова.

Розвиток цих компетентностей у ранньому віці створює міцну основу для подальшого становлення особистості як свідомого, соціально відповідального члена суспільства. Водночас, формування

громадянської компетентності у школярів молодшого віку є безпосередньо пов'язаним із практикою соціально-емоційного навчання, яке надає дитині необхідні інструменти для ефективного спілкування, співпраці та вирішення конфліктних ситуацій.

Взаємозв'язок СЕН і громадянських цінностей. Соціально-емоційне навчання (СЕН) виступає важливим інструментом формування громадянських цінностей у молодших школярів. Воно спрямоване на розвиток емоційної компетентності, здатності розпізнавати власні емоції та емоції інших, а також навичок конструктивного спілкування та співпраці. Саме ці елементи є фундаментом для усвідомленого громадянства: дитина, яка вміє керувати своїми емоціями та розуміє почуття інших, легше приймає правила спільноти, виявляє повагу до думок і потреб оточуючих, а також активно включається у колективну діяльність [6; 12; 13].

Взаємозв'язок СЕН і громадянських цінностей проявляється у кількох аспектах:

1. Етичне усвідомлення та моральне судження. Програми СЕН допомагають дітям розрізняти, що є правильним, а що – неправильним у поведінці, оцінювати власні вчинки та дії інших з погляду етичних норм. Така рефлексія формує почуття справедливості, відповідальності та моральної орієнтації, які є основою громадянської компетентності [6].

2. Розвиток емпатії та соціальної чутливості. Діти, що здатні розуміти емоції та потреби оточуючих, легше встановлюють партнерські стосунки, підтримують однолітків у складних ситуаціях і готові до взаємодопомоги. Ця здатність до співпереживання сприяє формуванню поваги до інших людей і готовності діяти на благо спільноти [12].

3. Навички саморегуляції. СЕН формує уміння контролювати власні імпульси, вирішувати конфлікти мирним шляхом та конструктивно реагувати на стресові ситуації. Самоконтроль є важливою передумовою відповідальної громадянської поведінки, оскільки допомагає дітям робити усвідомлений вибір і брати відповідальність за свої дії [13].

4. Співпраця та командна діяльність. Соціально-емоційне навчання передбачає роботу в групах, виконання спільних завдань та проєктів, де дитина вчиться домовлятися, слухати інших і враховувати різні точки зору. Ці навички безпосередньо пов'язані з громадянською компетентністю, адже ефективна взаємодія у спільноті потребує здатності працювати разом і знаходити компроміси [14].

5. Формування позитивних ціннісних орієнтацій. Через практики СЕН діти засвоюють базові моральні та громадянські цінності: чесність, толерантність, справедливість, взаємоповагу, відповідальність. Вони стають не просто знанням, а внутрішньою установкою, що визначає поведінку дитини у різних соціальних ситуаціях [14].

Отже, соціально-емоційне навчання не лише розвиває внутрішню емоційну компетентність, а й слугує містком до формування свідомого громадянства. Діти, які пройшли програму СЕН, краще розуміють, як їхні вчинки впливають на оточуючих, більш толерантні, відповідальні та активні у шкільному та суспільному житті. Таким чином, інтеграція СЕН у навчальний процес є ключовим засобом виховання громадянських цінностей у молодших школярів і формує основу для розвитку майбутніх соціально зрілих і відповідальних членів суспільства.

Емоційний інтелект (EQ) – це здатність усвідомлювати власні емоції, розуміти почуття інших людей, ефективно ними керувати та використовувати їх для досягнення цілей, налагодження стосунків і підтримки здорового соціального середовища. У молодшому шкільному віці розвиток емоційного інтелекту стає критично важливою передумовою формування громадянської зрілості. Діти, які здатні розпізнавати власні емоційні реакції, легше контролюють прояви агресії, страху чи роздратування, що дозволяє їм більш конструктивно взаємодіяти з оточенням [6; 10].

Емоційний інтелект також дає змогу школярам помічати емоційні стани інших людей: розпізнавати радість, сум, тривогу або роздратування в однокласників і дорослих. Така здатність сприяє розвитку емпатії та формуванню справедливого ставлення до

співучасників колективної діяльності, допомагає уникати конфліктів або знаходити компромісні рішення у складних ситуаціях [10].

Основні складники емоційного інтелекту у молодших школярів

1. Сприйнятливість до власних емоцій. Дитина вчиться усвідомлювати свої емоції: радість, сум, страх, роздратування, здивування. Це дозволяє їй розуміти, чому вона відчуває певні почуття, і реагувати на них свідомо, а не імпульсивно.

2. Сприйнятливість до емоцій інших. Молодші школярі тренуються помічати сигнали невербальної поведінки однокласників і педагогів: міміку, інтонацію голосу, жести. Така увага до емоційного стану оточуючих формує навички емпатії, співпереживання та взаємоповаги.

3. Уміння керувати емоціями. Діти набувають навичок самоконтролю: навчання вміння заспокоюватися після стресових ситуацій, не піддаватися гніву чи роздратуванню, шукати способи конструктивного реагування. Це дає змогу підтримувати гармонійні стосунки в колективі і приймати обдумані рішення.

4. Використання емоцій для навчання та спілкування. Діти вчать застосовувати інформацію про власні емоції та емоції інших для спільної роботи, взаємодопомоги та вирішення конфліктів. Наприклад, усвідомлення, що товариш засмучений, допомагає підібрати правильні слова підтримки або запропонувати допомогу у спільному завданні [6; 8; 9].

Розвиток емоційного інтелекту стає фундаментом для формування соціально відповідальної поведінки, уміння приймати морально зважені рішення, підтримувати колектив і брати активну участь у житті класу та школи. Діти з високим рівнем емоційного інтелекту демонструють більш толерантну, доброзичливу поведінку, а також краще адаптуються до соціальних ситуацій і активно формують позитивне середовище в шкільній спільноті [13].

Таким чином, емоційний інтелект виступає ключовою передумовою громадянської зрілості: він дозволяє молодшому школяреві не лише розуміти себе та інших, але й будувати взаємини на основі поваги, довіри та відповідальності [12].

Розвиток емпатії, самоконтролю, уваги як громадянських якостей

Емпатія, самоконтроль та увага є одними з ключових громадянських якостей молодшого школяра, які безпосередньо впливають на ефективність соціальної взаємодії та формування позитивного шкільного середовища. Ці навички розвиваються в процесі соціально-емоційного та етичного навчання (СЕН) і стають фундаментом для майбутньої громадянської зрілості дитини.

Емпатія. Емпатія дозволяє дітям відчувати емоції інших людей і враховувати їх під час спілкування та спільної діяльності. Завдяки емпатії дитина вчиться:

- підтримувати однокласників у різних ситуаціях;
- виявляти толерантність до відмінностей у поглядах, характерах і поведінці;
- пропонувати допомогу або співпрацю, враховуючи потреби інших [6].

Розвиток емпатії у молодшому шкільному віці є надзвичайно важливим, оскільки формує основи соціальної відповідальності, допомагає уникати конфліктів і створює атмосферу взаємоповаги в класі. Практики СЕН, такі як обговорення емоційних станів героїв казок або ігрові вправи на розпізнавання емоцій, допомагають дітям поступово навчитися ставити себе на місце іншого [10].

Самоконтроль. Самоконтроль – це здатність дитини регулювати власну поведінку, стримувати негативні імпульси та діяти відповідно до правил колективу. У молодшому шкільному віці самоконтроль проявляється в:

- умінні чекати своєї черги у грі чи обговоренні;
- стримуванні гніву або роздратування в конфліктних ситуаціях;
- здатності дотримуватися інструкцій в навчальних і соціальних завданнях [13].

Формування самоконтролю допомагає уникати конфліктів, приймати зважені рішення, а також розвивати навички відповідального поводження в колективі. Педагоги можуть підтримувати розвиток самоконтролю через рольові ігри, вправи на паузу і

самоспостереження, а також шляхом позитивного підкріплення бажаної поведінки.

Увага. Увага є важливим інструментом для спостереження за іншими, розпізнавання емоційних сигналів і адекватного реагування на них. Діти, які вміють концентрувати увагу на співрозмовнику, на групових завданнях та на поведінці однокласників, більш ефективно співпрацюють у групах і підтримують позитивну атмосферу в класі.

Регулярні вправи на розвиток концентрації, активне слухання та спостереження допомагають школярам помічати невербальні сигнали, відчувати емоційний стан інших і коригувати власну поведінку відповідно до ситуації [6].

Поєднання емпатії, самоконтролю та уваги

Разом ці три якості створюють основу громадянської зрілості молодшого школяра. Дитина, яка володіє емпатією, здатна розуміти потреби інших; самоконтролем – діяти відповідально і не піддаватися негативним імпульсам; увагою – концентруватися на спільній діяльності та на потребах оточуючих [10].

Поєднання цих навичок формує вміння бути відповідальним, чуйним і уважним до потреб інших, що є ключовими показниками громадянської компетентності. Саме ці якості допомагають дитині успішно інтегруватися у шкільну спільноту, брати активну участь у житті класу та школи, а також закладають основу для подальшого розвитку соціально-емоційної та громадянської зрілості.

Культура доброти, ненасильницьке спілкування

Культура доброти та ненасильницьке спілкування є важливою складовою соціально-емоційного розвитку молодших школярів і формують основу безпечного, підтримуючого та гармонійного шкільного середовища. Вона передбачає не лише уміння уникати конфліктів та агресії, а й активне проявлення поваги, готовність слухати інших, враховувати їхні потреби та конструктивно вирішувати суперечності.

У молодшій школі формування культури доброти можна реалізовувати через різноманітні інтерактивні та практичні методи:

1. Групові обговорення та «ранкові кола»

Регулярні ранкові зустрічі, під час яких діти діляться настроєм, емоціями та враженнями від попереднього дня, допомагають школярам навчитися висловлювати свої почуття та слухати інших. Такі практики сприяють розвитку навичок активного слухання, емпатії та усвідомлення того, що думки кожного мають значення [10].

2. Ігри на співпрацю

Різноманітні командні та колективні ігри допомагають дітям навчитися взаємодіяти, допомагати один одному та підтримувати спільну мету. В ігровій формі молодші школярі освоюють важливі соціальні навички: домовлятися, розподіляти обов'язки, враховувати потреби кожного учасника [9].

3. Практики вираження позитивних емоцій

Важливо формувати культуру похвали, підтримки та взаємної мотивації. Заохочення добрих вчинків, навчання словами подяки та прояву дружності допомагають дітям усвідомити цінність позитивних взаємин. Практики позитивного підкріплення сприяють розвитку співчуття, взаємної підтримки та формують здорову атмосферу у класі [11].

4. Вирішення конфліктів без насильства

Навчання способам мирного вирішення суперечок включає рольові ігри, моделювання конфліктних ситуацій та обговорення можливих альтернативних реакцій. Діти вчаться аналізувати причини конфлікту, шукати компроміси і домовлятися, не застосовуючи агресивних методів. Це сприяє розвитку відповідальності, здатності приймати рішення та готовності до співпраці [13].

Інтегруючи ці практики у повсякденне шкільне життя, педагоги формують у дітей базові громадянські цінності: взаємоповагу, відповідальність за свої вчинки, готовність допомагати та підтримувати інших. Такий підхід створює у класі атмосферу безпеки та довіри, стимулює розвиток соціальної компетентності і закладає основу для демократичного та толерантного середовища вже з раннього віку.

СЕН як інструмент демократизації шкільного середовища

Соціально-емоційне навчання у молодшій школі сприяє демократизації шкільного середовища, оскільки діти вчаться висловлювати власну думку, слухати інших і брати участь у спільних рішеннях.

Через СЕН:

- Клас стає спільнотою, де важлива думка кожного;
- Учні навчаються конструктивно обговорювати проблеми і шукати компроміси;
- Розвиваються навички лідерства та відповідальної участі у групових проектах;
- Формується культура партнерства між учителем та учнями, де рішення приймаються з урахуванням інтересів усіх сторін.

Демократизація навчального середовища через СЕН забезпечує:

- відчуття власної значущості у дітей;
- зменшення конфліктності та агресії;
- формування стійких соціальних навичок, необхідних для активного громадянства.

Таким чином, соціально-емоційний розвиток є не лише засобом особистісного зростання, а й ефективним інструментом формування громадянської компетентності, демократичного мислення і готовності до соціальної взаємодії в колективі.

Соціально-емоційне навчання (СЕН) не лише сприяє розвитку особистісних навичок школярів, а й стає ефективним інструментом демократизації шкільного середовища. Демократія в школі – це не тільки наявність правил і норм, а й можливість кожного учня брати активну участь у житті класу та школи, висловлювати власну думку, пропонувати ініціативи та навчатися відповідальності за колективні рішення.

Впровадження СЕН у шкільну практику допомагає:

1. Розвиток активної участі учнів у житті школи

Програми СЕН заохочують дітей до участі у класних зборах, проєктній діяльності та колективних рішеннях. Наприклад, школярі можуть разом обирати правила поведінки на уроках або планувати

спільні заходи, що формує почуття відповідальності та важливості власного голосу.

2. Створення безпечного та підтримуючого середовища

Демократизація потребує, щоб кожен учень відчував себе почутим і захищеним. СЕН сприяє формуванню атмосфери взаємоповаги, де заохочуються емпатія, терпимість до різних точок зору та готовність до конструктивного діалогу.

3. Формування навичок колективного прийняття рішень

За допомогою соціально-емоційних практик учні вчаться співпрацювати, домовлятися і шукати компроміси. Виконання спільних завдань і проєктів розвиває розуміння того, що рішення в колективі мають враховувати інтереси всіх учасників, а не лише окремих осіб.

4. Виховання громадянської відповідальності

СЕН допомагає дітям усвідомити, що їхні дії впливають на інших, а власна поведінка та рішення важливі для спільного добробуту. Діти навчаються брати на себе відповідальність, пропонувати ініціативи та активно долучатися до життя класу та школи, що формує базові демократичні цінності.

5. Інтеграція демократичних практик у щоденну діяльність

Практичне застосування СЕН може включати:

- обговорення класних правил спільно з учнями;
- проведення колективних ранкових або підсумкових зустрічей, де кожен висловлює думку;
- організацію мініпроєктів, де учні самі визначають цілі та план дій;
- навчання конструктивному вирішенню конфліктів через медіацію та рольові ігри.

Завдяки СЕН молодші школярі отримують можливість відчути себе повноправними учасниками шкільного життя, розвивати соціальні навички та громадянську зрілість, що створює фундамент для формування демократичного, толерантного та відповідального суспільства.

Варіанти впровадження СЕН у закладах освіти

Соціально-емоційне навчання (СЕН) як освітня технологія має на меті розвиток особистісних, соціальних і громадянських компетентностей [6; 12]. Упровадження програми може здійснюватися на різних рівнях, з урахуванням матеріально-технічних можливостей, кадрового забезпечення, вікових груп та стратегічних пріоритетів освітньої установи [5; 8; 9].

СЕН не обмежується стандартним уроком: вона може бути включена в позаурочну діяльність, проекти, виховну роботу, роботу з батьками. Саме тому заклад освіти має обрати оптимальну модель, яка забезпечить максимальний ефект [3; 4; 6].

1. Загальні принципи впровадження СЕН

Ефективне впровадження програми передбачає поетапність, системність і гнучкість. Учасники освітнього процесу мають бути залученими до планування, реалізації та оцінювання результатів [4; 6; 8; 9].

Основні кроки:

1. **Аналіз освітніх потреб.** Визначається рівень соціально-емоційних компетентностей учнів: уміння спілкуватися, керувати емоціями, співпрацювати, розв'язувати конфлікти [6; 11; 14].

2. **Оцінка можливостей закладу**

- кадрові ресурси (підготовленість учителів);
- час у навчальному розкладі;
- доступні програми, матеріали, підтримка адміністрації;
- наявність партнерств зі сторонніми організаціями [3; 5; 8; 9].

3. **Вибір моделі реалізації.** Це може бути повна інтеграція, окремий курс, факультатив або проєкт [12; 14].

4. **Підготовка педагогів.** Учитель має володіти базовими знаннями з психології, комунікації та конфліктології, а також сам демонструвати соціально-емоційну компетентність [4; 6; 8].

5. **Планування змісту.** Рекомендовано використовувати модульний підхід: кожен модуль відповідає певній групі компетентностей [6; 10].

6. **Моніторинг та рефлексія.** Оцінювання результатів дає змогу коригувати навчальний процес [11; 12].

Принципи реалізації:

- системність
- наступність і безперервність
- доступність та адаптивність
- добровільність участі старшокласників
- створення безпечного простору
- практичність та рефлексивність

2. Впровадження програми СЕН у класі

Уроки СЕН можуть проводитися в різних форматах залежно від вікової групи та моделі організації навчального процесу [3; 4].

Формати роботи

1. Інтеграція у навчальні дисципліни

Учитель може використовувати вправи СЕН під час:

- української та зарубіжної літератури (аналіз емоцій персонажів);
- історії (етичні конфлікти, вибір, відповідальність);
- біології (психофізіологія емоцій);
- мистецтва (самовираження).

Перевага цього підходу – природна інтеграція соціально-емоційного розвитку в навчання [3; 4; 12].

2. Окремий курс або факультатив

Формат окремого курсу або факультативу дає змогу приділити тематиці соціально-емоційного та етичного розвитку достатньо часу та уваги. На відміну від коротких інтегрованих елементів у межах інших предметів, тут є можливість послідовно вибудувати логіку занять і поступово поглиблювати знання й уміння [8; 9].

Такий курс може бути включений до варіативної частини навчального плану й пропонуватися учням як предмет на вибір. Це дозволяє враховувати інтереси класу, можливості закладу та професійну підготовку вчителя [9; 12].

Зміст та організація роботи. На заняттях учні знайомляться з основними поняттями: що таке емоції, як вони проявляються, як їх

можна висловлювати й усвідомлювати; обговорюють ситуації, у яких важливо вміти поставити себе на місце іншої людини, зрозуміти її мотиви та почуття; розглядають приклади добродійної поведінки, відповідального вчинку, взаємодопомоги.

Практична частина може включати:

- невеликі рольові вправи;
- розігрування ситуацій;
- роботу в малих групах;
- обговорення реальних випадків із життя учнів або відомих історій [1].

Через такі активності діти вчаться не просто розуміти матеріал, а застосовувати його в повсякденних стосунках – у класі, родині, серед друзів. Наприкінці заняття зазвичай передбачено короткий етап обмірковування: що було новим, що запам'яталося, що хотілося б спробувати на практиці.

Рекомендовано проводити 1–2 уроки на тиждень. Такого темпу достатньо, щоб матеріал «встигав відлежатися», а діти мали час спробувати нові навички поза заняттями. Якщо зупинитися лише на поодиноких зустрічах, ефект буде мінімальним – потрібна регулярність [2].

Змістові блоки курсу

Курс зручно будувати за тематичними розділами. Наприклад:

- розуміння й розпізнавання емоцій;
- уміння працювати в парі та групі;
- способи конструктивного розв'язання конфліктів;
- аналіз наслідків власних рішень;
- етична поведінка в різних сферах життя.

Кожен розділ триває кілька занять, щоб учні могли розібратися в темі не лише теоретично, а й потренувати потрібні навички. Доцільно чергувати різні форми роботи – від обговорень до мініпроектів [6].

Навчальні матеріали й оцінювання. Для занять можуть використовуватися художні тексти, відеофрагменти, історії з реального життя, мультфільми чи ситуаційні задачі. Підлітки особливо добре реагують на приклади, пов'язані з їхніми інтересами: шкільні стосунки, дружба, сім'я, спільна діяльність.

Оцінювання в такому курсі здебільшого формувальне: важливо не стільки поставити бал, скільки відстежувати особистий поступ, зміни в поведінці, готовність співпрацювати, здатність брати на себе відповідальність.

Корисними є:

- короткі письмові або усні самооцінки;
- щоденники спостережень;
- творчі роботи;
- мініпроекти.

Формат курсу або факультативу має кілька помітних плюсів:

- гнучкість: педагог може добирати теми з урахуванням особливостей колективу;
- можливість приділити увагу індивідуальним потребам учнів;
- поступовість – знання та навички формуються послідовно;
- сприятлива атмосфера: діти частіше залучаються, коли курс обрано свідомо.

Такий підхід допомагає учням краще зрозуміти себе й інших, навчитися будувати здорові стосунки й реагувати на складні ситуації більш усвідомлено.

3. Щоденні короткі активності

Упровадження СЕН не обов'язково потребує цілої години в розкладі. Часто найкращий ефект дають невеликі, але регулярні практики, що вплітаються в повсякденне шкільне життя. Навіть 5–10 хвилин щоденної роботи можуть поступово формувати в учнів уміння розпізнавати власні емоції, керувати ними, краще взаємодіяти з оточенням і робити обдумані кроки [12].

Такі активності зручно проводити на початку або в кінці уроку, під час перерви, ранкової зустрічі чи класної години. Головне – сталість і послідовність: діти звикають до практик, починають застосовувати їх автоматично, переносять у повсякденні ситуації [14].

Приклади коротких щоденних вправ

1. Медитативні практики / короткі налаштування. Це можуть бути вправи на усвідомленість, зосередження на диханні, відчуттях у тілі, внутрішніх переживаннях. Кілька хвилин спокійної тиші

знижують рівень напруги, допомагають зібратися та створити робочу атмосферу. Учні вчаться помічати, що з ними відбувається, і реагувати менш імпульсивно [1; 6; 12].

2. Дихальні вправи. Прості техніки – повільний вдих і видих, «дихання за квадратом», короткі вправи на розслаблення – корисні перед контрольними, виступами чи після конфліктних ситуацій. Це формує навичку саморегуляції: діти усвідомлюють, що можуть впливати на власний стан [1; 6; 12; 14].

3. Мініобговорення. Короткі бесіди про важливе:

- як кожен почувається сьогодні;
- що було складним або приємним;
- як вдалося впоратися з емоціями у певній ситуації.

Учні вчаться висловлювати почуття, чути інших, будувати довірливу комунікацію. Це зміцнює взаєморозуміння в класі й допомагає попереджувати конфлікти [6; 8; 9; 12].

4. Ігри та вправи на згуртованість. Невеликі інтерактивні завдання, спрямовані на командність, можуть проводитися як паузи між етапами уроку. Це можуть бути:

- вправи на знайомство;
- колективні мініпроекти;
- ігри на довіру;
- спільні завдання, де важливе саме співробітництво.

Вони сприяють створенню позитивного мікроклімату, допомагають налагодити контакт між дітьми, зменшити напруження [6; 8; 12].

Переваги щоденних коротких практик

– **Не потребують складної підготовки** – учитель може інтегрувати їх у будь-який предмет.

– **Приносять видимий ефект** – поступово знижується тривожність, учні стають уважнішими й зібранішими.

– **Формують сталі звички** – регулярність закріплює навички саморегуляції.

– **Підтримують атмосферу взаємоповаги** – діти краще розуміють себе й інших.

Такі активності стають природною частиною навчального процесу: вони непомітні, але впливають на загальну культуру спілкування, настрій і працездатність учнів [3; 4; 6].

3. Інтеграція в загальношкільне середовище

Ефективність соціально-емоційного навчання значною мірою залежить від того, наскільки воно пронизує повсякденне життя школи. Важливо, щоб цінності СЕН не обмежувалися лише окремими уроками, а стали частиною загальної культури закладу. Для цього програма може поступово інтегруватися у виховну роботу, шкільні традиції, правила взаємодії та позакласні активності [3; 4; 9].

Системна інтеграція сприяє формуванню єдиного освітнього простору, у якому кожна дитина відчуває підтримку, приналежність до спільноти й усвідомлює свою відповідальність за спільне благополуччя.

На рівні школи СЕН може бути впроваджено через:

- **виховні заходи** – тематичні заняття, бесіди про цінності й моральні вибори, обговорення життєвих ситуацій;
- **традиції та ритуали** – урочистості, дні взаємодопомоги, ініціативи, спрямовані на підтримку позитивного клімату;
- **правила та норми поведінки** – формулювання спільно з учнями правила взаємоповаги, відповідальності, підтримки;
- **позакласну діяльність** – гуртки, волонтерські проєкти, тренінги, інтелектуальні й творчі активності.

Такі зміни не лише розвивають соціальні та емоційні навички, а й створюють атмосферу, у якій діти відчувають, що їхні думки й почуття важливі, а взаємодія з іншими базується на щирості й співпереживанні [3; 4; 6; 8].

Приклади конкретних форм інтеграції

«Ранкові кола». Короткі зустрічі перед початком навчального дня, під час яких діти можуть поділитися своїм настроєм, планами, переживаннями. Це допомагає розпочати день усвідомлено, налаштуватися на роботу й відчути підтримку колективу [8; 9].

Практики ненасильницького спілкування. У школі може впроваджуватися культура діалогу та взаємної поваги: моделювання

ситуацій вирішення конфліктів, навчання учнів висловлювати почуття конструктивно, слухати співрозмовника, ставати на місце іншого [3; 4; 6].

Створення «кутків емоційної підтримки». У класах або коридорах можна облаштовувати невеликі простори для емоційного перепочинку: місця, де учень може побути наодинці, заспокоїтися, виконати дихальну вправу, почитати заспокійливі тексти чи звернутися по допомогу [8; 9].

Дні добрих справ. Регулярні ініціативи, що спонукають дітей проявляти турботу й підтримку: допомога молодшим школярам, благодійні акції, прибирання території, відвідування літніх людей тощо. Такі заходи зміцнюють командний дух і формують громадянську відповідальність [8; 9].

Подібні практики допомагають розвивати довіру, вміння домовлятися, приймати відповідальність і шанувати інших. Згодом це формує здоровий клімат у закладі та сприяє тому, що соціально-емоційні компетентності набуваються не лише під час навчальних занять, а й у повсякденному житті шкільної спільноти [6; 8].

4. Гнучкі моделі реалізації

Соціально-емоційне навчання може втілюватися у школі по-різному, залежно від можливостей закладу, підготовки педагогів та освітніх потреб учнів. Нижче наведено кілька найбільш поширених підходів, які можна комбінувати між собою (табл. 1) [3; 4; 6; 8].

Таблиця 1

Найпоширеніші підходи, що комбінуються між собою

Модель	Характеристика	Переваги
Повна інтеграція	СЕН включено до навчального плану та системи виховної роботи; елементи впроваджуються під час вивчення різних предметів.	Забезпечує послідовність, підтримку навичок на різних етапах та сталість результатів.
Часткова інтеграція	Використання окремих тематичних модулів, занять чи практик у вибраних класах або темах.	Дає змогу поступово ознайомлювати учнів і педагогів із підходом; не потребує повної зміни програм.

Проектна модель	Реалізація соціально значущих проєктів, у яких учні беруть активну участь і здобувають досвід взаємодії та відповідальності.	Сприяє розвитку ініціативності, громадянської позиції, навичок комунікації та командної роботи.
Позаурочна модель	Організація клубів, майстерень, гуртків, тренінгів, які працюють поза межами стандартного навчального розкладу.	Залучає більше учасників, створює неформальну, доброзичливу атмосферу, розширює можливості учнів.

Повна інтеграція передбачає, що принципи СЕН відображені не лише в окремих заняттях, а й у щоденних навчальних практиках: у планах уроків, домашніх завданнях, формах оцінювання. Учителі усвідомлено розвивають у школярів навички співпраці, саморефлексії, відповідального прийняття рішень [5].

Часткова інтеграція може стати першим кроком, коли школа лише розпочинає знайомство з програмою. Учителі обирають теми, що найкраще відповідають віковим особливостям учнів або актуальним потребам класу (наприклад, конфлікт-менеджмент, розвиток емпатії, навички саморегуляції) [8].

Проектна модель орієнтується на практичні завдання та залучення дітей до реальних ситуацій, де вони можуть застосовувати соціально-емоційні навички. Це може бути робота у змішаних вікових групах, взаємодія з громадою чи партнерськими організаціями [9].

Позаурочна модель дозволяє учням розвивати комунікативні навички та емоційну самосвідомість у неформальних умовах. Участь є добровільною, що підсилює мотивацію та сприяє формуванню дружньої шкільної спільноти [10].

Приклади можливих проєктів

Волонтерські акції. Допомога місцевим громадам, організація зборів речей, підтримка соціально вразливих груп. Учні вчаться співчуття, планування, відповідальності.

Наставництво (тьюторство). Старшокласники підтримують молодших учнів у навчанні чи адаптації. Така співпраця сприяє розвитку емпатії, відповідального лідерства та взаємоповаги.

Екологічні ініціативи. Прибирання території, сортування відходів, екопросвіта. Молодь розвиває усвідомленість, почуття причетності та командну роботу.

5. Роль учителя

Учитель є не просто носієм знань, а моделлю соціально-емоційної поведінки для учнів. Від його ставлення, методів і поведінки багато в чому залежить, наскільки ефективно школа зможе впровадити СЕН. Педагог формує атмосферу безпеки, відкритості та партнерства, де учні можуть пробувати нові способи взаємодії, висловлювати емоції і вчитися конструктивно реагувати на труднощі [4; 6; 8; 9].

Створення безпечного середовища

Вчитель встановлює правила взаємоповаги, яких дотримуються всі: «ми слухаємо один одного», «не перебиваємо», «поважаємо чужу думку».

У складних ситуаціях педагог допомагає дітям аналізувати проблему, пропонує кілька варіантів дій і обговорює їх наслідки. *Приклад:* під час конфлікту між учнями вчитель організовує «круглий стіл», де кожен учень висловлює свої почуття, а потім спільно шукають рішення [6; 8; 9].

Формування культури відкритого діалогу

Використання питань на роздуми: «Як би ти почувалася на місці героя?» або «Що ти можеш зробити, щоб допомогти однокласнику?»

Проведення рольових ігор, дебатів, групових обговорень, де учні навчаються слухати і висловлювати власну позицію [8].

Приклад: після прочитання оповідання клас ділиться на групи, щоб обговорити мотиви персонажів і знайти моральне рішення ситуації.

Підтримка відкритості та емпатії

Демонстрація педагогом власних емоцій у відповідний момент, щоб діти розуміли, що виражати почуття нормально.

Заохочення учнів висловлювати співчуття та турботу у повсякденних ситуаціях [8; 9].

Приклад: вчитель помічає, що хтось засмучений, і пропонує класу допомогти або просто вислухати однокласника.

Рефлексія та саморозвиток

Використання щоденників емоцій, вправ на самоаналіз: «Що сьогодні мені вдалося? Що було складно?»

Проведення групових обговорень після рольових ігор або практичних завдань, щоб учні усвідомили свої вчинки і їхні наслідки [11; 12].

Приклад: після вправи на співпрацю вчитель питає: «Що було складно працювати разом? Що допомогло вам досягти результату?»

Партнерство з батьками та колегами

Інформування батьків про цілі СЕН, надання порад, як підтримувати розвиток емоційної грамотності вдома.

Співпраця з психологами та іншими фахівцями для підтримки учнів з особливими потребами [14].

Приклад: батьківська зустріч, де обговорюють, як навчити дітей розпізнавати та виражати емоції в сім'ї, паралельно з тим, що відбувається у школі.

Таким чином, учитель у системі СЕН виконує роль наставника, моделі та координатора. Його активна участь формує в учнів уміння керувати своїми емоціями, співпереживати, будувати партнерські стосунки та приймати етичні рішення. Завдяки прикладам конкретних дій педагог стає для дітей живим прикладом цінностей, які вони вчаться застосовувати у власному житті.

6. Робота з батьками. Батьки є важливою складовою успішного впровадження соціально-емоційного та етичного навчання. Їхнє залучення допомагає створити єдину систему підтримки розвитку емоційної грамотності дитини як у школі, так і вдома. Узгодженість дій педагогів і батьків сприяє посиленню ефекту від програми, а також формує у дітей відчуття стабільності та безпеки [12; 14].

Форми роботи з батьками:

1. Консультації. Педагог проводить індивідуальні або групові зустрічі, під час яких роз'яснює основні цілі СЕН, відповідає на питання батьків і дає поради щодо підтримки розвитку навичок емоційної грамотності вдома.

Приклад: батьків запрошують на консультацію після кількох

занять, щоб обговорити, як дитина застосовує навички самоконтролю чи емпатії у повсякденному житті.

2. Тренінги та майстер-класи. Батьки отримують практичні інструменти для підтримки дітей: вправи на саморегуляцію, способи розвитку емоційного словника, техніки ненасильницького спілкування.

Приклад: тренінг «Як допомогти дитині висловлювати емоції без конфлікту» або «Сімейні вправи на розвиток співпраці та взаєморозуміння».

3. Інформаційні зустрічі та лекції. Регулярні зустрічі з батьками дають змогу ознайомити їх із планами школи, новими методиками та успіхами учнів. Це також стимулює обмін досвідом між батьками.

4. Приклад: презентація результатів класного проєкту з розвитку доброзичливого клімату, демонстрація вправ, які використовують на уроках.

5. Партнерські проєкти. Батьки можуть брати активну участь у спільних соціальних ініціативах або заходах школи, що сприяють розвитку емпатії, співпраці та відповідальності.

Приклад: волонтерські акції, дні добрих справ, екопроєкти, де учні та батьки разом виконують корисні соціальні або екологічні завдання.

Переваги активної взаємодії з батьками:

- Діти отримують цілісну підтримку у розвитку соціально-емоційних навичок і етичних цінностей.
- Батьки краще розуміють потреби своїх дітей та шкільні підходи.
- Підвищується рівень довіри між школою та родиною.
- Формується спільна «культура емпатії» в шкільній громаді, що впливає на загальний психологічний клімат.

Активна взаємодія з батьками робить процес СЕН більш ефективним та стійким, адже діти бачать узгоджені моделі поведінки як у школі, так і вдома, що сприяє кращому засвоєнню навичок та цінностей.

7. Моніторинг та оцінювання результатів

Для того щоб соціально-емоційне та етичне навчання дійсно давало користь, важливо не лише впроваджувати програму, а й регулярно оцінювати її результати. Моніторинг допомагає педагогам відстежувати прогрес учнів, своєчасно помічати проблеми та коригувати підхід, а також демонструє батькам і адміністрації, що навчання працює [6; 11; 12].

Ключові критерії оцінювання

1. Позитивна динаміка поведінки. Вчитель відзначає, як змінюється поведінка дітей у класі та поза ним: наскільки учні стали співпрацювати, слухати один одного, ділитися матеріалами та допомагати товаришам. Особлива увага приділяється зменшенню конфліктних ситуацій та розвитку здатності домовлятися.

2. Здатність до саморегуляції. Оцінюється, як учні контролюють свої емоції та реакції в різних ситуаціях, чи можуть зупинитися і подумати перед тим, як діяти, а також наскільки вони вміють планувати власні дії та приймати відповідальні рішення.

3. Ефективність спілкування. Важливо визначити, наскільки діти можуть висловити власну думку, слухати співрозмовника, домовлятися та знаходити компроміс. Це дозволяє оцінити рівень їхньої емпатії, взаємоповаги та готовності працювати в команді.

4. Включеність у групу. Враховується активна участь учнів у колективних завданнях, проєктній діяльності та позакласних заходах. Чим більше учень залучений до шкільної спільноти, тим краще розвиваються його соціальні навички та почуття відповідальності.

Методи оцінювання:

1. Спостереження. Педагог уважно слідкує за поведінкою дітей під час уроків, перерв та заходів поза класом. Спостереження допомагає помітити як успіхи, так і труднощі, що потребують додаткової підтримки.

2. Опитувальники та анкети. Учні відповідають на запитання про власні емоції, ставлення до однолітків та взаємодію у класі. Повторні опитування протягом року дозволяють відстежити динаміку розвитку соціально-емоційних навичок.

3. Самооцінювання. Діти аналізують власну поведінку та емоційні реакції, відмічають досягнення та труднощі. Це формує усвідомленість і відповідальність за свої дії.

4. Портфоліо. Учні збирають свої роботи, малюнки, результати вправ та проєктів, які демонструють розвиток навичок. Портфоліо дає можливість педагогам оцінити комплексний прогрес дитини в різних аспектах СЕН.

5. Групова рефлексія. Класні обговорення та колективні підсумки допомагають оцінити взаємодію учнів, їхню здатність співпрацювати, вирішувати конфлікти та підтримувати одне одного.

Особливості та поради:

– Моніторинг має бути не лише оцінювальним, а й підтримуючим. Він дозволяє помітити успіхи, відзначити дітей за досягнення та своєчасно допомогти тим, хто потребує додаткової підтримки.

– Педагог може коригувати методи навчання, підбираючи ті, що найкраще працюють для конкретного класу.

– Регулярне оцінювання формує позитивну шкільну атмосферу, сприяє довірі між учнями та вчителями і підтримує партнерські стосунки з батьками.

Комплексний підхід до оцінювання СЕН забезпечує стійкий розвиток емоційної грамотності, соціальних компетентностей та етичних цінностей учнів, а також формує у школі культуру співпраці, взаємоповаги та взаємної підтримки.

9. Труднощі впровадження і шляхи їх подолання

Впровадження соціально-емоційного та етичного навчання (СЕН) у шкільну практику може стикатися з різними викликами. Розуміння можливих труднощів та планування заходів для їх подолання допомагає зробити процес більш ефективним і безболісним як для педагогів, так і для учнів.

Можливі труднощі:

1. Нестача часу. Вчителі часто відчувають брак годин у навчальному плані для додаткових занять або інтеграції елементів СЕН у предмети. У швидкому ритмі шкільного життя складно знайти час

для детальної роботи над емоційними компетентностями, особливо коли більшість уроків орієнтована на академічні результати [5].

2. Опір учасників. Не всі учні та навіть педагоги одразу сприймають нову програму. Діти можуть бути скептичними щодо вправ на емоції чи групових обговорень, а частина педагогів може вважати, що це «не навчання, а гра». Подекуди виникає нерозуміння цілей СЕН і страх, що додаткове навчання відніме час від основних предметів [8].

3. Недостатня підготовка педагогів. Ефективне впровадження СЕН потребує, щоб учитель володів не лише знаннями про емоційний інтелект, а й методами роботи з дітьми різного віку, вмів моделювати конфлікти та організовувати групові обговорення. Відсутність досвіду або тренінгів може значно знизити ефективність програми [9; 12].

Шляхи подолання труднощів:

1. Адміністративна підтримка. Важливо, щоб керівництво школи активно підтримувало програму: виділяло час для занять, включало СЕН у річний план, мотивувало педагогів і відзначало успіхи учнів. Підтримка адміністрації створює відчуття значущості програми для всього колективу [10].

2. Поетапне впровадження. Рекомендується розпочинати з невеликих кроків: інтеграція окремих вправ у уроки, короткі активності на класних годинах, поступове розширення програми до повного курсу. Поетапний підхід дозволяє педагогам і учням звикнути до нового формату навчання і адаптуватися без стресу [12].

3. Співпраця з батьками. Інформування батьків про мету і методи СЕН допомагає зменшити опір та створює узгодженість підходів у школі та вдома. Залучення батьків до спільних заходів, тренінгів чи мініпроектів формує партнерські стосунки та підтримку дітей [14].

4. Підвищення кваліфікації педагогів. Регулярні тренінги, семінари, обмін досвідом з колегами та самоосвітні практики допомагають учителям набути впевненості у застосуванні СЕН. Освітні програми для вчителів повинні включати методики роботи з емоційною сферою, розвиток емпатії, навички фасилітації дискусій та

ефективного вирішення конфліктів [13].

10. Досвід упровадження в Україні та світі

Соціально-емоційне та етичне навчання (СЕН) вже давно стало невід'ємною частиною освіти в багатьох країнах світу. Особливо успішно програми SEL (Social-Emotional Learning) реалізуються в таких державах:

США – тут працює організація CASEL (Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning), яка координує впровадження програм у школах і надає методичну підтримку педагогам. Американські школи активно інтегрують СЕН у навчальний план та позакласні активності, що сприяє розвитку емпатії, самоконтролю та комунікативних навичок у дітей.

Канада – канадські школи акцентують увагу на інтеграції СЕН у всі предмети та формування культури співпраці серед учнів, а також на підтримці психічного здоров'я.

Фінляндія – країна, відома своєю освітньою системою, впроваджує СЕН через проекти, тренінги для вчителів і регулярні групові практики для учнів. Особлива увага приділяється розвитку навичок саморегуляції та відповідальної поведінки.

Сінгапур – у школах застосовують комплексні підходи: навчання емоціям і цінностям поєднується з програмами громадянської освіти та лідерства серед школярів.

В Україні програма СЕН активно розвивається, хоча ще перебуває на етапі поширення та адаптації до національних реалій:

Школи з підтримкою МОН – експериментальні та пілотні школи отримують методичні матеріали, тренінги для вчителів та підтримку адміністрації для впровадження СЕН у навчальний процес [3].

Громади – у деяких громадах створюються локальні ініціативи, де проводяться семінари для педагогів і тренінги для дітей, спрямовані на розвиток емпатії, командної роботи та навичок вирішення конфліктів.

Нова українська школа (НУШ) – програма СЕН інтегрується в нові підходи НУШ, де акцент робиться на формуванні соціально-

емоційних компетентностей вже у початковій школі. Заняття включають активності для розвитку емоційної грамотності, співпраці та поваги до іншого.

Таким чином, український досвід поєднує міжнародні практики з національними особливостями, що дозволяє поступово формувати єдину стратегію розвитку соціально-емоційних компетентностей у школярів.

Соціально-емоційне навчання (СЕН) є ефективним інструментом розвитку ключових компетентностей учнів. Впровадження програми дозволяє не лише формувати знання, а й розвивати практичні навички, необхідні для успішного соціального та академічного життя [8; 9].

Отже, системне впровадження СЕН у школі сприяє не лише інтелектуальному, а й соціально-емоційному розвитку дітей, створюючи умови для формування гармонійної особистості, здатної до саморозвитку та ефективної взаємодії у спільноті.

Висновки. Соціально-емоційне навчання (СЕН) постає не додатком до традиційної шкільної освіти, а цілісною парадигмою, яка відповідає на ключові виклики сучасності – глобалізацію, воєнні й соціальні потрясіння, інформаційні перевантаження та кризи довіри в суспільстві [6; 12; 13]. У цих умовах лише предметних знань недостатньо: школі потрібні інструменти, що допомагають дитині навчитися жити усвідомлено, відповідально й етично. Саме таким інструментом є СЕН, спрямоване на розвиток базових життєвих навичок – емоційної саморегуляції, емпатії, співпраці, морального вибору, критичного мислення та громадянської відповідальності [1; 6; 10; 14].

Концепція СЕН спирається на міжнародні наукові дослідження, моделі CASEL, ідеї емоційного інтелекту (Д. Гоулмен) та «потрійного фокусу» (увага до себе, до інших, до систем) [6; 10; 11]. У центрі – три взаємопов'язані виміри: усвідомленість, співпереживання, залученість, які реалізуються на особистісному, соціальному та системному рівнях. Усвідомленість забезпечує розуміння власних емоцій і мотивів, співпереживання формує здатність бачити й цінувати іншого, а залученість переводить внутрішні установки в реальні дії на

користь спільноти [10; 12]. Така структура перетворює СЕН на інтегровану модель виховання, де емоційна, моральна та громадянська компетентності не роз'єднані, а взаємно підсилюють одна одну.

Соціально-емоційний розвиток безпосередньо пов'язаний із формуванням громадянської компетентності молодших школярів. Емпатія, самоконтроль, уміння слухати, співпрацювати, мирно розв'язувати конфлікти та брати відповідальність за власні вчинки формують здатність дитини бути активним і доброчесним учасником шкільної спільноти [3; 6; 13]. Через практики СЕН діти не лише засвоюють права й обов'язки, а й опановують культуру діалогу, ненасильницького спілкування, чесності, справедливості, поваги до різноманіття. Таким чином, СЕН виступає ефективним механізмом виховання свідомого громадянства вже на етапі початкової школи, створюючи підґрунтя для демократичної участі й культури миру.

Важливо, що СЕН не зводиться до поодиноких занять. Можливість його реалізації у форматі інтегрованих уроків, окремих курсів, щоденних мікропрактик, проєктної та позаурочної діяльності, а також як елемента загальношкільної політики дозволяє будувати системну модель розвитку соціально-емоційних компетентностей [3; 4; 6; 8]. Повна чи часткова інтеграція, волонтерські ініціативи, «ранкові кола», дні добрих справ, кутки емоційної підтримки, практики ненасильницької комунікації – усе це створює єдине середовище, де цінності поваги, турботи та відповідальності стають щоденною нормою, а не декларацією. Такий підхід підтверджується міжнародним досвідом США, Канади, Фінляндії, Сінгапуру та адаптується в Україні через НУШ, пілотні програми МОН, ініціативи EdCamp тощо [3; 6; 8; 12].

Центральна роль у цій системі належить учителю як носієві цінностей і моделі соціально-емоційної поведінки. Саме педагог створює безпечний простір, ініціює діалог, фасилітує рефлексію, демонструє емпатію та справедливість, залучає учнів до спільного ухвалення рішень і вирішення конфліктів [4; 6; 8]. Водночас стійкий ефект можливий лише за умови підтримки адміністрації, міждисциплінарної взаємодії педагогічного колективу, партнерства з

батьками та професійного розвитку вчительства у сфері СЕН. Система моніторингу (спостереження, самооцінка, портфоліо, анкетування, групова рефлексія) дозволяє відстежувати реальні зміни в поведінці, комунікації та залученості учнів [11; 12], що робить програму прозорою й керованою.

Водночас впровадження СЕН супроводжується викликами – браком часу, скепсисом частини педагогів та батьків, недостатньою підготовкою вчителів [5; 8; 9]. Однак досвід України та інших країн показує: цих труднощів можна уникнути завдяки поетапному впровадженню, чіткому обґрунтуванню цінності СЕН, адміністративній підтримці, системному навчанню педагогів і залученню батьківської спільноти [10; 12; 14]. СЕН виявляється не конкурентом академічним результатам, а їхнім ресурсом: емоційно стабільні, включені й емпатійні учні демонструють кращу успішність, мотивацію та стійкість до стресу [6; 11; 14].

Особливо актуальним СЕН є для України в умовах війни та тривалих соціальних криз. Програма допомагає підтримати психоемоційну стійкість дітей, подолання наслідків травматичного досвіду, розвиток культури взаємодопомоги, прийняття різноманіття й солідарності. Системне впровадження СЕН сприяє формуванню покоління, здатного не лише адаптуватися до складних реалій, а й відповідально змінювати суспільство на засадах гуманізму, гідності та співпереживання.

Отже, соціально-емоційне та етичне навчання є стратегічним напрямом розвитку сучасної школи. Воно об'єднує теоретично обґрунтовані підходи, практичні методики й ціннісні орієнтири, забезпечуючи умови для становлення гармонійної, емоційно зрілої, соціально відповідальної та громадянсько активної особистості. Інтеграція СЕН в освітню політику й щоденну практику закладів освіти має розглядатися не як опція, а як необхідна умова якісної, гуманної й стійкої освіти ХХІ століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гоулмен Д. Емоційний інтелект: чому він може бути

важливішим за IQ. Київ : Наш Формат, 2018. URL: <https://nashformat.ua/products/emotsijnyj-intelekt-705837> (дата звернення: 09.11.2025).

2. Джінпа Т. Безстрашне серце: як сміливість бути співчутливим може змінити наше життя. Нью-Йорк: Avery, 2015. URL: <https://www.penguinrandomhouse.com/books/314591/a-fearless-heart-by-thupten-jinpa/> (дата звернення: 08.11.2025).

3. Міністерство освіти і науки України. *Нова українська школа: Концептуальні засади реформування середньої школи*. Київ, 2016. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 10.11.2025).

4. Міністерство освіти і науки України. *Модельна навчальна програма «Соціально-емоційне та етичне навчання: формування й розвиток м'яких навичок, стійкості, уваги та подолання травми» (7–9 класи)*. Київ, 2025. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/modelni-navchalni-programi> (дата звернення: 11.11.2025).

5. Український центр оцінювання якості освіти. *Можливості для реалізації соціально-емоційного навчання в Україні: аналітичний огляд*. Київ, 2021. URL: <https://testportal.gov.ua/> (дата звернення: 07.11.2025).

6. Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning (CASEL). *Fundamentals of SEL*. Chicago, 2023. URL: <https://casel.org/fundamentals-of-sel/> (дата звернення: 08.11.2025).

7. Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning (CASEL). *What is the CASEL Framework*. Chicago, 2023. URL: <https://casel.org/fundamentals-of-sel/what-is-the-casel-framework/> (дата звернення: 10.11.2025).

8. EdCamp Ukraine. *Соціально-емоційне та етичне навчання (СЕН) в Україні*. Харків: ГО «ЕдКемп Україна», б. р. URL: <https://www.edcamp.ua/seelukraine/seen-v-ukraini/> (дата звернення: 11.11.2025).

9. EdCamp Ukraine. *Що таке СЕН*. Харків: ГО «ЕдКемп Україна», б. р. URL: <https://www.edcamp.ua/seelukraine/shcho-take-seen/> (дата звернення: 11.11.2025).

10. Goleman D., Senge P. *The Triple Focus: A New Approach to*

Education [Электронный ресурс]. – More Than Sound, 2014. URL: <https://www.morethansound.net/the-triple-focus> (дата звернения: 11.11.2025).

11. Thapa A., Cohen J., Guffey S., Higgins-D'Alessandro A. A review of school climate research [Электронный ресурс]. *Review of Educational Research*, 2013, № 83(3), с. 357–385. URL: <https://doi.org/10.3102/0034654313483907> (дата звернения: 11.11.2025).

12. UNESCO MGIEP. *What is Systemic Social and Emotional Learning and Why Does It Matter?*. New Delhi, 2020. URL: <https://mgiep.unesco.org/article/what-is-systemic-social-and-emotional-learning> (дата звернения: 11.11.2025).

13. UNESCO. *What you need to know about social and emotional learning*. Paris, 2025. URL.: <https://www.unesco.org/en/articles/what-you-need-know-about-social-and-emotional-learning> (дата звернения: 11.11.2025).

14. Child Mind Institute. *What Is Social and Emotional Learning?* New York, 2025. URL.: <https://childmind.org/article/what-is-social-emotional-learning-sel/> (дата звернения: 11.11.2025).

2.3. ІНКЛЮЗИВНІ ПЕДАГОГІЧНІ СТРАТЕГІЇ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Чучаліна Ю.М.

Актуальність дослідження інклюзивних педагогічних стратегій як засіб формування громадянської компетентності в учнів початкової школи зумовлена зростанням кількості дітей з особливими освітніми потребами в загальноосвітніх школах. Інклюзивна освіта спрямована на створення умов, які забезпечують рівний доступ до знань для всіх учнів, незалежно від їхніх індивідуальних особливостей, що має вирішальне значення для їх соціальної інтеграції та розвитку особистості. Водночас ця проблема актуальна через виклики, що постають перед учителями в адаптації освітнього процесу, матеріалів і технологій до потреб різних категорій учнів.

Методи дослідження включають аналіз сучасної наукової літератури, огляд педагогічних підходів, що використовуються в інклюзивній освіті, а також оцінку практичних методів адаптації освітнього процесу для учнів із різними потребами. Для визначення ефективності інклюзивних стратегій було здійснено аналіз педагогічної практики, що охоплює диференціацію, індивідуалізацію, інтеграцію міждисциплінарних підходів та використання цифрових інструментів.

Результати дослідження показали, що диференціація навчання підвищує мотивацію учнів та їх залученість, індивідуалізація дозволяє враховувати потреби кожного учня, а міждисциплінарний підхід сприяє розвитку критичного мислення й творчих здібностей. Однак ці підходи вимагають значних ресурсів та підготовки педагогів, що є викликом в умовах сучасної шкільної системи. Інклюзивне навчання потребує адаптації методів викладання та оцінювання, а також тісної співпраці між учителями, батьками та фахівцями з інклюзії.

Узагальнення дослідження свідчить, що інклюзивні педагогічні стратегії є ефективними для забезпечення рівного доступу до освіти, але їх впровадження потребує комплексного підходу, включаючи

підготовку вчителів, розробку навчальних матеріалів і психологічну підтримку учнів.

Перспективи подальших досліджень охоплюють розвиток цифрових технологій для інклюзивної освіти, зокрема адаптивних програм і платформ для дистанційного навчання, а також удосконалення педагогічних підходів з урахуванням нових соціальних та технологічних викликів.

Формування громадянської компетентності в учнів початкової школи є однією з ключових завдань сучасної освіти. Згідно з Концепцією Нової української школи, громадянська компетентність включає знання про права та обов'язки, уміння співпрацювати з іншими, повагу до норм і правил колективу, а також готовність до активної участі у житті суспільства. Особливої уваги потребує розвиток цих компетентностей у дітей з різними освітніми потребами, для яких інклюзивне середовище є основою ефективного навчання.

Громадянська компетентність визначається як інтеграція знань, умінь, цінностей та соціальних навичок, що забезпечують усвідомлення власних прав і обов'язків, розвиток почуття відповідальності та поваги до інших. Виховання громадянських якостей у початковій школі передбачає формування таких рис, як толерантність, емпатія, співпраця, самостійність, відповідальність за власні дії, готовність допомагати іншим. Дослідження показують, що ці компетентності найефективніше формуються у процесі інтерактивної та колективної діяльності.

Інклюзивне освітнє середовище передбачає створення умов, за яких кожна дитина, незалежно від її фізичних, психологічних чи соціальних особливостей, має рівний доступ до навчання та соціальної взаємодії. Таке середовище сприяє розвитку толерантності, поваги до різноманіття, почуття спільності та відповідальності. Інклюзія забезпечує не лише доступність освіти, а й формування демократичних цінностей у практичній діяльності.

Для формування громадянської компетентності важливо впроваджувати різноманітні інклюзивні педагогічні стратегії, серед яких:

1. Диференційоване та адаптивне навчання, що враховує індивідуальні здібності та потреби кожного учня.

2. Кооперативне навчання, де діти виконують завдання спільно, розподіляють ролі та допомагають одне одному.

3. Соціально-емоційне навчання (SEL) для розвитку емпатії, саморегуляції, конструктивної взаємодії.

4. Використання ігрових технологій, які формують моральне та етичне мислення, здатність до партнерства.

5. Партнерська взаємодія з командою супроводу (учитель, асистент, психолог, логопед, соціальний педагог, батьки), що забезпечує комплексну підтримку дитини.

6. Рефлексивні практики: обговорення власних дій, емоцій, ситуацій взаємодії для розвитку критичного мислення та морального вибору.

Практична реалізація інклюзивних стратегій включає: організацію групової та парної роботи, адаптацію матеріалів, використання мультимедійних та ігрових технологій, систематичне спостереження за прогресом дітей та обговорення результатів з командою супроводу. Застосування цих методів сприяє розвитку в учнів навичок співпраці, емпатії, дотримання правил, а отже – громадянської компетентності.

Важливою умовою становлення таких компетентностей є створення інклюзивного освітнього середовища, де кожна дитина, незалежно від індивідуальних особливостей, відчуває себе прийнятою, значущою та рівноправною. Саме інклюзивні педагогічні стратегії – сучасні методи і технології навчання, що забезпечують участь усіх учнів у спільному освітньому процесі – виступають ефективним засобом формування громадянської компетентності молодших школярів.

Інклюзивне освітнє середовище як умова громадянського становлення

Інклюзивне освітнє середовище – це не лише фізична доступність, а передусім педагогічна та емоційна відкритість школи до кожної дитини. У такому середовищі учні вчаться:

- співіснувати з різними людьми;
- поважати індивідуальні відмінності;
- приймати допомогу та надавати підтримку іншим;
- усвідомлювати цінність людського життя і рівність прав.

Таким чином, інклюзія стає не просто педагогічною технологією, а практикою виховання громадянськості – через реальний досвід толерантності, доброзичливості, партнерства.

Інклюзивні педагогічні стратегії у формуванні громадянських якостей

До ефективних інклюзивних стратегій, що сприяють формуванню громадянської компетентності, належать:

1. Диференційоване та адаптивне навчання – добір завдань різного рівня складності, використання візуальної, слухової, практичної підтримки, що забезпечує відчуття успіху кожного учня.

Формує впевненість, повагу до праці інших, уміння цінувати різні здібності.

2. Кооперативне навчання (навчання у співпраці) – робота в малих групах, де діти виконують спільне завдання, взаємодопомагають і розподіляють ролі.

Виховує почуття відповідальності, довіру, готовність підтримати однокласника.

3. Стратегії соціально-емоційного навчання (SEL) – розвиток емоційного інтелекту, навичок саморегуляції, емпатії, конструктивного спілкування.

Допомагає усвідомлювати власні й чужі емоції, приймати відмінності.

4. Партнерська взаємодія з командою супроводу (учитель, асистент, психолог, логопед, соціальний педагог, батьки) – узгодження дій щодо підтримки дитини з особливими освітніми потребами.

Формує культуру командної роботи, повагу до професійних ролей, сприяє єдності підходів у вихованні.

5. Ігрові технології інклюзивного спрямування – сюжетно-рольові, кооперативні, морально-етичні ігри.

Через гру діти навчаються дотримуватись правил, проявляти

лідерство і турботу про інших.

6. Рефлексивні практики – обговорення власних дій, почуттів, ситуацій взаємодії.

Розвиває критичне мислення, здатність робити моральний вибір.

Роль учителя початкової школи

Учитель є ключовою фігурою у створенні громадянсько зорієнтованого інклюзивного середовища. Він має:

- забезпечувати атмосферу прийняття, доброзичливості й взаємоповаги;

- виступати посередником між дитиною, колективом та командою супроводу;

- планувати навчальні ситуації, що формують соціальну активність і відповідальність;

- демонструвати у власній поведінці приклад громадянських чеснот.

Професійна позиція вчителя, його готовність до інклюзивної взаємодії безпосередньо впливають на формування громадянських якостей дітей

Партнерство з командою супроводу

Ефективність інклюзивних стратегій значною мірою залежить від злагодженої роботи команди супроводу: учителя, асистента, психолога, логопеда, соціального педагога, адміністрації школи та батьків.

Спільне планування Індивідуальної програми розвитку, постійний обмін спостереженнями, підтримка одне одного – усе це створює простір для гармонійного розвитку дитини та виховання усього колективу в дусі поваги й взаєморозуміння.

Інклюзивні педагогічні стратегії як засіб формування громадянської компетентності в учнів початкової школи мають вирішальне значення в сучасній освіті, оскільки забезпечують рівний доступ до знань для всіх учнів незалежно від їхніх індивідуальних особливостей. Формування інклюзивного освітнього середовища передбачає створення умов, у яких кожна дитина може відчувати себе залученою до освітнього процесу, брати активну участь та розвивати свої здібності на власному рівні. Ця проблема є особливо актуальною

в контексті збільшення кількості дітей з особливими освітніми потребами в загальноосвітніх школах, що вимагає адаптації педагогічних підходів для задоволення різноманітних потреб учнів.

Інклюзія в освіті не лише сприяє розвитку особистості, а й відіграє важливу роль у соціальній інтеграції дітей з особливими потребами. Це питання перебуває на перетині багатьох наукових та практичних завдань, пов'язаних із розробкою ефективних методів навчання, які здатні врахувати індивідуальні освітні потреби кожного учня. Важливим науковим завданням є визначення тих педагогічних стратегій, які дозволяють створити адаптивне освітнє середовище, що відповідає принципам інклюзії. Окрім того, практичні аспекти цієї проблеми передбачають підготовку вчителів до роботи в інклюзивних класах, розробку навчальних матеріалів, які можуть бути використані для дітей із різними рівнями підготовки та здібностей, а також створення підтримувального середовища, яке сприяє співпраці між педагогами, батьками та іншими фахівцями.

У цьому контексті дослідження ефективності інклюзивних стратегій у початковій школі є надзвичайно важливим. Пошук та впровадження новітніх педагогічних підходів дозволяє зменшити бар'єри в навчанні та підвищити рівень успішності для всіх учнів.

Інклюзивні педагогічні стратегії є ключовим інструментом у формуванні громадянської компетентності учнів початкової школи, оскільки вони створюють освітнє середовище, що ґрунтується на принципах рівності, поваги до різноманітності та активної участі кожного здобувача освіти. В умовах інклюзії, де класи складаються з дітей з різними освітніми потребами, фізичними можливостями, культурним походженням та стилями навчання, традиційні підходи до викладання стають недостатніми. Саме тут на допомогу приходять адаптовані стратегії, які не лише забезпечують академічний прогрес, але й виховують у дітей важливі громадянські якості: емпатію, відповідальність, вміння співпрацювати та повагу до прав інших.

Реалізація інклюзивних стратегій починається зі створення сприятливого клімату в класі. Педагог моделює поведінку, засновану на прийнятті та підтримці, що допомагає дітям відчувати себе цінними

членами спільноти. Це почуття приналежності є фундаментальним для розвитку громадянської свідомості. Через спільну діяльність, проєктну роботу та кооперативне навчання учні вчаться комунікувати, розв'язувати конфлікти та досягати спільних цілей, що є прямим втіленням громадянської участі в мініатюрі. Використання універсального дизайну для навчання дозволяє пропонувати навчальний матеріал у різних форматах, що забезпечує доступність інформації для всіх дітей і демонструє практичний приклад справедливості.

Крім того, інклюзивні практики сприяють формуванню критичного мислення та розуміння соціальних проблем. Обговорення питань, пов'язаних із справедливістю, рівними можливостями та правами людини в контексті класного життя, допомагає учням усвідомити ці поняття на особистому рівні. Учні вчаться бачити світ не лише зі своєї перспективи, але й з точки зору інших, розвиваючи таким чином емпатію – критично важливу якість для активного та відповідального громадянина. Взаємонавчання, коли сильніші учні допомагають слабшим, не лише покращує академічні результати, але й виховує почуття колективної відповідальності.

Дослідження інклюзивних педагогічних стратегій як засіб формування громадянської компетентності в учнів початкової школи охоплюють різні аспекти, зокрема організаційні моделі, професійну підготовку педагогів та індивідуалізацію навчальних підходів. Н. Данілавічюте та О. Литовченко надають рекомендації щодо викладання в інклюзивних закладах освіти, допомагаючи педагогам краще адаптуватися до нових умов роботи з дітьми з особливими потребами. О. Безлюдна та І. Калиновська підкреслюють важливість організації роботи вчителя в інклюзивному середовищі, звертаючи увагу на адаптацію методик до потреб учнів з особливими освітніми потребами. Л. Тимошко та С. Гладуш звертають увагу на розвиток комунікативних компетенцій педагогів, що дозволяє їм ефективніше адаптувати свої підходи до учнів із різними потребами. А. Колупасва та О. Таранченко зосереджують увагу на методичних аспектах навчання дітей з особливими освітніми потребами, підкреслюючи

значення індивідуальних програм розвитку.

А. Євсюков та співавтори досліджують інклюзивну освіту через призму наукових досліджень і стратегічних рішень, акцентуючи на важливості інтеграції інноваційних підходів у систему освіти. П. Хом'як аналізує організаційно-технологічні аспекти інклюзивного навчання в контексті інтеграції України до ЄС, що доповнює розуміння технологічної підтримки інклюзивних стратегій. Л. Біламич, Р. Мальона та І. Косташук наголошують на важливості сучасних методик навчання дітей з особливими потребами, акцентуючи на постійному вдосконаленні педагогічних стратегій. О. Кучай разом із колективом однодумців досліджують теоретичні засади інклюзивного навчання в Україні, підкреслюючи необхідність відповідності освітніх програм сучасним вимогам.

В. Мащак аналізує особливості інклюзивної освіти молодших школярів, вказуючи на потребу розвитку інклюзивної культури в початкових класах. Г. Портницька, Н. Загурська та М. Тичина вивчають сприйняття дітей з особливими освітніми потребами педагогами, що є важливим для створення ефективного інклюзивного середовища. D. Bryant, B. Bryant, D. Smith аналізують педагогічні стратегії для адаптації середовища в інклюзивних класах у США, що може бути корисним для порівняння міжнародних підходів. A. Brennan, F. King, J. Travers доповнюють цей аналіз, зосереджуючи увагу на викликах і рішеннях у контексті європейської освітньої практики.

Ці праці підкреслюють значення професійної підготовки педагогів, розробки індивідуальних навчальних планів і технологічної підтримки для забезпечення ефективної інклюзії.

Незважаючи на численну кількість праць, подальшого дослідження потребують питання дослідження сучасних інклюзивних педагогічних стратегій, що використовуються для адаптації освітнього середовища в початкових класах, визначення оптимальних методів інтеграції учнів з особливими потребами в освітній процес, дослідження взаємодії між учителями, учнями та батьками у створенні інклюзивного освітнього середовища, оцінки ефективності різних

підходів до адаптації освітнього процесу для учнів із різними освітніми потребами.

Метою нашого дослідження є визначення та обґрунтування інклюзивних педагогічних стратегій, які сприяють адаптації освітнього середовища в початкових класах, забезпечуючи рівні можливості для навчання всіх учнів, включаючи дітей з особливими освітніми потребами.

Завданнями нашого дослідження є:

1. Проаналізувати сучасні інклюзивні педагогічні стратегії, що використовуються для адаптації освітнього середовища в початкових класах.

2. Визначити оптимальні методи інтеграції учнів з особливими потребами в освітній процес.

4. Дослідити взаємодію між учителями, учнями та батьками у створенні інклюзивного освітнього середовища.

5. Оцінити ефективність різних підходів до адаптації освітнього процесу для учнів із різними освітніми потребами.

6. Розробити рекомендації щодо впровадження ефективних інклюзивних педагогічних стратегій у сучасних початкових класах.

Інклюзивна освіта є одним з основних напрямів сучасної педагогіки, яка спрямована на створення рівних можливостей для навчання всіх дітей, незалежно від їхніх індивідуальних особливостей та потреб. Вона надає можливість учням із різними рівнями розвитку брати участь у спільному освітньому процесі, забезпечуючи їх відповідною підтримкою. Особливо актуальною є ця проблема на рівні початкової школи, де закладаються основи не лише академічних знань, а й соціальної взаємодії, самосвідомості та емоційного розвитку дитини.

Сучасні інклюзивні педагогічні стратегії для адаптації освітнього середовища в початкових класах використовують різноманітні методики, які дозволяють інтегрувати учнів з особливими освітніми потребами в загальний освітній процес, зокрема через використання творчих та мистецьких методів. Ці стратегії підсилюють індивідуальний підхід до навчання та допомагають розвивати

соціальні й комунікативні навички в інклюзивному середовищі.

Таблиця 1

Інклюзивні педагогічні стратегії для адаптації освітнього середовища в початкових класах

Стратегія	Опис	Приклад застосування
Диференціація	Розподіл учнів на групи за рівнем знань, стилями навчання або інтересами з метою оптимізації навчання.	Викладання математичних завдань різного рівня складності в межах одного класу.
Індивідуалізація	Адаптація змісту, темпу та методів навчання до потреб окремого учня.	Створення індивідуального навчального плану для учня з особливими потребами.
Інклюзивне навчання	Забезпечення участі всіх учнів у загальному освітньому процесі.	Створення інклюзивних класів з асистентом для підтримки учнів з особливими потребами.
Дистанційне навчання	Використання цифрових технологій та онлайн-платформ для забезпечення освітнього процесу.	Проведення онлайн-уроків під час карантинних обмежень або в умовах віддаленості учнів.
Інтеграція міждисциплінарного підходу	Поєднання знань із різних дисциплін у межах єдиного освітнього процесу.	Викладання курсу «Наука та мистецтво» для інтеграції знань із природничих та мистецьких дисциплін.

Джерело: сформовано автором на підставі [2; 6; 20]

Зазначені стратегії є фундаментом для адаптації освітнього процесу, оскільки враховують як академічні, так і соціально-емоційні потреби учнів. Диференціація дозволяє зосередитися на специфічних

потребах різних груп учнів, що забезпечує підвищення їхньої залученості та інтересу до навчання. Індивідуалізація забезпечує максимально персоналізований підхід, що сприяє кращим результатам для учнів з особливими потребами. Інклюзивне навчання, своєю чергою, забезпечує соціальну інтеграцію, що позитивно впливає на розвиток соціальних навичок у дітей. Дистанційне навчання набуло актуальності в сучасних умовах, особливо у зв'язку з воєнними діями в Україні, а інтеграція міждисциплінарного підходу відповідає вимогам сучасного суспільства, де важливим є розвиток комплексного мислення та креативності. Окрім початкової освіти, ці стратегії активно застосовуються у викладанні мистецьких дисциплін, таких як музика, образотворче мистецтво та театр, де необхідний індивідуалізований підхід до кожного учня з огляду на його творчі здібності та емоційний розвиток. Наприклад, інклюзивне навчання в мистецтві забезпечує умови для повноцінної участі учнів із різними здібностями у колективній творчій діяльності, що підвищує їхню впевненість у власних силах та сприяє розвитку комунікативних навичок.

Сучасні методи інтеграції передбачають не лише адаптацію навчальних матеріалів та середовища, але й використання новітніх технологій, психологічної підтримки та співпраці між учителями, учнями та їхніми сім'ями. Мета таких підходів полягає в забезпеченні рівних можливостей для всіх учнів, створенні комфортного психологічного клімату та сприянні їхньому соціальному розвитку (табл. 2).

**Методи інтеграції учнів з особливими потребами
в освітній процес**

Метод	Опис	Переваги	Недоліки	Приклад застосування
Кооперативне навчання	Спільна робота учнів із різними здібностями в малих групах	Розвиток соціальних навичок, підвищення самооцінки та взаємної підтримки	Вимоги до координації роботи учнів, ризик нерівномірного внеску в групові завдання	Спільне виконання проєктів у межах гуманітарних предметів
Адаптація навчальних матеріалів	Використання індивідуальних методів та мультимедійних засобів для забезпечення доступу до навчальних завдань	Посилення мотивації до навчання, покращення академічної успішності	Високі витрати на розробку та впровадження адаптаційних матеріалів	Використання електронних підручників
Асистенти учителя	Використання індивідуальних методів та мультимедійних засобів для забезпечення доступу до навчальних завдань	Зменшення навантаження на вчителя, підвищення індивідуальної уваги	Вартість залучення асистентів, необхідність додаткового навчання	Підтримка під час виконання складних завдань
Індивідуальний освітній план	Персоналізований підхід до навчання, що враховує можливості кожного учня	Можливість створення індивідуальних навчальних маршрутів, врахування	Складність у реалізації для великої кількості учнів	Створення окремих завдань для учня з порушенням зору

		специфічних потреб		
Психологічна підтримка	Надання психологічної допомоги та консультування учнів	Підвищення психологічного комфорту, розвиток емоційної стабільності	Необхідність постійної участі фахівців, висока витратність	Психологічні тренінги для підтримки самостійності
Гейміфікація	Використання ігрових елементів для підвищення залученості учнів	Підвищення мотивації та залученості учнів, стимулювання інтересу до навчання	Необхідність належного підбору релевантних та навчальних ігор	Використання ігрових платформ для навчання математики
Інтерактивні технології	Використання інтерактивних дошок та програм для створення динамічного середовища навчання	Залучення учнів через активну участь, покращення розуміння матеріалу	Необхідність доступу до технологій, ризик технічних проблем	Викладання через інтерактивні платформи
Проектне навчання	Організація навчання через виконання проєктів, що об'єднують різні предмети	Розвиток критичного мислення, співпраця між учнями	Високі вимоги до часу та ресурсів, можливість нерівномірного внеску в групу	Реалізація проєкту на тему екології із залученням різних дисциплін

Джерело: сформовано автором на підставі [3; 35]

Цифрові інструменти, такі як онлайн-платформи для дистанційного навчання, адаптивні освітні програми та спеціалізовані додатки для учнів із порушеннями зору чи слуху, значно розширили можливості доступу до освіти. Використання інтерактивних дошок, віртуальної реальності та штучного інтелекту дозволяє створювати адаптивні освітні середовища, які підлаштовуються під індивідуальні потреби кожного учня.

Під час пандемії COVID-19 дистанційне навчання стало одним із ключових інструментів для забезпечення безперервного освітнього

процесу. Це підкреслило необхідність впровадження більш інтерактивних та гнучких підходів, що дають змогу учням з особливими потребами бути залученими до навчання на рівних умовах з однолітками. Використання електронних підручників, адаптивних освітніх додатків та мультимедійних засобів значно полегшує доступ до знань для учнів із порушеннями слуху або зору. Окрім того, використання віртуальних класів дозволяє створювати більш інклюзивні освітні середовища, де учні можуть спілкуватися та взаємодіяти незалежно від своїх фізичних обмежень.

Зміни також торкнулися підходів до психологічної підтримки учнів з особливими потребами. Зросла роль онлайн-консультацій та психоемоційної підтримки, що надається через спеціалізовані платформи. Сучасні психологічні тренінги та вебінари спрямовані на зменшення тривожності, розвиток саморегуляції та емоційної стійкості учнів, що стає особливо важливим в умовах кризи або соціальної ізоляції.

Взаємодія між учителями, учнями, батьками та фахівцями з інклюзії в інклюзивному освітньому середовищі у створенні інклюзивного освітнього середовища має вирішальне значення для успішної адаптації учнів з особливими освітніми потребами. Ця взаємодія базується на трьох ключових компонентах: постійній комунікації, співпраці та спільному прийнятті рішень. Роль кожного учасника є унікальною та взаємодоповнювальною, оскільки лише спільними зусиллями можна забезпечити комплексний підхід до навчання, що відповідає індивідуальним потребам учнів (рис. 1).

Взаємодія між учителями, учнями, батьками та фахівцями з інклюзії в інклюзивному освітньому середовищі є складним і важливим процесом, який забезпечує успішну адаптацію та інтеграцію учнів з особливими потребами. Кожен учасник цієї взаємодії виконує унікальні функції, і їхній зв'язок є ключовим для створення підтримувального освітнього середовища.

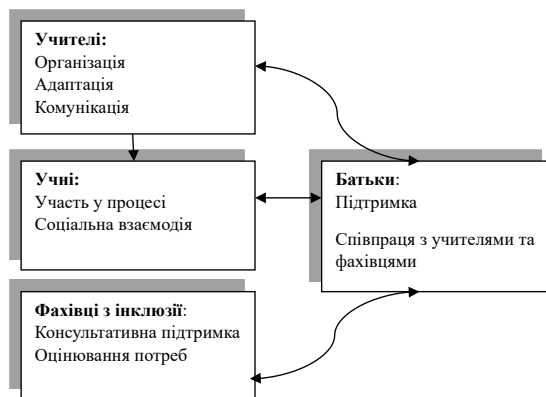

Рис. 1. Взаємодія між учителями, учнями, батьками та фахівцями з інклюзії

Учителі займають центральну позицію в цій схемі, оскільки вони є основними організаторами освітнього процесу. Вони відповідають за адаптацію навчальних матеріалів та методів викладання відповідно до індивідуальних потреб учнів. Завдяки постійній комунікації з батьками вчителі отримують зворотний зв'язок про успішність і проблеми дитини, що дозволяє оперативно коригувати навчальні підходи. Ця комунікація створює взаємне розуміння між учителями та батьками, що є важливим для забезпечення гармонійного розвитку дитини в освітньому процесі.

Учні в цій схемі не є лише пасивними отримувачами знань; вони активно беруть участь в освітньому процесі. Взаємодія з однолітками, учителями й батьками сприяє розвитку соціальних навичок та емоційної стабільності. Учні, особливо ті, що мають особливі потреби, отримують можливість вчитися в колективі, що підвищує їхню самооцінку та адаптацію до соціального середовища. Взаємозв'язок між учнями та вчителями є ключовим для створення комфортного й безпечного освітнього середовища, де учні можуть вільно висловлювати свої думки та запитання.

Батьки як учасники цього процесу виконують роль активних

партнерів. Вони підтримують навчання дітей удома, заохочують їх та допомагають у виконанні домашніх завдань. Взаємодія з учителями дає змогу батькам бути обізнаними щодо прогресу своїх дітей і вносити корективи в освітній процес, що підвищує його ефективність. Важливо, що батьки також підтримують соціальну інтеграцію своїх дітей, заохочуючи їх до участі в спільних заходах.

Фахівці з інклюзії, такі як психологи та логопеди, забезпечують додаткову підтримку для учнів і вчителів. Вони здійснюють оцінювання потреб учнів і надають рекомендації щодо індивідуальних навчальних планів. Їхня роль у цій схемі полягає в наданні консультативної підтримки вчителям та батькам, що дозволяє створити оптимальні умови для навчання учнів з особливими потребами. Взаємозв'язок між фахівцями та іншими учасниками процесу допомагає забезпечити комплексний підхід до навчання, враховуючи різні аспекти розвитку дитини.

Загалом, взаємодія між усіма учасниками освітнього процесу створює цілісну систему підтримки для учнів з особливими потребами. Важливість цієї взаємодії полягає в тому, що вона забезпечує не лише академічну успішність, а й соціальну інтеграцію, емоційну стабільність та розвиток особистісних якостей учнів.

Для оцінки ефективності різних стратегій адаптації освітнього процесу серед учнів із різними освітніми потребами було проведено опитування за допомогою Google Forms. Метою опитування було визначити, наскільки ефективним респонденти вважають упровадження таких стратегій, як диференціація, індивідуалізація, інклюзивне навчання, дистанційне навчання та інтеграція міждисциплінарного підходу.

Респондентами, які брали участь в опитуванні, були вчителі початкової та середньої освіти, керівники закладів освіти, а також фахівці з інклюзивної освіти в Україні. Загальна кількість учасників становила 100 осіб, з яких 45% складали вчителі, 35% – керівники закладів освіти, а решта 20% – фахівці з інклюзії.

Учасникам було запропоновано оцінити ефективність кожної стратегії за такими параметрами: академічна успішність, розвиток

соціальних навичок, задоволеність учнів і батьків, мотивація до навчання та психологічний комфорт учнів.

Оцінювання здійснювалося за шкалою від 1 (дуже низька ефективність) до 5 (дуже висока ефективність).

Після заповнення анкети респонденти мали можливість поділитися додатковими коментарями щодо викликів і переваг кожної стратегії на практиці. Відкриті запитання дозволяли респондентам висловлювати свої міркування стосовно того, які проблеми та переваги вони помічають під час впровадження кожної стратегії. Цей підхід дозволив не тільки отримати кількісні дані, а й глибше зрозуміти практичні виклики, з якими стикаються вчителі та керівники. У таблиці 3 представлено результати опитування.

Таблиця 3

Аналіз результатів оцінювання ефективності адаптаційних стратегій навчання

Стратегія	Академічна успішність	Розвиток соціальних навичок	Задоволеність учнів і батьків	Мотивація до навчання	Психологічний комфорт учнів	Загальна оцінка ефект-сті
Диференціація	4,2	2,8	3,5	3,6	3,4	3,5
Індивідуалізація	4,8	3,6	4,7	4,6	4,5	4,4
Інклюзивне навчання	3,9	4,5	4,6	3,8	4,7	4,3
Дистанційне навчання	3,5	2,5	3,7	4,3	2,8	3,4
Інтеграція міждисциплінарного підходу	4,6	4,4	4,5	4,7	4,8	4,6

Найвищі оцінки за академічну успішність отримала стратегія індивідуалізації (4,8), що свідчить про її ефективність у підвищенні рівня засвоєння матеріалу учнями. Згідно з результатами відкритих коментарів респондентів, індивідуалізація дозволяє кожному учню отримувати матеріал відповідно до своїх індивідуальних потреб, що підвищує їхню мотивацію до навчання. Зокрема, вчителі зазначали, що

цей підхід сприяє кращому розумінню матеріалу та дозволяє уникнути перевантаження учнів складними завданнями. Проте респонденти також вказували на проблеми, пов'язані з великими витратами часу на підготовку індивідуальних планів для кожного учня, а також на обмеження соціальної взаємодії, оскільки групові завдання стають рідкістю.

Інтеграція міждисциплінарного підходу отримала високі загальні оцінки (4,6), зокрема за розвиток соціальних навичок (4,4) і психологічний комфорт учнів (4,8). Респонденти зазначали, що міждисциплінарний підхід дозволяє учням не лише засвоювати знання з різних предметів, а й розвивати критичне мислення та креативність. Учителі наголошували на тому, що інтеграція знань із різних дисциплін створює умови для глибшого розуміння матеріалу та сприяє розвитку соціальних навичок учнів. Однак респонденти також зауважили, що впровадження міждисциплінарного підходу вимагає високого рівня підготовки вчителів, які мають володіти знаннями з кількох дисциплін. Це створює значні виклики, оскільки не всі педагоги готові до такої роботи.

Інклюзивне навчання отримало високі оцінки за розвиток соціальних навичок (4,5) та психологічний комфорт учнів (4,7). Це свідчить про те, що інклюзивні класи сприяють формуванню толерантності та емпатії серед учнів. Респонденти стверджували, що інклюзивне навчання дозволяє учням із різними потребами відчувати себе частиною освітнього процесу, що сприяє їхньому емоційному розвитку. Проте основними проблемами, які зазначали вчителі, були труднощі в адаптації освітнього матеріалу для учнів із різними рівнями підготовки. Особливо це стосується мистецьких дисциплін, де необхідно враховувати індивідуальні можливості кожного учня.

Диференціація отримала змішані оцінки, зокрема високу оцінку за академічну успішність (4,2), але низьку оцінку за розвиток соціальних навичок (2,8). Респонденти зазначали, що диференціація дозволяє підвищити успішність учнів, але водночас обмежує їхню соціальну взаємодію. Оскільки учні працюють у групах з однаковим рівнем підготовки, знижується кількість можливостей для взаємодії з

однolitками, що мають різні рівні знань. Це може призводити до сегрегації учнів у класі та обмеження розвитку соціальних навичок. Крім того, учителі вказували на складність організації диференційованих груп через велику кількість учнів і різноманітність їхніх потреб.

Дистанційне навчання отримало найнижчі оцінки серед усіх стратегій, зокрема за розвиток соціальних навичок (2,5) та психологічний комфорт учнів (2,8). Респонденти зауважували, що дистанційне навчання, хоча й забезпечувало можливість продовжувати навчання під час карантину чи воєнних дій, мало негативний вплив на соціальну інтеграцію учнів і їхній емоційний стан. Учителі зазначали труднощі з підтримкою мотивації учнів та інтерактивністю у віддаленому форматі навчання. Крім того, багато респондентів вказували на технічні проблеми, зокрема на відсутність необхідного обладнання у учнів або нестабільний доступ до інтернету.

Таким чином, дослідження показало, що індивідуалізація та інтеграція міждисциплінарного підходу є найбільш ефективними стратегіями для підвищення академічної успішності та загального рівня задоволеності учнів і батьків. Однак кожна стратегія має свої специфічні проблеми та обмеження, які варто враховувати при їх застосуванні.

Упровадження ефективних інклюзивних педагогічних стратегій у сучасних початкових класах вимагає використання новітніх підходів та інноваційних методів, які б забезпечили максимальну залученість учнів із різними освітніми потребами, включаючи дітей з особливими потребами, в освітній процес. На основі результатів опитування та аналізу педагогічної практики можна сформулювати кілька ключових рекомендацій.

По-перше, необхідно інтегрувати сучасні технології в освітній процес. Використання адаптивних навчальних платформ, які пропонують персоналізовані навчальні маршрути, дозволяє кожному учню отримувати матеріал у зручному для нього форматі. Ці платформи можуть містити інтерактивні елементи, такі як ігри, відеоуроки та віртуальні симуляції, що особливо корисно для навчання

мистецтва. Такі технології дозволяють учням із різними стилями навчання взаємодіяти з навчальним матеріалом, а також підтримують їхню мотивацію завдяки ігровим елементам.

По-друге, важливо впроваджувати проєктне навчання, яке зосереджено на співпраці та командній діяльності. Проєкти можуть бути спрямовані на виконання реальних завдань, що передбачає дослідження тем, пов'язаних із мистецтвом, культурою та соціальними проблемами. Спільна робота над проєктами дозволяє учням із різними освітніми потребами обмінюватися ідеями, розвивати комунікативні навички та підвищувати впевненість у собі. Також це створює умови для реалізації творчого потенціалу кожної дитини, оскільки мистецтво стає не лише предметом навчання, а й засобом самовираження.

По-третє, необхідно акцентувати на формуванні емоційного інтелекту в учнів через інклюзивні мистецькі програми. Учасники опитування зазначали, що мистецькі дисципліни здатні формувати в дітей емпатію та розуміння один одного. Рекомендується створити програми, які б інтегрували мистецтво в навчання соціальних та емоційних навичок. Наприклад, проведення театралізованих уроків, де учні можуть грати ролі й розв'язувати конфлікти через сценарії, дозволяє практикувати навички спілкування та співпраці.

По-четверте, важливо організувати освітнє середовище, яке б підтримувало емоційний комфорт учнів. Створення класу, що втілює принципи інклюзії, стосується не лише фізичного простору, а й психологічного клімату. Вчителі повинні володіти техніками створення безпечного середовища, де всі учні почувають себе вільно для самовираження. Це може бути досягнуто через регулярні колективні обговорення, під час яких учні можуть ділитися своїми переживаннями, запитаннями та ідеями, що також сприяє розвитку їхніх соціальних навичок.

По-п'яте, важливо залучати фахівців, таких як психологи та консультанти, для підтримки вчителів та учнів у процесі адаптації до інклюзивного навчання. Співпраця з такими фахівцями дозволяє вчителям отримувати додаткову підтримку в розв'язанні складних питань, пов'язаних із навчанням учнів з особливими потребами.

Психологи можуть проводити тренінги для вчителів із метою покращення їхніх навичок роботи в інклюзивному середовищі, а також надавати консультації для учнів та їхніх батьків.

Нарешті, важливим аспектом є активне залучення батьків до освітнього процесу. Батьки можуть стати партнерами в навчанні, допомагати вчителям зрозуміти потреби своїх дітей та надавати підтримку вдома. Організація заходів для батьків, таких як майстер-класи з інклюзивних практик або арттерапії, може зміцнити зв'язки між школою й сім'єю, створюючи єдине освітнє середовище для дітей.

Реалізація цих рекомендацій допоможе створити більш ефективну інклюзивну освітню систему, яка враховує потреби всіх учнів, зокрема тих, які мають особливі освітні потреби, а також підтримує їхній творчий потенціал через навчання мистецтву.

Роль учителя та команди супроводу

Учитель початкових класів є центральною фігурою у формуванні громадянської компетентності, оскільки він створює позитивну атмосферу, забезпечує партнерство та координацію дій усіх учасників освітнього процесу. Команда супроводу допомагає адаптувати навчальні завдання, підтримувати дітей під час виконання завдань та спостерігати за динамікою їхнього розвитку.

Співпраця вчителя початкової школи з командою підтримки дітей з ООП є важливим аспектом сучасної освітньої практики. В умовах інклюзивного навчання, що набуває дедалі більшого значення в контексті глобальних освітніх тенденцій, важливість ефективної комунікації між педагогом і фахівцями, які супроводжують дитину, є вирішальною для досягнення успіху в освітньому процесі. Це питання потребує детального вивчення, оскільки воно впливає не лише на академічні досягнення здобувачів з ООП, але й на їх соціальну адаптацію та психологічне благополуччя.

У цьому контексті інтеграція фахівців, таких як психологи, логопеди, дефектологи та соціальні працівники, в освітній процес забезпечує комплексну підтримку особливих учнів. Взаємодія між учителем і командою підтримки повинна базуватися на спільному розумінні цілей та завдань навчання, що сприяє розробленню

індивідуальних навчальних планів і стратегій.

Водночас наявні труднощі свідчать про те, що недостатня підготовка педагогів до роботи з дітьми з ООП часто перешкоджає ефективній співпраці. Це підкреслює нагальну потребу в їхньому професійному розвитку, який охоплює як теоретичні знання, так і практичні навички взаємодії з фахівцями.

Отже, дослідження проблематики співпраці вчителів початкових класів з командою підтримки є не лише важливим теоретичним завданням, а й практичною необхідністю для забезпечення якісної інклюзивної освіти. Таке вивчення має важливе значення для розвитку інклюзії на національному й глобальному рівнях, оскільки сприяє формуванню ефективніших моделей взаємодії між освітніми закладами та фахівцями. Впровадження таких моделей, відповідно, дає змогу підвищити якість освітнього процесу та створити рівні можливості для всіх здобувачів, незалежно від їхніх індивідуальних особливостей.

Взаємодія вчителя початкової школи з командою підтримки дітей з ООП є важливим елементом інклюзивної освіти. Зазначаючи важливість цієї взаємодії, М. Єпіхіна підкреслює, що формування готовності майбутнього вчителя до партнерської взаємодії є необхідним етапом професійної підготовки. Авторка визначає структурні компоненти цієї готовності, такі як мотиваційно-ціннісний, когнітивний та праксіологічний, які формують основу для ефективної співпраці. Це свідчить про те, що підготовка педагогів повинна охоплювати не лише теоретичні знання, а й практичні навички роботи в команді, що є особливо важливим у контексті роботи з дітьми з ООП.

Важливість створення освітнього середовища, що підтримує партнерство між учасниками навчального процесу, підкреслює Л. Куземко. Готовність до співпраці в здобувачів спеціальності «Початкова освіта» формується через конструктивну взаємодію та спеціально розроблене технологічне забезпечення. Для успішного навчання дітей з ООП важливо не лише знати методики, а й адаптувати їх до потреб кожного здобувача.

На професійній співпраці між учителем і асистентом як

важливому елементі інклюзивного навчання наголошують І. Литвин, І. Зубрицький та Л. Смерчак. Спільна адаптація матеріалів і розробка індивідуальних завдань підтримує здобувачів з ООП та реалізує індивідуальний підхід, що вимагає координації дій всіх учасників освітнього процесу.

Продовжуючи тему партнерської взаємодії, О. Онаць та А. Данко наголошують на значущості психологічного аспекту педагогіки для створення комфортного освітнього середовища. Визначення понять «партнерство» та «партнерська взаємодія» підкреслює роль людського чинника в інклюзивній освіті, тоді як високий рівень психологічної компетентності педагогів сприяє зменшенню тривожності здобувачів і поліпшенню їхньої соціалізації.

Сучасні підходи до створення команд підтримки в закладах освіти аналізують М. Гринців та Т. Логвиненко, звертаючи увагу на важливість індивідуальних програм розвитку. Це підкреслює необхідність підготовки фахівців для ефективного впровадження інклюзивних практик, що критично важливо для соціальної інтеграції дітей з ОПП.

На важливості принципів педагогіки партнерства та міждисциплінарної взаємодії фахівців для успішного ППС молодших школярів з ООП акцентують Я. Загутіна-Візер та О. Денисюк. Створення єдиного простору співпраці є важливим для інтеграції таких дітей у загальноосвітній процес, що свідчить про необхідність комплексного підходу до їх навчання.

Значення системного підходу до взаємодії учасників команди супроводу підкреслює Ю. Гапочка, аналізуючи філософські, соціологічні, педагогічні та психологічні аспекти цього процесу. Визначення характеристик взаємодії може оптимізувати процес підтримки дітей з ООП у контексті демократизації та гуманізації освіти.

Теоретичні аспекти оцінювання соціально-педагогічної діяльності в закладах освіти досліджують Н. Кравчук та О. Денисюк, звертаючи увагу на актуальність цієї проблеми та вимоги до критеріїв оцінювання педагогічної діяльності. Це є важливим для забезпечення

якості освіти та підвищення ефективності роботи з дітьми з особливими потребами.

Додатково варто зауважити, що останнім часом усе більше уваги приділяється налагодженню партнерства в команді, завдяки якому ефективно забезпечується взаємодія з різними зацікавленими сторонами. Зокрема, О. Колісник зазначає, що це підвищує професійну компетентність фахівців і допомагає розв'язувати складні питання навчання дітей з ООП, забезпечуючи безпечність і інклюзивність в освітньому середовищі.

На необхідності створення ефективної команди супроводу для забезпечення якісного освітнього процесу та максимального розвитку учнів з ООП наголошують Т. Скрипник та О. Мартинчук. Науковці стверджують, що вона має діяти за чітким алгоритмом, який передбачає визначення цілей, розроблення індивідуальних програм розвитку та моніторинг досягнень, що сприятиме інклюзії та соціальній взаємодії цих здобувачів в освітньому середовищі.

Отже, співпраця вчителя початкової школи з командою супроводу є невіддільною частиною успішної інклюзії дітей з ООП, яка потребує комплексного підходу, належної професійної підготовки педагогів та активної взаємодії всіх учасників освітнього процесу.

Попри те, що інклюзивне навчання в Україні поступово розвивається, питання взаємодії вчителів початкових класів із фахівцями команд супроводу дітей з ООП залишається недостатньо опрацьованим. До основних проблем належать відсутність систематизованих даних про ефективні моделі співпраці, обмеженість емпіричних досліджень, що аналізують вплив професійної підготовки педагогів на їхню здатність до командної взаємодії, а також недостатнє висвітлення специфіки співпраці в різних освітніх контекстах. Усе це зумовлює потребу у створенні адаптованих моделей, які враховують національні реалії.

Це дослідження спрямоване на заповнення зазначених прогалин шляхом комплексного аналізу теоретичних і практичних механізмів співпраці вчителів початкових класів з командами супроводу дітей з ООП. Такий підхід дозволяє сформулювати практичні рекомендації для

підвищення ефективності комунікації, оптимізації освітнього процесу та розвитку інклюзивної практики загалом. Отримані результати можуть стати важливим внеском у вдосконалення інклюзивної освіти та слугувати основою для подальших наукових досліджень у цій сфері.

Діти з ООП є здобувачами, які потребують додаткової підтримки в процесі навчання через різноманітні труднощі, пов'язані з їхнім фізичним, емоційним або соціальним розвитком. Ці труднощі можуть проявлятися як затримки в розвитку мовлення, порушення уваги, складнощі в спілкуванні або навичках саморегуляції.

У зв'язку з цим на етапі початкової освіти навчальний процес є основною діяльністю здобувача освіти, що передбачає не лише засвоєння завдань, а й дотримання певних соціальних норм та правил. Здобувачі, які володіють розвиненими комунікативними навичками та здатністю до саморегуляції, зазвичай безперешкодно інтегруються в нове освітнє середовище. Натомість вихованці з недостатньо сформованою готовністю до школи нерідко стикаються зі значними адаптаційними викликами, що потенційно може спричинити дезадаптацію та формування так званих «шкільних неврозів». За наявними даними, до 30% першокласників демонструють труднощі адаптації, виявляючи дефіцит уваги, конфліктність та інші поведінкові девіації. У результаті ця ситуація може несприятливо позначитися на їхній академічній успішності та соціальній інтеграції.

У таких умовах оптимальна взаємодія педагогів початкової ланки з фахівцями ППС відіграє провідну роль у забезпеченні успішної адаптації та соціалізації здобувачів з ООП в інклюзивному освітньому просторі. Така кооперація гарантує застосування комплексного підходу, надання індивідуалізованої підтримки, встановлення обґрунтованих освітніх цілей та формування сприятливого навчального клімату.

Водночас інклюзивна освіта становить фундаментальний елемент сучасної освітньої парадигми, що гарантує рівноправний доступ до здобуття знань для осіб з ООП. Цей підхід формує соціально справедливе середовище, у якому кожен учень, незалежно від його фізичних, психологічних чи соціальних особливостей, має змогу

здобути якісну освіту. При цьому впровадження інклюзії не тільки задовольняє індивідуальні освітні запити, а й стимулює соціалізацію учнів, розвиток їхніх комунікативних компетенцій і формування адекватної самооцінки. Крім того, така форма організації освітнього процесу спонукає педагогічних працівників до імплементації різноманітних методик та адаптації дидактичних матеріалів, що позитивно впливає на загальну якість навчання.

Варто зауважити, що успішна робота з учнями з ООП вимагає від педагогів володіння специфічними компетенціями, серед яких знання корекційних методик, застосування полісенсорних підходів та здатність гнучко адаптувати дидактичні матеріали. Важливим аспектом залишається ефективна співпраця з фахівцями ППС, такими як психологи, логопеди та інші спеціалісти, що забезпечує комплексний супровід здобувачів.

Не менш важливим складником успішної інтеграції та розвитку учнів є емоційна підтримка. Педагог має виявляти високу чутливість до емоційних потреб дітей, сприяючи формуванню довіри та ефективній соціалізації. Забезпечення всебічного розвитку здобувачів освіти з ООП передбачає гнучку адаптацію навчальних планів та програм, зокрема використання індивідуалізованих матеріалів та корекцію темпу подання інформації. Це гарантує рівноправний доступ до освітнього контенту та дозволяє вчителю інтегрувати загальноосвітні дисципліни зі спеціальними корекційними програмами, наприклад, забезпечуючи супровід для дітей із порушеннями слуху.

Команда ППС, яка забезпечує підтримку учнів, складається з постійних учасників, до яких належать директор або його заступник, учитель початкових класів, практичний психолог, а також батьки дитини з ООП. До складу команди можуть залучатися й інші фахівці, такі як учителі-реабілітологи, асистенти, представники інклюзивно-ресурсних центрів та соціальних служб. Кожен учасник виконує свою специфічну функцію, що забезпечує комплексний підхід до підтримки дитини.

Основними завданнями команди є корекційна діяльність, яка

враховує індивідуальні особливості здобувачів, їхній вік та специфіку порушень. Це передбачає створення умов для успішної адаптації до освітнього процесу, що підвищує шанси на отримання якісної освіти та інтеграцію в суспільство. Команда також працює над формуванням позитивної самооцінки в дітей і стимулює їхній інтерес до навчання.

Для визначення потреб дітей з ООП застосовуються різноманітні методи та технології, які використовують різні фахівці. Психологи працюють над розвитком комунікативних навичок та взаємодією з дорослими, а також попереджають дезадаптовану поведінку. Логопеди коригують мовленнєві порушення, спираючись на знання про психічні процеси розвитку. Соціальні педагоги досліджують аспекти соціалізації, тоді як вчителі-дефектологи консультують батьків щодо ефективних способів підтримки розвитку дитини, звертаючи особливу увагу на емоційно-вольову сферу.

Плідна кооперація між педагогічним персоналом початкової школи та фахівцями ППС є визначальним чинником гарантування успішної адаптації та соціальної інтеграції здобувачів з ООП у контексті інклюзивного освітнього середовища. Ця взаємодія забезпечує можливість формування індивідуальних освітніх траєкторій, які враховують специфічні запити кожного здобувача освіти, сприяючи його цілісному та всебічному розвитку.

Педагоги, працюючи в тісній кооперації зі спеціалістами психолого-педагогічної служби, отримують суттєву методологічну та психологічну допомогу. Такий підхід забезпечує ефективне впровадження корекційних заходів та адаптацію навчальних матеріалів. Крім того, інтегрована співпраця сприяє формуванню сприятливої освітньої атмосфери, у якій здобувачі освіти з ООП відчують свою приналежність і отримують необхідну допомогу. Спільні та скоординовані дії педагогів і фахівців також сприяють створенню в освітньому просторі атмосфери взаємної поваги та толерантності, що є надзвичайно важливим для повноцінної соціалізації дітей з ООП.

У сучасному освітньому процесі основними напрямками співпраці між учителем та командою супроводу в роботі з дітьми з ООП є обмін

інформацією, спільне планування навчальних заходів та адаптація навчальних матеріалів. Ці дії забезпечують індивідуальний підхід до кожної дитини, сприяючи її ефективному навчанню та розвитку.

Варто зазначити, що співпраця між учителем початкових класів та командою ППС ґрунтується на низці принципів. Перш за все, це індивідуальний підхід, що враховує особливості розвитку та потреби кожного здобувача з ООП. Досягнення спільних цілей передбачає активну взаємодію всіх учасників освітнього процесу, зокрема педагогів, психологів, соціальних працівників та батьків. Інтегрований підхід забезпечує всебічну підтримку дітей, охоплюючи їхній академічний, соціальний та емоційний розвиток. Крім того, адаптивність навчальних методів дозволяє гнучко коригувати їх відповідно до змінюваних потреб здобувачів, а відкритість комунікації забезпечує ефективний обмін інформацією, що важливо для узгодженості дій усіх учасників. Регулярне оцінювання прогресу дітей з ООП дає змогу своєчасно коригувати освітній процес відповідно до їхніх індивідуальних вимог.

Для практичної реалізації цих принципів застосовуються різноманітні форми взаємодії між учителем та командою супроводу. До них належать регулярні зустрічі для обговорення прогресу здобувачів та корекції підходів, спільні тренінги й семінари для підвищення кваліфікації педагогів і фахівців, обмін знаннями та передовим досвідом, а також індивідуальні консультації, що надають підтримку щодо специфічних випадків. Спільні заняття та інтегровані уроки реалізують інклюзивний підхід безпосередньо на практиці, тоді як використання цифрових платформ полегшує документування прогресу та обмін інформацією. Важливу роль відіграють також батьківські збори й інформаційні сесії, що залучають батьків до підтримки своїх дітей, інформуючи їх про методи роботи команди супроводу. Усі ці елементи разом сприяють створенню цілісного інклюзивного освітнього середовища, яке підтримує індивідуальний розвиток і успішну адаптацію дітей з ООП у шкільному колективі.

У таблиці 1 представлені основні завдання співпраці між учителем і командою ППС. Аналіз цих завдань дозволяє глибше

зрозуміти основні чинники, що забезпечують успішну інтеграцію дітей з ООП в освітній процес.

Таблиця 4

Основні завдання співпраці між учителем і командою супроводу

Завдання співпраці	Сутність
Збір даних	Аналіз особливостей розвитку, інтересів і труднощів дитини з ООП для адаптації до навчання
Визначення потреб	Ідентифікація необхідних психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг для підтримки дитини з ООП
Індивідуальний підхід	Розробка індивідуальних навчальних програм та моніторинг їх реалізації для оцінювання прогресу дитини
Професійна підтримка	Надання методичних рекомендацій педагогам щодо організації інклюзивного навчання та роботи з дітьми з ООП
Створення сприятливого освітнього середовища	Спільне планування та організація безпечного й підтримувального середовища для інтеграції дітей з ООП
Батьківська підтримка	Консультації та координація з батьками щодо розвитку та підтримки дитини
Освітня діяльність	Проведення заходів для підвищення обізнаності про права дітей та запобігання дискримінації серед педагогів, батьків і дітей
Соціальна інтеграція	Формування позитивного ставлення до дітей з ООП у закладі освіти для створення дружнього соціального клімату

Джерело: створено автором на основі [27, с.16].

Аналіз таблиці 4 акцентує на значущості співпраці між педагогом і командою ППС для ефективного навчання дітей з ООП. Ця взаємодія є надзвичайно важливим аспектом для успішної інтеграції учнів з ООП в освітній процес і реалізується через низку основних механізмів.

Одним із таких механізмів є регулярні зустрічі команди супроводу з педагогом. На цих зустрічах, які можуть проводитися щомісяця або за потреби, обговорюється прогрес здобувача, труднощі, що виникають, та відбувається корекція навчальних стратегій.

Крім того, не менш важливим є спільне планування освітнього процесу. Воно передбачає визначення цілей, завдань і методів роботи з

дітьми з ООП, що дає змогу вчителям отримати цінну інформацію для адаптації навчального контенту та методів викладання.

Наскрізним елементом цієї співпраці є постійний обмін інформацією між усіма членами команди. Цей обмін можна ефективно реалізувати за допомогою електронних платформ, ведення щоденників спостережень або спеціалізованих документів, у яких систематично фіксуються досягнення та труднощі здобувача.

Згідно зі статистичними даними, значна кількість дітей в Україні, приблизно 60–80%, мають проблеми із зором та виражені індивідуальні особливості. У рамках інклюзивної освіти важливо формувати толерантне ставлення та розуміння специфіки дітей з ООП серед інших учнів.

Попри те, що кожна дитина з ООП є унікальною і потребує індивідуального підходу, можна виокремити кілька загальних рекомендацій для адаптації освітнього процесу. Наприклад, для учнів із синдромом дефіциту уваги та гіперактивністю корисно впроваджувати часті перерви в заняттях, які передбачають фізичні активності, зокрема прогулянки по класу або виконання розминок. Це сприяє зменшенню напруження та покращенню концентрації. Для дітей з дислексією доцільним є використання додаткових ресурсів, таких як аудіокниги, що полегшують сприйняття навчального матеріалу. Крім того, застосування кольорових маркерів для позначення ключових слів у текстах є ефективним методом підтримки навчання.

Для аутистів важливо забезпечити індивідуальну допомогу, що відповідає їхнім специфічним потребам. Це може передбачати спеціалізовані ігри для розвитку соціальних навичок і комунікації, а також регулярні перерви для запобігання перевантаженням та використання візуальних матеріалів для кращого сприйняття інформації. Для здобувачів із мовленнєвими порушеннями варто створити умови для активної участі в діалогах та зменшити час, відведений на виконання завдань. Ефективним є використання простих і кольорових ілюстрацій для покращення розуміння та відтворення інформації.

Залучення дітей з ООП до практичних занять вважається дієвим способом розвитку їхніх навичок і здібностей, що сприяє інтелектуальному, фізичному та соціальному зростанню. Наприклад, заняття з виготовлення декоративних виробів із паперу, ліплення з глини або пластиліну, а також створення косметичних засобів із натуральних компонентів сприяють покращенню дрібної моторики, розвитку творчих здібностей і підвищенню впевненості в собі.

Гастрономічні заняття можуть стати захопливим способом навчання основ здорового способу життя, опанування різноманітних рецептів і розвитку навичок виконання дій за алгоритмом. Такі активності сприяють поліпшенню координації рухів, моторики, а також навичок планування й співпраці. Садівництво також є корисним методом розвитку навичок, пов'язаних із вирощуванням рослин і їх доглядом, формуючи відповідальність, терпіння та вміння працювати в команді. Заняття фізичними вправами (йога, пілатес, аеробіка) позитивно впливають на покращення рухливості, витривалості та сили м'язів у дітей з ООП.

Водночас виклики у співпраці між учителями та командою ППС є суттєвою перешкодою для ефективного інклюзивного навчання дітей з ООП. До основних труднощів належать комунікаційні перешкоди, які виникають через недостатню підготовленість педагогів до роботи з такими дітьми. Низький рівень психологічної та методичної готовності вчителів часто призводить до їхньої низької мотивації, що, відповідно, обмежує можливості співпраці з іншими фахівцями. Це створює ситуацію, коли вчителі не лише не взаємодіють із командою ППС, але й ігнорують важливі рекомендації, які могли б покращити освітній процес.

Крім того, недостатня обізнаність фахівців про професійні функції один одного також впливає на ефективність партнерської взаємодії. Часто спостерігається невірний розподіл обов'язків, що може призводити до конфліктів і непорозумінь. Учителі загальноосвітньої підготовки нерідко вважають, що рекомендації спеціалістів, таких як дефектологи та психологи, мають виконувати асистенти або батьки дитини. Це ставлення не лише знижує рівень

відповідальності вчителя, але й призводить до втрати цінних ресурсів, які можуть бути використані для підтримки дітей з ООП.

Особистісна несумісність членів команди ППС також є серйозною перешкодою для ефективної співпраці. Різниця у віці, світогляді, цінностях та культурному рівні може призводити до конфліктів і непорозумінь, що негативно впливає на командну динаміку. Як наслідок, усі ці чинники створюють складну ситуацію, у якій важко досягти спільних цілей.

Для покращення комунікації та стратегічного планування рекомендується запровадити регулярні синхронізовані зустрічі з чітким порядком денним, які будуть спрямовані на досягнення конкретних і вимірюваних результатів. Доцільно використовувати гнучкі формати, наприклад, короткі щотижневі координаційні зустрічі для оперативного обміну інформацією про розвиток здобувачів з ООП, а також щомісячні розширені сесії для глибшого аналізу, довгострокового планування індивідуальних освітніх траєкторій і корекції стратегій підтримки. Важливо також передбачити ротацію ролей фасилітатора та протоколіста серед членів команди супроводу та вчителів. Крім того, доцільно використовувати спільні цифрові платформи, такі як спеціалізовані модулі системи управління навчанням (LMS) або хмарні сервіси, для ведення протоколів, моніторингу прогресу здобувачів з ООП, документування застосованих інтервенцій і накопичення спільної документації. Це допоможе забезпечити прозорість, підзвітність і безперервність інформаційного потоку.

З метою підвищення ефективності індивідуальної роботи зі здобувачами з ООП пропонується систематизувати обговорення конкретних випадків через використання методу кейс-стаді. Це передбачає підготовку педагогом структурованого опису ситуації з дотриманням принципів анонімності та конфіденційності, який містить детальні спостереження за поведінкою та навчальною діяльністю учня, попередні гіпотези щодо причин виникнення труднощів, а також аналіз застосованих підходів та оцінку їхньої ефективності. Під час зустрічі має бути організований

мультидисциплінарний аналіз випадку із залученням психолога, логопеда, корекційного педагога, ерготерапевта (за потреби) та інших фахівців, що дозволить розробити комплексний індивідуальний план підтримки, який враховуватиме всі аспекти розвитку дитини. Варто запровадити механізми верифікації ефективності впроваджених рекомендацій через систематичний моніторинг та періодичні перегляди індивідуального плану роботи, а також створити внутрішній банк успішних практик для подальшого обміну досвідом та тиражування ефективних рішень.

Для забезпечення безперервного професійного розвитку всіх учасників освітнього процесу, залучених до роботи зі здобувачами з ООП, необхідно ініціювати спільні тренінги та майстер-класи. Ці заходи мають бути розроблені педагогами та фахівцями команди супроводу, ґрунтуючись на актуальних потребах та викликах, виявлених у процесі роботи з конкретними випадками. Рекомендується використовувати інтерактивні формати, такі як моделювання реальних освітніх ситуацій (наприклад, відпрацювання комунікації зі здобувачами з певними нозологіями), рольові ігри, практикуми з відпрацювання нових методик та технологій (наприклад, використання альтернативних засобів спілкування). Доцільно залучати зовнішніх експертів для проведення спеціалізованих семінарів із вузьких питань інклюзивної освіти, а також заохочувати внутрішній обмін досвідом через презентації кращих практик та взаємне відвідування занять. Упровадження мікронавчальних модулів із подальшим обговоренням їхнього практичного застосування дозволить підтримувати актуальний рівень знань та навичок у динамічному освітньому середовищі.

Застосування зазначених інноваційних форм взаємодії сприятиме не лише оптимізації освітнього процесу та підвищенню якості підтримки здобувачів з ООП, а й створенню культури співпраці, взаємонавчання та професійного зростання всього педагогічного колективу. Це є фундаментом для формування гнучкої, адаптивної та ефективної початкової школи, готової до викликів сучасності.

Таким чином, досліджено, що інклюзивні педагогічні стратегії для адаптації освітнього середовища в початкових класах. Встановлено, що інклюзивна освіта є ключовим напрямом сучасної

педагогіки, спрямованої на забезпечення рівних можливостей для всіх учнів, незалежно від їхніх особливих освітніх потреб. Основними проблемами, з якими стикаються вчителі під час впровадження інклюзивних педагогічних стратегій, є адаптація навчальних матеріалів, недостатня підготовка вчителів, а також труднощі в соціальній інтеграції учнів через недостатню координацію між учасниками освітнього процесу.

Для подолання цих викликів рекомендується посилити підготовку педагогів, розробити гнучкі навчальні матеріали, використовувати міждисциплінарний підхід та цифрові інструменти. Важливо також покращити взаємодію між учителями, батьками й фахівцями з інклюзії.

Перспективи подальших досліджень стосуються вивчення впливу цифрових технологій на інклюзивний освітній процес та подальше вдосконалення інклюзивних педагогічних стратегій для забезпечення емоційного й соціального розвитку учнів.

Інклюзивні педагогічні стратегії у початковій школі є ефективним засобом формування громадянської компетентності. Вони сприяють розвитку емпатії, толерантності, відповідальності, навичок конструктивної взаємодії та усвідомлення демократичних цінностей. Успіх реалізації цих стратегій значною мірою залежить від компетентності учителя, злагодженої роботи команди супроводу та підтримки батьків. Інклюзія є не лише засобом забезпечення рівних прав на освіту, а й потужним фактором формування соціально зрілої та відповідальної особистості.

Отже, інклюзивні педагогічні стратегії виходять за рамки простого забезпечення доступу до освіти для дітей з особливими потребами. Вони є потужним інструментом для побудови демократичного суспільства, починаючи з перших років шкільного навчання. Формуючи середовище, де кожна дитина має право голосу, де цінується різноманітність та панує взаємоповага, педагоги закладають міцний фундамент для виховання майбутніх активних, свідомих та компетентних громадян України.

Таким чином, ефективна співпраця вчителя початкової школи з командою ППС є важливою для успішної адаптації дітей з ООП.

Результати дослідження свідчать про те, що організована взаємодія між педагогами й фахівцями команди супроводу не лише сприяє індивідуалізації навчання, але й забезпечує всебічний розвиток здобувачів. Виявлені труднощі адаптації, з якими стикається значна частина першокласників, вказують на необхідність системного підходу до розв'язання проблем, пов'язаних із комунікаційними труднощами та професійними непорозуміннями.

Наведені практичні рекомендації можуть стати основою для вдосконалення роботи вчителів початкових класів та фахівців команди супроводу. Запровадження регулярних зустрічей, спільних тренінгів та використання інноваційних форм співпраці дозволить не лише покращити професійну підготовку педагогів, але й створити більш сприятливе середовище для навчання дітей з ООП. Цей комплексний підхід до взаємодії сприятиме не лише успішній соціалізації учнів, а і їхній інтеграції в освітній процес, що є важливим для формування інклюзивного освітнього середовища.

Перспективними напрямками подальших досліджень у сфері співпраці вчителя початкової школи з командою супроводу дітей з ООП є вивчення ефективності різних моделей командної взаємодії та їхнього впливу на навчальні досягнення й соціальну адаптацію здобувачів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Brennan A., King F., Travers J. Supporting the enactment of inclusive pedagogy in a primary school. *International Journal of Inclusive Education*. 2021. Vol. 25. No. 13. P. 1540–1557.

2. Bryant D., Bryant B., Smith D. Teaching students with special needs in inclusive classrooms. New York: Sage Publications, 2019. 504 p. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=ShF7DwAAQBAJ> (дата звернення: 09.11.2025).

3. Devi T. Transformative Digital Technology for Disruptive Teaching and Learning (3rd ed.). Taylor & Francis Group, 2024. 74 p. URL: <https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=42TwEAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA1974&dq=related:lE5lqHqJYi0J:scholar.google.com/&ots=F>

T1ymsgd2O&sig=FYU6iflYYutmRaksV7B3RBjN5nw&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 09.11.2025).

4. Keppens K., Consuegra E., Vanderlinde R. Exploring student teachers' professional vision of inclusive classrooms in primary education. *International Journal of Inclusive Education*, 2021. Vol. 25. No. 9. P. 1091–1107.

5. Koutsouris G., Stentiford L., Norwich B. A critical exploration of inclusion policies of elite UK universities. *British Educational Research Journal*. 2022. Vol. 48. № 5 С. 878–895.

6. Mitchell D., Sutherland D. What Really Works in Special and Inclusive Education: Using Evidence-Based Teaching Strategies (3rd ed.). Routledge, 2020. 460 p.

7. Безлюдна Н. В., Калиновська І. С. Організація роботи учителя початкової школи в інклюзивному освітньому середовищі. *Академічні візії*. 2023. № 21.

8. Білавич Г., Мальона С., Костащук Я. Інклюзивне навчання дітей з особливими освітніми потребами крізь вимір сьогодення. *Молодь і ринок*. 2021. Вип. 9(195). С. 11–16.

9. Буйняк М. Г. Теоретичні засади партнерської взаємодії фахівців в інклюзивному навчанні. *Inclusion and Diversity*. 2024. № 3. С. 15–19.

10. Бушак О., Сенів К. Формування та співпраця команди психолого-педагогічної підтримки дитини в інклюзивній групі. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Вип. 44. Т. 1. С. 208–216.

11. Вишник О., Жданова А., Дьоміна Г. Адаптація дітей з особливими освітніми потребами до навчального процесу в початковій школі: виклики та стратегії підтримки. *Наукові перспективи*. 2024. № 1(43). С. 771–781.

12. Гапочка Ю. О. Теоретико-методологічні основи концепції взаємодії членів психолого-педагогічної команди підтримки дитини з особливими освітніми потребами. *Наукові записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія Психологія*. 2022. Т. 33 (72). № 6. С. 46–51.

13. Гринців М., Логвиненко Т. Особливості організації діяльності команди психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими

освітніми потребами. *Перспективи та інновації науки*. 2021. № 5 (5). С. 205–217.

14. Данілавичюте Е., Литовченко С. Стратегії викладання в інклюзивному освітньому закладі: навч.-метод. посібн. Київ : АСК. 2012. 239с.

15. Дригач Т. Г., Непочатова О. О., Нерсисян Д. А. Підготовка майбутніх учителів НУШ для роботи з дітьми з особливими освітніми потребами. *Inclusion and Diversity*. 2023. Спецвипуск. С. 18–22.

16. Євсюков О. Ф., Пономарьова М. С., Золотарьова С. А., Засядьков А. О. Інклюзивна освіта як предмет наукових досліджень та вектор стратегічних рішень освітнього середовища. *Вісник науки та освіти*. 2023. Вип. 6(12). С. 338–353.

17. Єпіхіна М. Сутність та структура готовності майбутнього вчителя до партнерства у початковій школі. *Педагогічна освіта: теорія та практика. Психологія. Педагогіка*. 2022. № 38 (2). С. 36–43.

18. Загута-Візер Я., Денисюк О. Принципи міждисциплінарної взаємодії фахівців команди супроводу молодших школярів з особливими освітніми потребами. *Ввічливість. Humanitas*. 2023. № 2. С. 38–44.

19. Колісник О. Партнерство як умова ефективності діяльності команди психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в закладі загальної середньої освіти. *Джерело педагогічних інновацій*. 2021. № 2(34). С. 66–82.

20. Колупаєва А., Таранченко О. Навчання дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі: навч.-метод. посібн. Харків : Видавництво «Ранок». 2019. 304 с.

21. Колупаєва А. А., Таранченко О. М. Інклюзія: покроково для педагогів : навчально-методичний посібник. Київ, 2023. 232 с.

22. Кравчук Н., Денисюк О. Оцінювання соціально-педагогічної роботи з дітьми молодшого шкільного віку в умовах закладів загальної середньої освіти. *Молодий вчений*. 2021. № 11 (99). С. 47–49.

23. Куземко Л. Досвід формування готовності до партнерської взаємодії у майбутніх вчителів початкової школи. *Педагогіка*

формування творчої особистості у вищих та середніх школах. 2021. № 78. С. 198–203.

24. Кучай О., Шинкарук В., Біда О. Теоретичні засади інклюзивного навчання в Україні. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки.* 2019. Вип. 182. С. 32–34.

25. Литвин І., Зубрицький І., Смеречак Л. До проблеми професійного співробітництва вчителя початкової школи та асистента вчителя. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології.* 2025. № 2. С. 80–89.

26. Мащак С. Особливості інклюзивної освіти молодших школярів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія.* 2023. Вип. 3. С. 116–120.

27. Мозгова В. І. Психолого-педагогічний супровід дитини з особливими освітніми потребами в умовах інклюзії. *Психолого-педагогічний супровід дитини з особливими освітніми потребами в умовах Нової української школи: матеріали інтернет-конференції.* Черкаси, 2021. С. 11–16.

28. Никоненко Н., Федісько А. Програма формування базових соціальних компетентностей у учнів початкової школи із затримкою когнітивного розвитку в інклюзивному середовищі. *Актуальні проблеми корекційної освіти (педагогічні науки).* 2020. Т. 2. № 16. С. 175–187.

29. Онаць О., Данко А. Психологічні аспекти педагогіки партнерської взаємодії в закладах освіти в підручнику для керівника. *Проблеми сучасного підручника.* 2023. № 29. С. 172–184.

30. Портницька Н., Загурська І., Тичина І. Сприймання дітей з особливими освітніми потребами педагогічними працівниками: теоретичний огляд. *Вісник Науково-дослідної лабораторії інклюзивної педагогіки.* 2020. Вип. 6. С. 197–201.

31. Потюк С. Особливості застосування кейс-технологій в інклюзивному освітньому середовищі початкової школи. *Людинознавчі студії. Серія «Педагогіка».* 2023. Вип. 17 (49). С. 49–54.

32. Садова І. І. Організація системи психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами. *Гуманітарний*

форум. 2023. Т. 1. № 1. С. 28–34.

33. Скрипник Т. В., Мартинчук О. Б. Алгоритм психолого-педагогічної підтримки учнів початкової школи з особливими освітніми потребами. *Наукові записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія Психологія*. 2021. Т. 32 (71). № 2. С. 163–168.

34. Тимошко Г., Гладуш В. Розвиток комунікативної компетентності педагогів в умовах інклюзивного освітнього середовища: монографія. Ніжин, 2023. 192 с.

35. Хом'як О. Організаційно-технологічні засади інклюзивної освіти в початковій школі. *Технології організаційно-управлінської та освітньої діяльності в початкових класах Нової української школи в умовах інтеграції України до Європейського Союзу: монографія* / за ред. О. Красовської. Рівне, 2023. С. 249–286.

Наукове видання

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ

за загальною редакцією Т. Я. Грітченко

Підписано до друку 15.12.2025.
Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Друк цифровий.

Друк. арк. 14,5. Умов. друк. арк. 13,48. Обл.-вид. арк. 10,81.
Наклад 100 прим. Зам. № 9218/1 .

Віддруковано ФОП Корзун Д.Ю. з оригіналів замовника.
Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця
серія В02 № 818191 від 31.07.2002 р.

Видавець та виготовлювач ТОВ «НІЛАН-ЛТД».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 4299 від 11.04.2012 р
21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>